

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV-ÉS IRODALOM-

**TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XXXII.

1-2.

Az Akadémiai könyv- és folyóiratkiadás —

A magyar irodalomtörténetírás 1945—1965 között —

Ibsen gondolatvilágának történelmi-társadalmi háttere —

Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás —

Elosztás és egyenlőség az asztalnál —

A parasztság és a néprajz —

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

HARMATTA JÁNOS, PAPP FERENC, TÓKEI FERENC,
UJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:

SZABOLCSI MIKLÓS
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:

SÁRKÁNY MIHÁLY

Szerkesztőség: 1061 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 136.

Kiadóhivatal: 1054 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Antiqua
Acta Ethnographica
Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Musicologica
Studia Slavica

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek, a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 64., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 100 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1863 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-1389), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389 Budapest I., Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXXII. KÖTET

1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1981

I. OSZT. KÖZL.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK AZ AKADEMIAI KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATKIADÁSRÓL

Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás másfél százados jubileuma alkalmából az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága és az Akadémiai Kiadó 1978. október 18-án tudományos ülésszakot rendezett. A tanácskozást Szentágothai János, az Akadémia elnöke nyitotta meg, majd Kosáry Domokos tartott előadást „Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a társadalomtudományok fejlődésében” címmel. Szabadváry Ferenc tanulmánya a kérdést a természettudományok szempontjából vizsgálta, Voit Krisztina a kiadás történetének szervezési kérdéseivel foglalkozott. Mezey László a befejezetlen sorozatokat tekintette át, majd Köpeczi Béla akadémikus tartotta meg az akadémiai kiadás utolsó harminc évéről szóló előadását.

Ugyanezen alkalomból négyezer kötetes nemzetközi tudományos könyvkiállítás nyílt meg 1978. október 13-án a Nemzeti Galériában az Unesco közreműködésével. Az alábbiakban a tudományos ülésszak anyagát közöljük, kiegészítve Taha Husseinnek, az Unesco vezérigazgatója képviselőjének a kiállításon mondott megnyitó beszédével.

SZENTÁGOTHAJ JÁNOS ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉDE

Tisztelt Résztevők
és tisztelt igen kedves Vendégeink!

A Magyar Tudományos Akadémia könyv- és folyóiratkiadásának 150 éves jubileuma alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága és az Akadémiai Kiadó rendezésében tartandó ünnepi értekezletünket ezenel megnyitom.

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége és a magam nevében is üdvözlöm az ülés rendezőit, minden résztvevőjét, a tudományos könyvkiadás ügyét szíven viselők jelenlevő egész közösségét.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása óta nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy könyvek és folyóiratok kiadása útján támogassa a tudományos kutatást, és terjessze eredményeit külföldön és belföldön egyaránt. Akadémiánk alapítása alap gondolatának megfelelően eleinte a nyelvészeti és egyéb humán tudományok álltak az érdeklődés homlokterében, és a kiadványok egyszerre próbálták szolgálni a tudomány és az ismeretterjesztés céljait. De az Akadémia már fennállásának első évtizedeiben is megjelentetett természettudományos könyveket és folyóiratokat és ez a tevékenysége a század végére kiterelvényesedett. A régi Akadémia azonban sohasem tudott folyamatos, nagyobb arányú, minden tudományterületre kiterjedő kiadói tevékenységet folytatni, aminek szemléleti és részben anyagi okai voltak. Sajnos, a magyar nyelvnek tudományos közlési nyelvként való elfogadtatása és erre való felkészítésének helyes tendenciája egyúttal valószínű tragikus ellentmondás magvait is rejtette magában. Ennek egyik legsajnálatosabb példáját szeretném itt bemutatni, Högyes Endrének az 1880-as évek elején az Értekezések a természettudományok köréből c. akadémiai sorozatban, tehát az akkori III. Osztály közleményeiben magyarul megjelent műveit. A természettudomány akkori korszakának egyik, ma tudjuk, legnagyobb fegyvertényei voltak az ő kutatásai az egyensúlyi érzékszerv és a szemmozgások kapcsolatairól. Szíveskedjenek – különösen azok, akiknek természet-tudományi ismereteik vannak – megnézni, hogy milyen gyönyörű ábrákkal, milyen jegyzőkönyvekkel, milyen korszerű formában közölte észleleteit, sajnos csak magyarul. Ezek a munkák akkoriban nem jelentek meg idegen nyelven; csak majd szinte egész korszak után, amikor elsősorban C. S. Sherrington kutatásai nyomán a modern reflexológia a századforduló utánra kialakult, pedig, ha az ábrákat megnézik (ha véletlenül lenne itt a jelenlevők között a neurofiziológia iránt is érdeklődő), látják, hogy nem lényegesen más eszközökkel dolgozott, mint amelyek azután Sherrington révén joggal világhírűekké vál-

tak. Ezek a munkák nem kerülhettek be akkor a nemzetközi ismeretek vérkeringésébe, mert csak miután Bárány Róbertnek a kalorikus nystagmusra vonatkozó, majd 1915-ben Nobel-díjjal joggal jutalmazott, egészen más és inkább klinikai jellegű kutatásai ismertté váltak, fordította le hirtelenjében egyik tanítványa a sajnos kissé nehézkes nyelvezetű és az 1880-as évek ismeretei szintjén tárgyalt munkát. A külsőségeiben ennyire elavult formában megírt és a fordítás során nem adaptált ismertetés érthető módon semmiféle benyomást nem gyakorolhatott, legfeljebb olyanokra, akik „tényleg meg akarták látni benne a nagy jelentőségű tudományos eredményt. Ez az eset intő példaként kell, hogy álljon előttünk. Sajnos, meg kell mondanom, hogy korszerűtlen közlési formák és módszerek – még ha nem a lényegre vonatkoznak is – a korszerűtlen profil-megválasztás folytán még az utóbbi időben is jelentkeznek tudományos közlésünkben, folyóiratainkban.

1950 óta nyílt igazán lehetőség arra, hogy tervszerű, állandóan fejlődő, a tudomány minden ágára kiterjedő könyv- és folyóiratkiadási tevékenységet indítsunk el. Az Akadémia egyes osztályai nagy gondot fordítottak arra, hogy ez a munka minél magasabb színvonalon folyjék. Sajnos, egy kis ürömet is kell cseppentenünk ünnepi borunkba, mert nem minden osztály vállalja ennek a terhes kötelességnek minden következményét úgy, ahogyan azt az ügy megérdemelné.

Az Akadémiai Kiadó kezdeményezése és érdeme volt az olyan idegen nyelvű könyv- és folyóiratkiadás megvalósítása, ami ma már nemzetközi mércével mérve is jelentős. A kiadó és a nyomda érdeme, hogy e kiadványok egyre jobb és szebb kivitelben jelenhetnek meg, és külföldön is elismertést aratnak. Sok feladatunk van még a tekintetben, hogy könyv- és folyóiratkiadásunk a kor követelményeinek mindenben megfeleljen. Javítanunk kell a közölni valók kiválasztását, gondolnunk kell a koncentráltabb közlési formákra. Javítanunk, illetve módosítanunk kell egyes folyóirataink sajátos profilját és új profilokat kell kialakítanunk.

Szeretném, ha ez a gond az ittlévők szívügyévé válna. Egyes osztályok és egyes nemzetközi folyóirataink szerkesztősegei látják ezt a problémát, mások viszont behunyják szemüket a történelmi fejlődés szükségszerűségei előtt és ilyen vagy olyan tradíciókra, megszerzett jogokra való hivatkozással fenn akarják tartani teljes merevségében a régi profilokat. Lehet, hogy ez sok folyóiratnál, a kereskedelmi szempontokat is figyelembe véve, indokolt, de a kérdést mégis újra meg újra át kell majd gondolnunk. Továbbra is hosszú az átfutási idő. A nyomdával együttműködve meg kell javítanunk a könyvek és folyóiratok kiadásának technikai feltételeit. Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás 150 évének és különösen az utolsó 30 évnek az eredményeire támaszkodva azonban nyilvánvaló, hogy ezekkel a feladatokkal meg tudunk és meg is kell birkóznunk. Ezt az alkalmat szeretném felhasználni arra, hogy köszöntsem az Akadémiai Kiadót, az Akadémiai Nyomdát, további sikereket kívánjak vezetőinek és minden munkatársának.

AZ AKADÉMIAI KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATKIADÁS SZEREPE
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSÉBEN

Aki az Akadémia publikációs tevékenységének első, bő évszázadán bibliográfiai szempontból próbál végigtekinteni, az mindenekelőtt az anyag terjedelmére és sokrétűségére fog figyelni. Még akkor is, ha a társadalomtudományok körére szűkíti vizsgálatát. Időszakunkban ugyanis, tudjuk, ezek foglalták el a legnagyobb helyet. Tovább nehezíti a dolgot az akadémiai kiadói tevékenység bonyolult mechanizmusa. Saját nyomdával ugyanis ez időben az Akadémia nem, és valamiféle saját kiadóhivatallal is csak 1875 után rendelkezett. Igen sokat dolgozott tehát más kiadókon át, méghozzá nemcsak úgy, hogy közben ő, vagy ő is szerepelt kiadóként a címlapon, hanem úgy is, hogy közvetve, anyagi támogatott jónéhány publikációt. A kifejezetten akadémiai kiadványok körén túl volt tehát egy olyan külső, átmeneti zóna is, amely formailag, szigorúan véve nem akadémiai kiadványokból állt, de amely mégsem hagyható figyelmen kívül, ha az Akadémia publikációs szerepéről beszélünk. Annyival is kevésbé, mivel az Akadémia, anyagi lehetőségeinek korlátozottsága folytán, nem egyszer járt el úgy, hogy főként olyan munkákat karolt fel, amelyek egyébként nem igen láthattak volna napvilágot, míg olyan, nem kevésbé fontos munkák esetében, amelyek jobban számíthattak közönségre és kiadóra, megelégedett némi segítséggel vagy más elismeréssel, jutalmazással.

Mivel mindez méghozzá a különböző osztályok és bizottságok szövevényes apparátusán át valósult meg, a részletek ismertetése messze meghaladná e rövid beszámoló kereteit. Így hát itt csak néhány olyan fő mozzanat kiemelésére szorítkozhatunk, amely egy-egy periódusban az Akadémia publikációs szerepét a társadalomtudományok fejlődésében különösen jellemezte.

1. Az első szakaszban, a Reformkor idején, 1848 előtt három főbb jelenséget kell megemlítenünk: az enciklopédikus jellegű kiadványok viszonylag nagy szerepét, a nyelvi problémák előtérben mozgását, és, végül, az új, korszerű, polgári törekvések felbukkanását bizonyos tudományágak területén.

Ezek közül az első azzal függött össze, hogy ekkor, egy hosszú differenciálódási folyamat elején, még együtt, szétválasztatlanul jelentkezett egy sor olyan funkció, amely aztán előbb vagy utóbb külön, önálló útra lépett. Kifejeződött ez az Akadémia feladatkörének olykor túl széles értelmezésében. A szépirodalmon túl, amely, egyre nagyobb teherként, egészen időszakunk végéig e körön belül maradt, eleinte felmerült, hogy az Akadémiának kellene foglalkoznia egy közhasznú, népszerűsítő, ismeretterjesztő folyóirat és könyvsorozat — egyébként nyilván szükséges — kiadásával, sőt a tankönyvekkel is. Kifejeződött továbbá, az Akadémián belül, bizonyos szakmai szétválasztatlanságban, így például abban, hogy egy-egy kutató olykor egyszerre két-három szakterületen is tevékeny-

kedett. Kifejeződött végül abban is, hogy a különböző, ilyen vagy olyan tárgyú értekezések, sok más egyébbel együtt, nagyrészt az Akadémia enciklopédikus jellegű kiadványaiban láttak napvilágot. Így a jellemző című Tudománytár hasábjain, amelynek évente két, 1834–1844 közt összesen 28 kötete jelent meg, Schedel (Toldy) Ferenc, majd mások szerkesztésében. E periodikumban, amely főleg „a jelenkor haladásait”, vagyis az új tudományos eredményeket, a külföldi és hazai irodalmat igyekezett ismertetni, éppen ez a referáló, dokumentáló és bibliográfiai tájékoztató elem volt akkor az úttörő és talán a leghasznosabb. De jelentek meg tanulmányok a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben, valamint az 1840-től eleinte sok kihagyással, zökkenővel megjelenő Magyar Academiai Értesítőben is.

Mivel az Akadémia a nemzeti nyelv művelésének jegyében született, természetesnek kell tartanunk, hogy legsürgősebb feladatának a magyar irodalmi és tudományos nyelv továbbfejlesztését tartotta. A kiadványok közül ezt a célt szolgálta a magyar helyesírás szabályainak összeállítása (1832) és utóbb egy nyelvtan közzététele (1843). Mindezzel persze főleg a Nyelvtudományi Osztály foglalkozott éppúgy, mint a Nyelvtudományi pályamunkák (1834–1846 közt 7 kötet) és a magyar–német szótár (1838) közzétételével, mely utóbbinak munkálataiban Vörösmarty is részt vett. De a többi osztály is feladatának tekintette, hogy a magyar tudományos szaknyelvet és helyenként hiányos fogalmi szókincset a maga területén gazdagítsa. Így született meg a Philosophiai műszótár (1834), majd utóbb a Törvénytudományi műszótár (1843).

A nyelv ügyével függött össze, de az akkoriban még külön nem szereplő irodalomtörténet művelését is elősegítette a Régi Magyar Nyelvmélekek sorozatának megindítása. Az a három teljes és egy csonka kötet, amely ebből Döbrentei Gábor gondozásában 1838–1842 közt napvilágot látott, az Akadémiának egyik legértékesebb egykorú kiadványa volt.

Ezzel el is értünk a harmadik mozzanathoz, az új, polgári tudományosság első jeleihez az egyes szaktudományok területén. Itt mindenekelőtt a történettudományt kell megemlítenünk, amelyet az Akadémián a régi, feudális nacionalista szemlélettel szembe forduló, új, polgári–nemesi erők képviseltek, így a kalandos Horvát István helyett szigorú bírálója, Bajza József. A pozitív kezdeményezések közé tartozott olyan pályázatok meghirdetése, amelyek az új, polgári–nemesi történetírás ügyét segítették elő. A díjnyertes tanulmányokat az Akadémia Történettudományi pályamunkák cím alatt tette közzé. Elsőnek Hetényi János dolgozatát „honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére” (1841), majd pedig, ugyancsak újszerű témáról, a középkori Magyarország iparának és kereskedelmének két feldolgozását, Kossovich Károly, illetve Horváth Mihály tollából (1842). Horváth, aki a nemzeti liberális történetírás legnagyobb alakja lett, így kapott ösztönzést, folytatásul, a XVI–XVIII. század iparának és kereskedelmének feldolgozására is, amely azután az Akadémia nagyjutalmát nyerte el.

A régi és az új szembekerülése megfigyelhető volt a jogtudományban is, ahol a hazai feudalizmus Werbőczyán épülő szemléletével, a „történeti jogi” iskola erősen retrográd irányzatával szemben a fiatal centralisták, Szalay László és társai igyekeztek az Akadémián is a jövőt előkészíteni. Lukács Móric már „Néhány szó a socialismusról” címmel adott elő, majd tett közzé értekezést az Akadémián. A közgazdasági irányzatok korszerű elemzésével (1841) is a centralista Trefort Ágoston hozott újat, bár az Akadémián inkább az agrárkapitalizmus felé orientálódó nagybirtok „új” konzervatív szempontjai jutottak

szóhoz, főleg gr. Dessewffy Emilen keresztül. Végül, a hazai statisztika legjelentősebb reformkori képviselője, Fényes Elek munkái, ha nem is az Akadémia kiadásában láttak napvilágot, két ízben (1840, 1844) elnyerték annak nagyjutalmát.

2. A szabadságharc bukását követő elnyomatás idején az Akadémia publikációs tevékenysége is nehéz helyzetbe került, de bizonyos eredményeket a polgári fejlődés e kedvezőtlen szakaszában is felmutathatott.

Ezek közül először is a differenciálódás némi előhaladását kell megemlítenünk. Az enciklopédikus jellegű kiadványok közül persze folytatódott az Évkönyv, amelyben sok egyéb közt helyet kaptak történeti, nyelvészeti tanulmányok is. Az Akadémiai Értesítő pedig 1850–1860 közt egy újonnan indult, bár elég régi típusú, enciklopédikus jellegű folyóirat, az új Magyar Múzeum keretében talált helyet számos, igen különböző, főleg társadalomtudományi értekezés kíséretében, 1860 után viszont az Értesítő ismét külön folytatódott, „új folyam”-ként, amelyen belül már különvált a „nyelv- és széptudományi osztály” közlönye Toldy Ferenc szerkesztésében, és a „philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok” közlönye Csengery Antal szerkesztésében. S az akadémiai tudományos bizottságok rendszerének fokozatos kiépülésével egymást követték már a külön szakmai orgánumok megteremtésére irányuló kísérletek.

A nyelvtudomány terén e kezdeményezés a finnugor nyelvrokonság problémáival foglalkozó Hunfalvy Pál nevéhez fűződött. Hunfalvy az Akadémia támogatásával 1856-tól kezdve tette közzé hat éven át a Magyar Nyelvészet című folyóiratot, amely saját és munkatársai eredményei számára biztosított fórumot. E lap helyét 1862-től kezdve, ugyancsak Hunfalvy szerkesztésében, új szakfolyóirat, a Nyelvtudományi Közlemények vette át, immár az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának orgánumaként. Ez közölte, egyebek között, Budenz József idevágó tanulmányait. A jó ideje készülő akadémiai nagyszótár is ekkoriban kezdett napvilágot látni (1862–1871).

A szakmai specializálódás megfigyelhető volt a történettudományban is, amelynek jelentősége különösen megnőtt az akadémiai publikációk terén. A történeti kutatás neki-lendülése a fejlődés pozitív velejárói közé tartozott, még akkor is, ha motiválta a visszafordulás a múltba a kedvezőtlen jelenből. A kérdés inkább csak az volt, hogy miként történik e múltba fordulás. A külső elnyomatáson túl ugyanis belejátszott ebbe az is, hogy a volt nemesség általában elfordult a forradalomtól. Csakhogy a hátrálásnak is két útja volt. A viszonylagos haladás hívei, az egyik oldalon, a forradalomtól eltávolodva is a polgárosulás eszményeit igyekeztek követni. Ezt képviselték az egykori centralisták, így Csengery Antal, aki mint az Akadémia által ekkoriban indított Budapesti Szemle alapítója és első szerkesztője azt a célt tűzte maga elé, hogy bemutassa „a polgárosodás újabb vívmányait”. Ezt képviselte Trefort Ágoston is, akinek Macaulay és Tocqueville életművéről tartott emlékbeszédei az Akadémia kiadásában láttak napvilágot. Mások, többen, viszont a nemzeti múlt feudális eszményei felé fordultak vissza. Ezt képviselte az Akadémián belül Toldy Ferenc, aki nagyjutalommal kétszer is kitüntetett irodalomtörténeti összefoglalóban a nemesség e rosszabb hagyományaihoz igazodott, a nemzetet úgy emlegetve, hogy elejtette mellőle a haladás ügyét. Kétségtelen viszont, hogy Toldynak ugyanakkor nagy szerepe volt az akadémiai történettudományi publikációk, forráskiadványok létrehozásában.

Az 1854-ben megalakult Történettudományi Bizottság éppen az Akadémia forráskiadványainak közreadását, gondozását kapta fő feladatul. A Bizottság először is „a köz-

helyeken és magánosoknál elszórva levő kisebb történelmi emlékek s okiratok” hozzáférhetővé tétele céljából Magyar Történelmi Tár címmel forrásközlő folyóiratot indított, amelyből 1855–1878 között 25 kötet látott napvilágot. A másik, még jelentősebb vállalkozás a *Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica)* nagy sorozatának megindítása volt 1857-ben, a már egy nemzedék óta megjelenő *Monumenta Germaniae Historica* és, részben, az osztrák Akadémia által 1849-ben elkezdett *Fontes Rerum Austriacarum* mintájára. A magyar vállalkozás két ágba indult. Az I. osztályban az okmánytárak (Diplomataria) láttak napvilágot, 1948-ig 42 kötetben. Ezek közül az első négy az akkor még Kossuth-emigráns Horváth Mihálynak álneven közzétett brüsszeli okmánytára, az ötödik pedig Simonyi Ernőnek ugyancsak emigrációban gyűjtött londoni okmánytára volt, biznyságául kintiek és hazaiak szakmai együttműködésének az elnyomatás idején is. A II. osztály az írók (Scriptores) forrásszövegeit közölte, 1906-ig 38 kötetben. E két osztálytól függetlenül, *Török-magyarkori Történelmi Emlékek* cím alatt, külön sorozatban kezdte el az Akadémia a hódoltsággal kapcsolatos kútfők közzétételét (1863–1916, 17 kötet). A tervezett Magyar Leveles Tár c. sorozatból viszont mindössze egy kötet jelent meg (1861).

Mindez nem kis eredmény volt, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az Akadémia csak a hatvanas évektől kezdve tudott e célra nagyobb anyagi fedezetet biztosítani, és hogy a Bizottságnak 150 előfizetőnél többet nem igen sikerült szereznie. A gyorsan kibontakozó hazai forráskiadás, amelyben az Akadémia jelentős, központi részt vállalt magára, persze nem volt egészen hibátlan és rendszeres. Mégis, elkezdte kiépíteni azt a korábbiánál jóval szélesebb forrásbázist, amelyre a történettudomány fejlődésének feltétlenül szüksége volt, és amely kutatóink számára azóta is nélkülözhetetlen.

A más, fontosabb egykorú történelmi kiadványok közül megemlíthetjük gr. Teleki Józsefnek, az Akadémia elnökének († 1855) hosszan készülő nagy munkáját a Hunyadiak koráról, amely befejezetlenül, Szabó Károly gondozásában látott napvilágot (1853–1857). Azután Salamon Ferencnek a török hódításról írt jeles munkáját, azért, mivel azt az Akadémia nagyjuttalommal tüntette ki (1864). Megemlíthetjük továbbá az 1858-ban régészek és művészettörténészek együtteseként megalakult Archaeologiai Bizottság első kiadványát, az Archaeologiai Közleményeket, amely 1859-től Ipolyi Arnold, majd 1864-től Rómer Flóris gondozásában látott napvilágot. Az utóbbi szerkesztette a Bizottság által 1868-tól kezdve kissé rendszertelenül megjelentetett Archaeologiai Értesítőt is.

Az 1860-ban gr. Dessewffy Emil elnökletével megalakult Statisztikai Bizottság szintén létrehozta a maga szakmai orgánumát, az évnegyedes Statisztikai Közleményeket, amelyből 1861–1867 között Hunfalvy János szerkesztésében 6 kötet látott napvilágot. A lap címe egyébként 1865 után, az érdeklődés bizonyos áttolódásának jeleként, Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményekre módosult.

3. A dualizmus korát, a kiegyezés után, a fokozódó specializálódás, a különböző tudományágak szakmai apparátusának kiépülése és egyben az Akadémia publikációs tevékenységének jelentős kiszélesedése jellemezte.

Ennek egyik jele volt, már 1867-től kezdve, a különböző Értekezés-sorozatok megindulása. Ezek az osztályokon bemutatott tanulmányokat gyűjtötték egybe, többet egy-egy kötetbe. A filozófiai témákkal foglalkozó Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből elég szerény keretek közt mozgott. Jóval fontosabbnak bizonyultak viszont az

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből; Gyulai Pál szerkesztésében, az új század küszöbéig 17 kötet látott napvilágot. Ezek a magyar nyelv és irodalom fő témái mellett időnként más, így török (Vámbéry Ármin) vagy szláv témákkal (Asbóth Oszkár) is foglalkoztak. A legjelentősebb és legterjedelmesebb azonban az Értekezések a történelmi tudományok köréből című sorozat volt, amelyből Fraknói Vilmos, Pesty Frigyes, majd Pauer Imre szerkesztésében 1900-ig 19 kötet jelent meg. Ezek tartalmazták, egyebek között, Pesty Frigyes dolgozatait a középkori bajvívásokról meg a helynevekről, Salamon Ferencét a rendi országgyűlésekről, Szilágyi Sándor elemzéseit Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György diplomáciájáról, az általa más sorozatokban közölt okmányok elemzésével, továbbá Acsády Ignác, Márki Sándor, Marczali Henrik, majd Tagányi Károly és mások különböző írásait. De akadt eleinte ezek közt földrajzi, közlekedésügyi tárgyú dolgozat is, Hunfalvy János tollából. A profil némi bizonytalansága különösen az Értekezések a társadalmi tudományok köréből című sorozatnál volt szembevetendő, amelyben a középkori jogtörténeti (Hajnik Imre) és gazdaságtörténeti témáktól a jelen mezőgazdasági statisztikai és népmozgalmi problémáinak elemzéséig mindenféle együtt volt megtalálható. Külön, ugyancsak szerényebb vállalkozás volt az Értekezések a törvénytudomány köréből, majd utóbb, 1882-től az Értekezések a nemzetgazdaság és statisztika köréből című sorozat.

A különböző osztályok szárnyai alatt részint tovább működő, részint most alakuló új állandó bizottságok sorra igyekeztek a maguk külön szakmai orgánumát létrehozni. S az Akadémia ezeken kívül is támogatott több más szakfolyóiratot. 1872-ben született meg a Nyelvtudományi Bizottság új lapja, a Magyar Nyelvőr, amely Szarvas Gábor szerkesztésében eleinte kissé túlzott ortológus álláspontot, de utóbb, főleg Simonyi Zsigmond keze alatt, már valóban magas tudományos szintet képviselt. A főleg külföldi nyelvek és irodalmak kutatására 1874-ben megalakult Philologiai Társaság akadémiai támogatással 1877-ben megindította folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közlejt, Heinrich Gusztáv irányítása alatt. A Statisztikai, illetve 1874-től Nemzetgazdasági Bizottság azonnal kezdeményezte, majd 1877-ben sikerrel létre is hozta a Nemzetgazdasági Szemlét, amely utóbb, Közgazdasági Szemle címmel, 1900-tól kezdve részben a Magyar Közgazdasági Társaság lapja lett. A Történettudományi Bizottság az 1867 óta működő Magyar Történelmi Társulatnak engedte át, de továbbra is támogatta forrásközlő folyóiratát, amely 1878–1911 közt Történelmi Tár címmel látott napvilágot. Az 1883–1897 közt működő Hadtudományi, majd 1909-ben újjáalakult Hadtörténelmi Bizottság 1888–1897 közt, majd 1910-től kezdve ismét a Hadtörténelmi Közleményeket jelenttette meg. Sőt 1912-től kezdve, Angyal Dávid szerkesztésében, külön egyetemes történeti folyóirata is volt az Akadémiának: a Történelmi Szemle.

Közben, mialatt mindez végbement, végig megjelent, 1873–1909 közt, Gyulai Pál szerkesztésében, a Budapesti Szemle, mint általános jellegű folyóirat, amely az aktuális szépirodalom vagy éppen az irodalompolitika szemszögéből mindinkább elavult, de amely viszont a másik, speciálisabban akadémiai funkció: a szaktudomány, közelebbről az irodalomtudomány és a történelem szempontjából még mindig elég jó színvonalat képviselt. A tudományos célok szolgálatában ugyanis a Deák-féle hagyományos liberalizmus még mindig hasznosabbnak bizonyult, mint a századforduló nagyhangú dzsentrí sovinizmusa. Ezért, minden szembevetendő konzervativizmusa ellenére, a Budapesti Szemle maradt az a fórum, amelynek köréhez a színvonalas kritikusok, esszéisták, történészek leginkább kapcsolódtak.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy az Akadémia 1872-ben létrehozott Könyvkiadó Bizottsága, majd 1875-ben megalakult Könyvkiadó Hivatala újabb társadalomtudományi sorozatokat indított, amelyek jónéhány fontosabb külföldi szakmunkát is hozzáférhetővé tettek magyar fordításban. A „barna” sorozat történelmi műveket – köztük Macaulay, Carlyle munkáit –, a „zöld” jog- és államtudományi műveket, a „piros” sorozat pedig „széptudományi”, vagyis filozófiai, esztétikai, irodalomtudományi műveket tartalmazott.

A bővülés, szétágazás, és egyben, némileg, a bonyolódottság e képe még érzékelhetőbbé válik, ha egyes szaktudományok néhány közelebbi jellemzőjét vesszük röviden szemügyre.

A nyelvtudomány területén, a fentiekén túl, először is a nyelvtörténeti, finnugor iskola Hunfalvy, Budenz tevékenységét, majd Munkácsi Bernát különösen e vonatkozásban figyelembe vett vogul népköltési gyűjteményének akadémiai nagyjutalmát kell emlétenünk. Azután a Régi Magyar Nyelvmélekek új, teljesebb kiadását, illetve, folytatásul, a Nyelvmélektár 15 kötetét (1874–1908), 46 kódex szövegével; végül, de nem utolsó sorban, az Akadémia ekkoriban főleg nyelvtörténeti és etimológiai kutatásokkal összefüggő szótárait. Ezek közül sorra nagyjutalmat kapott a nyelvújítás előtti szókészletet tartalmazó Magyar Nyelvtörténeti Szótár (1890–1893), azután ifj. Szinnyi József új Magyar Tájszótára (1893–1901), továbbá A magyar nyelvújítás szótára, amelyet Szily Kálmán, az új Szótári Bizottság (1898) elnöke állított össze, valamint az etimológiai szótár azon első hat füzete, amellyel Gombocz Zoltán és Melich János készült el 1918-ig.

A szakmai publikációk terén azonban kétségtelenül a Történettudományi Bizottság tudta magának a legjelentősebb helyet biztosítani. Bizonyos együttműködésben a Magyar Történelmi Társulattal is, amelyet sok személyi szál fűzött a Bizottsághoz. Horváth Mihály például egy időben mindkettőnek elnöke volt. A közös vállalkozások közé tartozott, a már említett Történelmi Tár mellett, a Magyar Történelmi Életrajzok sorozata, amelyet „a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar Történelmi Társulat megbízásából” Szilágyi Sándor szerkesztett 1889-től.

A Magyar Történelmi Emlékek nagy vállalkozásának keretében, amelyet a Bizottság éppen ekkoriban fejlesztett tovább nagy ütemben, a már említett első két „osztályhoz” a hetvenes években még két további csatlakozott. Ezek közül a III. osztályban Országgyűlési Emlékek címmel két sorozat indult. Az egyik, a Magyar Országgyűlési Emlékek 12 kötetben (1874–1917), Fraknoi Vilmos, majd részben Károlyi Árpád szerkesztésében 1606-ig jutott el. A másik, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek, az 1540–1699 közti időszak külön erdélyi anyagát hozta napvilágra 21 kötetben (1875–1898). A IV. osztály Diplomáciai Emlékek (Acta externa) címmel két külön középkori tárgyú sorozatot tartalmazott, három kötetet az Anjouk (1874–1876) és négyet Mátyás korából (1875–1878). A XVI–XVII. század diplomáciai emlékei viszont nem itt, hanem az Akadémia más kiadványaiban láttak napvilágot. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó diplomáciai iratok pedig az Archivum Rákocianum c. sorozat II. osztályában, míg az I. osztály had- és belügyi iratokat tartalmazott (1871–1889). A Török-magyarországi Történelmi Emlékek már előzőleg megkezdett sorozata most kiegészült egy II. osztállyal, amely török elbeszélő forrásokat közölt magyar fordításban. Külön akadémiai vállalkozás indult Magyarországi Jogtörténeti Emlékek címen is. Ennek keretében látott napvilágot a magyar törvényhatóságok jogszabályainak elég hézagos gyűjteménye (1902–1904).

Mindezekon kívül az Akadémia kiadásában sok olyan külön forráskiadvány is megjelent, amelyet a Bizottság valamilyen, ma már nem mindig érthető meggondolás alapján nem osztott be a fenti sorozatokba. Így külön látott napvilágot Szilágyi Sándor XVII. századi erdélyi forráskiadványainak egy része, a magyarországi városok régi számadáskönyveinek anyaga, Fejérpataky László összeállításában (1885), Fraknói Vilmos oklevéltára a magyar kegyúri jog történetéhez (1889), a magyarországi török kincstári defterek gyűjteménye (1886–1890), a Rákóczi-emigráció török okmányainak anyaga (1911), a budai pasák magyar levelezése (1915) és még sok más forráskiadvány. Az egykorú nagy forrásközlő tevékenység tehát az Akadémia részéről sem volt egészen rendszeres, de kétségtelenül jelentős eredményeket produkált.

Nincs itt terünk arra, hogy a történeti szakirodalom minden olyan ágát és árnyalatát részletesen végigvegyük, amely az Akadémia kiadói tevékenységében szóhoz jutott. Említhetnénk a pozitívizmusnak kissé szárazan adatszerű értelmezését a megtorpanó polgári–nemesi felfogás jegyében úgy, ahogy az Pauler Gyula nagyjutalmat nyert, igen alapos Árpád-kori magyar történetében testet öltött. Vagy Csánki Dezső nagyszabású XV. századi történeti földrajzát, a Hunyadiak kora még mindig befejezetlenül maradt folytatásaként (1890–1913), amely ugyancsak nagyjutalmat kapott. Elemezhetnénk Marczali Henrik munkáit a XVIII. századi Magyarországról. Meg azt a konzervatív liberális felfogást, amely az Akadémián egyebek közt Széchenyi munkáinak kiadásában és értelmezésében kifejeződött. A képhez Acsády Ignác gazdaságtörténeti, jobbgáyságtörténeti új, polgáribb tájékozódása is hozzátartozik. De nem kevésbé az a hamis, haladásellenes nemesi romantika, amelyet, ellentmondást nem tűrően, Thaly Kálmán képviselt. Thaly akadémiai karrierje, nem véletlenül, a század eleji dzsentrí sovinizmussal egyidőben ívelt magasra: 1908-ban kapott nagyjutalmat azért a negyedszázaddal korábbi Ocskay-monográfiáért, amelyet annakidején a szakmai kritika még elutasított magától. S említhetnénk végül, ezzel szemben, a hamisított kuruc balladákat leleplező Riedl Frigyes fellépését, az Akadémia Könyvkiadó Bizottságának vezetőjeként ő adatta ki a fiatal Szekfű Gyula nagy vihart keltő Száműzött Rákóczi-ját (1913), amelynek éles, ironikus kritikája elsősorban Thaly ellen irányult. Mindenképpen szólnunk kell azonban a bibliográfiai apparátus kiépüléséről. Szinnyi József akadémiai megbízásból készítette el hazai folyóirat-repertóriumait (1874–1885), majd Magyar írók élete és munkái címmel 14 kötetes, máig nélkülözhetetlen írói lexikonát (1890–1914). Akadémiai megbízásnak tett eleget Szabó Károly is az 1711 előtti hazai, illetve magyar vonatkozású kiadványok bibliográfiájának összeállításával (Régi Magyar Könyvtár, 1879–1898), amelynek két utolsó kötetét Hellebrant Árpád egészítette ki és rendezte sajtó alá.

A bővülés, ilyen vagy olyan mértékben, a társadalomtudományok többi ágát is jellemezte. Hadd mutassunk rá azonban itt inkább arra, hogy a történeti érdeklődés e többi ágát is sokban áthatotta. Az Archaeologiai Bizottság részéről persze a Magyarországi Régészeti Műemlékek sorozatának megindítása 1869-ben éppoly természetes volt, mint az irodalomtörténetek részéről a régi szövegek közzététele. De a filozófián belül sem csak a Filozófiai Írók Tárával, hanem olyan pedagógiatörténeti munkákkal is találkozunk, mint Molnár Aladár és Fináczy Ernő munkái a XVIII. századi hazai közoktatásról. S a közgazdaságtudományi kiadványok közt is jónéhány történeti jellegű mű látott napvilágot. Mindjárt az elején, 1868-ban, a szakma legjobb egykorú képviselője: Kautz Gyula tollából, akinek a nemzetgazdasági eszmék fejlődéstörténetéről írt munkáját az Akadémia

Fáy-jutalommal tüntette ki. Az 1902-ben Földes Béla szerkesztésében megindult Magyar Közgazdasági Könyvtár első kötete Berzeviczy Gergely munkáit tartalmazta Gaal Jenő bevezetőjével. A Nemzetgazdasági Írók Tára című sorozat pedig, természet szerint, egyebek közt David Hume közgazdasági tanulmányait, Körösy József tolmácsolásában.

4. Az első világháborút követő ellenforradalmi időszak nehézségeit megérezte az Akadémia publikációs tevékenysége is, amely erősen régies, konzervatív szellemet tükrözött, és amely egyébként is kezdett kissé háttérbe szorulni más intézményeké mögött. Aligha volna helyes azonban figyelmen kívül hagynunk, régi hagyományok folytatásaként, azt a szakmai produkciót, amely az adott lehetőségek között ekkor is tovább folytatódott. Elég itt Gombocz Zoltán és Melich János etimológiai szótárának folytatására utalnunk. Az irodalomtörténet terén sem Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetére, bár 1931-ben ez kapott nagyjutalmat, hanem mondjuk inkább Horváth János munkásságára. Vagy az 1929-ben a turkológus Németh Gyula elnökletével létrejött Néptudományi Bizottság szerepére, amely a népzenei albizottság keretében Bartók és Kodály kutatásainak támogatására is kiterjedt. S a történettudomány terén sem az Akadémia konzervatív elnöke, Berzeviczy Albert részletes, de középszerű munkájára az abszolutizmus történetéről, nagyjutalma ellenére, hanem mondjuk a kissé formális, de azért hasznos emlékkönyvekre Mohács vagy Rákóczi és István király halálának évfordulója alkalmával, meg az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzékére. Vagyis olyan produktumokra, amelyek mai felszerelésünknek is részei.

Mindezt úgy összegezhethetjük, hogy az Akadémia publikációs tevékenysége az első bő évszázad folyamán részben tükrözte, de nem kis mértékben maga is előrevitte a szaktudományok fejlődését. Nagyobb, nemzetközi összehasonlításban pedig azt kell mondanunk, hogy ez a tevékenység, ilyen vagy olyan hibái és hiányosságai ellenére, olyan eredményeket halmozott fel, amelyek európai általános viszonylatban is figyelmet érdemelnek, kelet-közép-európai viszonylatban pedig különösen nagy jelentőségűnek mondhatók.

AZ AKADEMIAI KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATKIADÁS SZEREPE A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSÉBEN

Hogy tudományos akadémiák természettudományos folyóiratokat adtak ki, az nem magyar találmány, hogy könyveket adtak ki, az már kevésbé volt jellemző minden akadémiára, de azért előfordult másutt is. Ám az is jellemző általában az akadémiái kiadói tevékenységre, hogy századunkra, történelmi arányokban, visszafejlődött; ami azt jelenti, például folyóiratkiadás szempontjából, hogy a régi akadémiái folyóiratok meg-megjelengetnek ugyan, tradícióból, hagyományörzésből, de szakmai tudományos jelentőségük már korántsem az, mint egy-két évszázada volt, a tudomány legújabb eredményei nem bennük találhatók. Hogy nálunk éppen fordítva lett napjainkra, hogy a tudományos folyóirat- és könyvkiadás tekintélye a Tudományos Akadémia kiadójánál koncentrálódott, s a magyar tudomány ennek révén sikerrel lépett ki a nyelvi korlátok határai közül, hogy tényező lett a tudomány papíron rögzítődő és értékesítődő világpiacán, hogy érvényesül az üzleti alapú világcégek között, az viszont olyan jelenkori magyar érdem, amelyhez hasonlót nálunk nagyobb és nyelvileg kevésbé elszigetelt országok sem produkáltak.

A természettudományos folyóiratkiadás és a tudományos akadémiák egyidősek. A folyóirat fogalma az akadémiákkal született a XVII. század derekán, és ez a tény döntő mértékben hozzájárult a tudomány fejlődésének meggyorsításához, hiszen gyorsította a kommunikációt. A tudomány ettől kezdve a folyóiratokban történő közlés alapján fejlődött, ez szolgált a kutatási eredmények megismerésének bázisaként. Napjainkig is ez az elfogadott és szokásos publikációs mód, bár kétségtelen, hogy napjainkban már nem kielégítő és válságban van, mert áttekinthetetlenné vált és – paradox módon – a technikai produkció javulása ellenére maga a publikáció folyamata az egy évszázad előttihez képest jelentősen lelassult. Nemcsak Magyarországon, hanem világszerte. Ez a paradox jelenség, különben, az élet számos területén megfigyelhető: míg egy-egy folyamatnak a technikája bámulatosan javult és gyorsult, maga a folyamat annak elhatárolásától, kitűzésétől befejezéséig jelentősen lelassult és körülményesebb lett, gondoljunk csak találmányok sorsára, beruházások elkészülésére vagy akár csak egy levél útjára vagy egy egyszerű külföldi utazásra stb. A publikáció terén, úgy tűnik, most keresik világszerte a klasszikus folyóiratot felváltó megfelelő újat, de eddig azt még nem találták meg.

Tudjuk, az angol Royal Society és a francia Académie des Sciences a két legrégebb tudományos akadémia. Annyira egyidősek, hogy máig sem tudták megnyugtatóan tisztázni egymás közt az elsőség kérdését. Egyidősek, de szervezetükben, feladataikban eltérőek voltak, az eltérések a két országban levő társadalmi különbségeket tükrözték vissza. A Royal Society a forradalom utáni kompromisszumos, lényegében polgári Angliában született. Királyi alapítólevelet kapott ugyan, de állami támogatást nem. Tevékenysé-

gét, tagjait nagyfokú önállósággal szervezte ill. választotta. Tagjának lenni megtiszteltetés volt. Mint szervezet, elsősorban tudományos vitafórumot jelentett, pouvoir nélkül. A Francia Tudományos Akadémiát a királyi abszolutizmus fénykorában, XIV. Lajos idejében alapította Colbert, a merkantilizmus apja. Nemcsak tudományos vitafórum volt, hanem afféle állami tudományhivatal is, melynek állami feladatokat is el kellett végeznie. Tagjának lenni nemcsak megtiszteltetés, hanem állás is volt, fizetéssel és bizonyosfajta hatalommal járt. E két típus terjedt el Európában. A német-római Cesarea Leopoldina inkább az angolra hasonlított, a porosz akadémia viszont a franciára. Utóbbi szolgált Nagy Péternek is modellül az orosz akadémiához.

Am mindkét ősakadémia tevékenységét folyóiratkiadással kezdte, a Philosophical Transactions-szal és a Journal des savants-nal 1665-ben. Mivel ezek az ősakadémiák kifejezetten természettudományos testületek voltak, a folyóiratok is természettudományosak lettek. Minden újabb akadémia folyóiratkiadással kezdte tevékenységét aztán, s ebben az állami jellegű és eltartottságú akadémiáknak könnyebb volt a dolguk, mint a társadalmiaknak.

A Magyar Tudományos Akadémia a legtipikusabban társadalmi alapítású, hiszen, mint jól tudott, nemzeti közadakozásból jött létre. Létrejött, de anyagiakban bizony nem dűskált. Természetes, hogy igen fontos feladatának tartotta a folyóirat- és könyvkiadást és nagy erőfeszítéseket tett ennek realizálására.

A Magyar Tudományos Akadémia nem természettudományos intézmény volt, hanem minden tudomány otthona. A nyelvi és történeti tudományok játszották benne sokáig a nagyobb szerepet. Érthető, hiszen a nemzeti reformkorszakban jött létre azon célkitűzéssel, hogy „a tudományok minden nemeiben a nemzeti nyelv kimívelésére igyekezzék”. Három éve, az Akadémia alapításának 150. évfordulóján a kémiai osztályban mondott beszédemben igyekeztem rámutatni, hogy hiba azért a múlt századbeli Akadémiánkat – mint gyakran szokásos – természettudományos érdektelenséggel vádolni. Nagyon reális, józan és szükséges feladat volt, amit maga elé tűzött, és ami elsősorban a természettudományok területén volt aktuális, nevezetesen, e tudományok magyar nyelvének megteremtése.

Ha nem is túl sok, de volt már a XVIII. századtól kezdve önálló kutatás a természettudományokban Magyarországon, elsősorban a mineralógia, a botanika és a kémia területén. Voltak figyelemre méltó tudományos eredmények, köztük nemzetközi figyelmet keltők is. De mindaz, ami e téren publikálásra került, latinul vagy németül történt. Nem volt magyar szókincse a tudományoknak. A XIX. század elején gyürkőztek neki a különböző természettudományok művelői, hogy magyarul írjanak könyveket. És milyen nehéz feladat volt; mindnyájuknak nyelvújítóként is fel kellett lépniük. Nem is gondolnánk, hogy mennyi megszokott tudományos szó – az egyenlettől és aránylattól a savig és tégelyig – származik e korból. Persze, hogy voltak túlzások, mint a búzeny (klór) és férjeny (arzén) a kémiában, vagy a kebel és pótkebel (sinus és cosinus) a matematikában és társaik, de azok ügyis elfelejtődtek. Bár ma lenne néhány ilyen tehetséges nyelvújítónk, hogy a hardware és software, az input és output és társaik végre kimenjenek nyelvünkéből! Nyelvteremtő feladatának az Akadémia derekasan eleget tett, e törekvéseket messzemenően támogatta. Ebből következik, hogy természettudományos kiadványai között az első 30 évben számos fordítást és szakszótárt találunk. Legelső, a természettudományokhoz számítható kiadványában nyelvi nehézsége mindenestre kevés volt, ez ugyan-

is egy logaritmustáblázat volt, Babbage munkája alapján készült 1834-ben Londonban, Nagy Károly felügyelete mellett. Nagy Károly mint csillagász eléggé ismeretes, korántsem méltatott azonban az a páratlan aktivitása, amit Akadémiánk életében, külkapcsolatainak kialakításában és általában az egész magyar művelődésben játszott. Nagyon-nagyon megérdemelne egy kötetet „A múlt magyar tudósai” című sorozatban. Ugyanazon évben jelent meg egy *Mathematikai műsótár* is Pesten. A következő években is legtöbbször a matematikai tárgyú könyvek tűntek fel az Akadémia természettudományi kiadványai sorában, szinte jelezve, hogy ez lesz az a tudomány, amelyikben hazánk az elkövetkező másfél évszázadban a nemzetközi porondon legmesszebb fogja vinni, a legelőkelőbb helyezést fogja elérni. Az alapok már akkor kezdtek kialakulni. Az alapok? Hiszen akkor már túl volt ez a tudomány a hazai alapöntésnél, már megalkotta műveit a két Bolyai, megjelent már az „Appendix” is. De a Bolyaiak azért valami rendkívüliek voltak, nem képviselték az akkori átlag magyar matematikai iskolát. Az akadémiai kiadványok szerzői közt ők nem szerepelnek, korabeli ellenlábasaik inkább, így Győry Sándornak *A felsőbb analysis elemei* c. könyve (1836), majd a szabadságharc után Amerikába emigrált sokoldalú hazafi, de matematikusként jóval jelentéktlenebb Válas Antalnak a *Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel* (1841) és *Felsőbb egyenletek több ismeretlennel* (1844) c. munkái, Arenstein Mihálynak, a József Ipartanoda első matematika professzorának *A képzetes mennyiségek tulajdonsága s mind analytica mind mértani értelmük* c. műve.

Bizonyos sorozatok kiadását is megkezdte az Akadémia, így az úgynevezett Pálya-munkákét, amelyekben az általa díjazott tanulmányokat közölte. Ezek azonban elég keservesen és akadozva jelentek meg. 1837-ben kezdődött a Természettudományi Pálya-munkák sorozata, 1858-ig csak 4 kötet jelent meg belőlük. Az első kötet Topperczér Tamás *A magyarországi pokolvar* c. munkáját tartalmazta. Balogh József *A magyarországi szikésekről* címmel írt munkája következett 1840-ben, Wagner Dániel gyógyszerész *Magyarországnak közgazdaságilag nevezetes termékeiről* c. műve 1858-ban, Szabó József neves geológus pályakezdő munkája *Pest-Buda környékének földtani leírása* zárta a sorozatot. A „Matematikai pályamunkák” 1844-ben indult Fest Vilmos és Taubner Károly egy dolgozatával, folytatódott Arenstein már említett műveivel, és evvel ki is múlt. Látjuk sem szerzők, sem tartalom tekintetében nem különösen érdekes munkák.

A természettudományok terén ebben az első korszakban az Akadémia publikációs tevékenysége még hazai viszonylatban sem különösen említésre méltó. Jegyezzük azonban itt meg, hogy a természettudományok terén nem is volt túl sok publikálni való hazánkban a múlt század első felében. A XVIII. századhoz képest a kutatásban határozott visszaesés mutatható ki akkor. Talán azért, mert a XVIII. században, a felvilágosult abszolutizmus és a tudatos kameralista iparfejlesztési koncepciók idején, az állam – és ezen akkor nem annyira a magyar állam, hanem a Habsburg őrszbirodalom értendő – érdeklődött a tudomány iránt és támogatta azt, míg a XIX. század elején a francia forradalomtól megrettent, a napóleoni háborúban kimerült birodalom politikailag retrográd irányba fordult s a kameralizmus pozitív elgondolásait, tudománytámogatását is elfújta a szél.

A magyar természettudomány számára ekkor rendkívül fontos lett volna egy megfelelő folyóirat. Ám a Tudós Társaság ez irányú törekvései nem jártak sok sikerrel. Anyagi okok miatt kezdeményezései e téren rövidebb-hosszabb idő múlva rendre zátonyra futottak.

A Magyar Tudós Társaság (később Akadémia) Évkönyvei 1833-tól 1883-ig jelentek meg, de ezen ötven év alatt csak 17 kötetben, tehát rendkívül szabálytalanul. A 17 kötetből 7 az első tíz évben jelent meg, ekkor tehát rendszeresebb volt a megjelenés. Az Évkönyvek elsősorban akadémiai eseményekről tudósítottak, tanulmányok is találtak benne helyet, de e témánkba illő, említésre méltó munkát ezek közt alig találunk. A Schedel (Toldy) Ferenc szerkesztésével 1834-ben alapított és 1844-ig megjelent Tudománytár ugyan sokszínű kiadvány volt, de szintén, már szerkesztője személyénél fogva is, elsősorban humán és referáló jellegű. A természettudományok szempontjából elsősorban a külföldi folyóiratokból lefordított ismertetések miatt érdemel említést.

A szó szorosabb értelmében vett folyóirat az Akadémiai Értesítő volt. Ez 1840-ben indult meg, ugyancsak a fáradhatatlan Toldy Ferenc szerkesztésében. Évente tízszer jelent meg és az akadémián elhangzott előadások szövegét közölte, továbbá előterjesztett publikációkat, ismertetéseket. Kezdetben egyetemes volt, nem szakosított, 1859-ben azonban több részre osztották és attól kezdve a matematikai és természettudományi osztály előadásai külön füzetekben jelentek meg.

Ez azonban már az a korszak, amikor Magyarországon a természettudományos kutatás megint kezdett nekilátni. Ez összeesik az önkényuralommal, amelynek idején azért a kapitalista fejlődés nem állt meg Magyarországon. Nem kietlen, néma szomorúsággá változott az ország, csupa honfibúval a szívekben, hanem szorgos tevékenység folyt, elsősorban a termelői szférában. Vasutak, új üzemek mutatták, hogy fejlődik, dolgozik az ország, gazdagodik a polgárság. A természettudományok művelői, a professzorok, többé-kevésbé „kompromittáltak” a szabadságharc eseményeiben, ha nem emigráltak, ha megtarthatták tanszékeiket, visszahúzódtak laboratóriumaikba, könyvtáraikba és kutattak, hiszen nem sürgölődhettek a politikai és művelődéspolitikai színpadon, mint tették a reformkorban annyit, mert ez bizony megszűnt. A természettudósok könnyebb helyzetben voltak mint a társadalomtudományokban jeleskedő kollégáik: ők alkothattak. Az oktatás ugyan német nyelvű lett, s zömmel a publikálás is. A természettudományok kevésbé vannak azonban nyelvhez, nemzethez kötve. Több tanszéket nem hazai professzorokkal töltöttek be, akik nyelvünket nem is értették. Amikor a közeledő kiegyezés szele már érezhetővé vált, s újra bevezették a magyar nyelvű oktatást, e professzorok távoztak, s helyükre többnyire nagyon fiatal, ambíciózus magyar szakemberek kerültek, akik általában külföldön tanultak, talán annak a megfontolásnak a jegyében, hogy ha egyaránt németül kell tanulni itthon is, ott is, akkor legalább tegyük ezt jobb egyetemen, mint a nagyon-nagyon felszerelésen, elmaradt, szegény magyar egyetemen. Ők (pl. Than, Schenek, Wartha, Szily, Eötvös Loránd és mások) aztán úgy igyekeztek itthon is tevékenykedni tudományukban, mint azt kint látták. A kiegyezés után a kutatás lehetőségei is javultak. Az új államszervezetnek több szakemberre volt szüksége. Új főiskolák, egyetemek alakultak, a régieket korszerűsítették és ezekben már lehetett korszerűen kutatni.

Az elmondottak hatottak az Akadémiára is. Az abszolutizmus az Akadémiát elég sok bizalmatlansággal, fenntartással kezelte, túlságosan nemzeti jellegű intézmény volt. Tudományos társadalmi szerepe ekkor nőtt meg a Természettudományi Társulatnak, amelynek nagyobb mozgástere volt. A természettudományok nem keltettek gyanút. De magán az Akadémián is nőtt e korban ugyanezen okból a természettudományok szerepe. A két intézmény között rivalizálás csupán azért nem volt, mivel tulajdonképpen folyamatos perszonálunióban éltek, a társulat vezetői a társulat létezésének egész folyamán az

Akadémián is szerepet játszottak. Mindazonáltal alapításától az átszervezéséig, 1949-ig csak egyetlen természettudós elnöke volt az akadémiának, Eötvös Loránd (1889–1905 között), és egyetlen természettudós főtitkára, Szily Kálmán (pontosan ugyanazon időszakban). A másodelnökök (alelnökök) sorában 1886-ban tűnt fel az első természettudós Stoczek József személyében. Attól kezdve e tisztségben többen is követték.

A kiegyezés előtti években sikerült az első tartósabb és rendszeresebb természettudományi kiadványt létrehozni az Akadémián, a matematikai és természettudományi bizottság szerkesztésében 1861-ben indult meg „Mathematikai és természettudományi közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra” címmel. Ez 1944-ig létezett. Rendszeretlen kiadvány volt, nem is annyira folyóirat, mint inkább könyvsorozat, hiszen legtöbb kötete egyetlen könyvnyi dolgozatot tartalmaz. 1865-ben ill. 1867-ben indították meg az „Értekezések a természettudomány köréből” ill. „Értekezések a matematikai tudományok köréből” c. sorozatokat, melyek a század végéig jelentek meg szintén eléggé rendszeretlenül, kezdetben szintén sokszáz oldalas, később már folyóiratnyi terjedelmű tanulmányokkal, melyek általában az osztályok ülésein elhangzott előadások voltak.

1882-ben végre megindult az első szabályos akadémiai természettudományi folyóirat, a Mathematikai és Természettudományi Értesítő, amelyet már oly régóta kívánt, követelt a tudományos társadalom, mivel minden eddigi kiadvány fő baja a rendszeretlen megjelenés volt. Egyidejűleg vele született meg idegen nyelvű (döntően német, elvétve francia) párhuzamosa, a Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. Nem automatikusan, de túlnyomó részt az előbbiben megjelent közlemények jelentek meg utóbbiban is, bár hozott olyan tanulmányokat is, amelyek magyarul valamilyen más, nem akadémiai tudományos folyóiratban jelentek meg. Az országon belüli idegennyelvű publikálás lehetőségének megteremtése rendkívül nagy érdeme az akadémiai kiadási tevékenységnek, mert a tudományos kutatási eredmények ismertté válhattak így külföldön is anélkül, hogy a publikáció elfogadásáról külföldi tudósok döntöttek volna, mint az a külföldi lapokban beküldött kéziratok esetében történt. Éltek is vele tudósaink. E két folyóiratban tulajdonképpen minden megjelent ami a magyar természettudományban fontos vagy akár kevésbé fontos is történt. Vezető tudósaink a legrészletesebben ebben jelentették meg tudományos eredményeikről beszámolóikat, még akkor is, ha az rövidebb formában esetleg más magyarországi vagy külföldi folyóiratban is megjelent. Ez utóbbi különben érthető, mert e két akadémiai folyóirat hátránya volt, hogy az összes természettudományi területre kiterjedt, ami azért a XIX. század végén vagy pláne a XX. században, már erősen túlhaladott dolog volt. Hiszen már Magyarországon is voltak szűkebb szakterületi (földtani, kémiai, fizikai, matematikai stb.) folyóiratok egyesületi kiadásban vagy a Természettudományi Társulat kiadásában. Az Akadémia e folyóiratok megjelenését biztosította későbbi nehéz anyagi körülményei közt is, akkor is, amikor századunk elejére számos előbb említett sorozat lassan elhalt, akkor is, amikor az Akadémiát az intézményi hanyatlás, a konzervativizmus, a megmerevedés jellemezte. A Mathematikai és Természettudományi Értesítő 1944-ig jelent meg, a német változat viszont 1932-ben minden különösebb kommentár nélkül kimúlt. Attól kezdve az Értesítőben tűntek fel idegennyelvű közlemények.

A kiegyezés korában az akadémiai természettudományi publikációs tevékenység az ismertetett sorozatokban és folyóiratokban játszódtott le, tehát kifejezetten új, (vagy a szerző által újnak tartott) eredmények közlésére szorítkozott. Nem saját eredmények,

összefoglaló könyvek kiadására alig került sor. A kiegyezéstől az első világháborúig csupán 14 ilyen könyv jelent meg. Az Akadémia Könyvkiadó Bizottsága ui. az általános munkák kiadását 1875-ben a Természettudományi Társulat feladatai közé sorolta. Azok a híres, nagy főiskolai tankönyvek vagy szakkönyvek neves tudósaink tollából, melyeket máig is gyakran emlegetünk e korból, tehát nem az Akadémia kiadásában jelentek meg. Nem biztos azonban, hogy az Akadémia közreműködése nélkül. Hiszen az Akadémia segítette a tagjai által írt nagyobb terjedelmű olyan tudományos munkák megjelenését, melyek – idézem – „a tudomány előmozdítására szolgáló munkának de tárgyánál fogva csak csekély kelettel biztatnak”. A szerzőnek kérelemmel kellett fordulni a főtítkárhoz, s az illetékes osztály véleményének meghallgatása után az összlés döntött a támogatás ügyében. Hogy milyen könyvek megjelenését támogatta ilyen módon az Akadémia, azt esetenként lehetne csak felkutatni.

Említettem, hogy a vagyona nagy részét hadikölcsönbe fektető Akadémia az első világháború után igen nehéz anyagi helyzetbe került, működését csak a kultuskormányzat rendszeres segítségével tudta biztosítani, amelyik többek között magára vállalta az Akadémia alkalmazottainak fizetését. A kormányzat ennek alapján igyekezett erősebben belefolyni az Akadémia ügyeibe. Utóbbi elég nehéz harcot folytatott, elég ügyesen, hogy a pénzügyi támogatás ellenére autonómiáját megőrizze. Az Akadémiától bizonyára semmi sem állt távolabb, mint bármiféle progresszivitás, rendkívül konzervatív intézmény volt, ám jobboldali beállítottságú sem volt; sok esetben tőle telhető módon szembeszegült az ellenforradalmi korszakban az uralkodó irányzattal. A Horthy korszaknak az Akadémia éppen ezért nem volt túl kedves intézménye.

Az Akadémián belül a szellemtudományok (készarva használok e szót társadalomtudományok helyett) uralkodása a korábbi korszakhoz képest erősebb lett. A természettudományok terén éppen ezért már jelentkeztek törekvések az Akadémiától való elszakadásra. Ilyen tünet volt a Széchenyi Társaság megalakulása a 20-as években. Klebelsberg miniszter létrehozta az Országos Természettudományi Tanácsot, egy olyan szervezetet, amelyik az elsősorban az egyetemeken folyó kutatásokat anyagilag támogatni tudta. Így az Akadémia szerepe a természettudományban s egyúttal a természettudósok között csökkenőben volt. Ezt maga is felismerte s miután a váratlan Vigyázó-örökség a harmincas években anyagi helyzetét megint javította, az Akadémia is kezdett bizonyos kutatásokat anyagilag támogatni.

A tudományos–kulturális intézményeknek centralizált minisztériumi irányítására törekvő Klebelsberg az általa létrehozott Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetségén belül ezen intézmények könyv- és folyóiratkiadását is egyesíteni akarta a Tudományos Sajtóvállalat formájában. A Magyar Tudományos Akadémia e törekvésekkel szemben állt és sikerült is megőriznie mind szervezeti függetlenségét, mind kiadói tevékenységének függetlenségét.

A már említett természettudományos sorozatok és a folyóiratok kiadása tovább folyt, bár arányuk az egyéb, elsősorban történelmi és nyelvészeti kiadványok között még jobban csökkent. Sorozaton kívül csak egy témánkba tartozó könyv megjelenéséről tudok, Ortvy Rudolf *Bevezetés az anyag korpuszkuális elméletébe* c. művéről 1926-ból, amely a modern anyagszerkezettan, kvantumelmélet első könyvméretű magyar ismertetése, s ezért nagyon fontos mérföldkő a hazai fizika történetében.

A tudománytörténész végezetül had emlékeztessen még egy hosszú életű, 1947-ig megjelent akadémiai kiadványra, a hosszú nevű „A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek” című sorozatra. Ebben az elhunyt tagokról írt megemlékezések találhatók. Nem közvetlenül a halál után írt nekrológok – azok az Értesítőben jelentek meg –, hanem évek, néha egy-két évtized múltán írt, rendszerint alapos bibliográfiával ellátott tanulmányok, a tudománytörténet értékes forrásai. A tudós dolgozik, kutató, ír, míg meg nem hal, aztán vagy ír róla a későbbi kor tudománytörténete, vagy, ha a mérce alatt maradt munkássága, feledésbe merül. A múlt akadémikusa biztos lehetett felőle, hogy legalább egyszer, ebben kiadósan írva lesz róla. A jelen magyar tudósaira is nyilván, érdemek szerint, ez a sors vár. Elfelejtik nevüket is, vagy disszertációkat, könyveket írnak egyszer róluk. Már csak az egy-két évszázad múlva, reméljük a mainál nagyobb számban és az Akadémia által a mainál jobban becsült diszciplínaként dolgozó tudománytörténész utódok kedvéért is, valamiképpen folytatni kellene e sorozatot. A Magyar Tudományban jelenleg megjelenő rövid, sebtében írt nekrológok – tisztelet a kivételnek – általában túl keveset és túlföntül általánosságokat mondanak, semhogy annak forráshasználatra lehetne egyszer.

Az Akadémiai publikációs tevékenység vitathatatlan csúcsa az utolsó 30 év, az Akadémiai Kiadó keretében történő természettudományos folyóirat- és könyvkiadás. Erről külön előadás fog itt ma elhangzani. Nem is akarok ezért e témába belevágni. E kiadással sokféle kapcsolatban állok, szerzőként, fordítóként, folyóirat-szerkesztőként. Az egyik bábaként ott álltam azon igen fontos tevékenység megszületésénél, amikor, a magyar tudomány eredményeinek publikációs feladatain túllépve, a kiadó egy-egy tudományterület világméretű publikációs központjává emelkedett igényes szakmai, nemzetközi folyóiratok, pl. a *Journal of Radioanalytical Chemistry* vagy a *Journal of Thermal Analysis* sikeres kiadásával. A publikációs központ pedig tudományterületi központ is, s ez az ország szakmai súlyának elismertetését jelentette nem egy tudományterületen. Hiú könyvszerzőként – s már melyik szerző nem hiú – külföldi könyvtárakban gyakran nézegettem, a katalógusban megvannak-e idegennyelvű, az Akadémiai Kiadónál megjelent könyveim. Majdnem mindig megvoltak. Persze az ismerősök nevét is keresgéltem. Többnyire azok is megvoltak. Sőt, sok helyütt, meglepetésemre, még a magyar nyelvű tudományos könyvek is megtalálhatók. Soha ilyen messze, ilyen nagy számban el nem jutottak magyar alkotások a világ minden részébe, tapasztalatból merem mondani, s ez az Akadémiai Kiadó érdeme. Kívánom, szolgálja hasonló sikerrel a magyar tudomány ügyét a közeli és a távoli jövőben is.

AZ AKADEMIAI KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATKIADÁS SZERVEZÉSI KÉRDÉSEI A MÚLTBAN

Az akadémiai alapszabályok kimondták, hogy „A Magyar Tudományos Akadémia feladata a tudománynak és irodalomnak nemcsak művelése, hanem terjesztése is.” Mégis – közismert –, több mint száz esztendőn át akadémiánknak sem saját nyomdája, sem önálló terjesztői apparátusa nem volt. Így, bár a kiadványok politikai, szellemi irányítását a tudományos testület és szervei voltak hivatottak megszabni, a végrehajtást más-más nyomdára, könyvkereskedőre és néhány hivatalnokra bízták. Az ő feladatuk lett volna a tudományos és művelt olvasóközönséghez eljuttatni a kiadványokat, megteremteni az Akadémia és az Akadémián kívüli érdeklődő és tudós világ közötti kapcsolatot.

Az Akadémia könyvkiadó munkásságának három lehetséges szervezeti kerete volt.

Elsőként említhetjük a központi kiadványokat, az Almanachot, Névkönyvet, az Értesítőt, majd Akadémiai Értesítőt, az egyes osztályok Értekezéseit, az Emlékbeszédet stb. A másik lehetséges forma az Akadémia Könyvkiadó Vállalata vagy más néven Hivatala volt, amely ciklusokra bontva, pártoló tagságra és előfizetésekre épült. Harmadikként beszélhetünk az egyes osztályok vagy bizottságok önálló hitelkeretéből történő folyamatos kiadói tevékenységről. Kétségtelen, hogy utóbbi mind mennyiségi, mind tudománytörténeti szempontból meghaladta az első kettőt. Természetesen az akadémiai könyvkiadás megindulásakor ez a három forma még nem különült el ilyen élesen.

A terjesztést központilag, közvetlenül a főtítkári hivatalból, egységes szerződések alapján végezték. Viszont, az Akadémia minden kiadványára kötelező jellegű nyomdaszerződéseket ritkán kötöttek. Így, a nyomdaválasztás szabad és egyedi lehetett. Látszólag az előnyös árajánlat szabta meg, hogy mely nyomdákkal dolgoztattak, de – mint látni fogjuk – ebbe sokszor bizony személyes elfogultság, vagy egyéb érdekek is belejátszottak.

A következőkben néhány példán keresztül szeretnénk áttekinteni az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás rendszerét; az állandó és változó kiadványok megjelenhetőségi útjait; a saját, vagy csak segélyezett folyóiratok viszonyát az Akadémiával és kiadóikkal. Külön szólnánk az ún. Könyvkiadó Vállalat létrejöttéről és jelentőségéről; a terjesztés ügyének sok-sok sikertelenségéről és buktatójáról, és végül, megkísérelnénk felvázolni, hová, kikhez jutottak el ezek a kötetek, milyen széles körű lehetett kisugárzásuk, hogyan és milyen mértékben kerültek a magyar kulturális élet eleven vérkeringésébe.

Az akadémiai könyvkiadás rendszeresebb válásáról 1833-tól beszélhetünk, ekkor kötik meg az Eggenberger könyvkereskedéssel az első szerződést¹, amely majd hosszú évtizedekre látszólag megoldja a könyvek elhelyezésének gondjait. 1875-ig viseli az

¹ Akadémiai Értesítő, 1890. 666. p.

Eggenberger cég az akadémiai könyvkereskedés büszke címét, anélkül, hogy az Akadémia érdekeit valóban átérezte volna. A felszólítások, a növekvő raktárkészletek biztos fokmérői az elégtelen munkának.² Először 1862-ben készült részletes jelentés az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás helyzetéről. A Lukács Móric elnökletével összeülő bizottság – amelynek tagjai: Hunfalvy János, Hunfalvy Pál, Szalay László és Csengery Antal – részletes utasításokat dolgoz ki az ügyrendre és a „kiadott könyvek keletének előmozdítására”. „Az akadémiai könyvtár szolgáltassék föl, hogy az Akadémia könyveinek kezelésében, szétküldésében mentől nagyobb pontossággal és buzgósággal járjon el; mert az akadémiai könyvek keletét egyrészt az eddig gyakran tapasztalt kezelési rendetlenség és hanyagság csökkentette, s azért most annál nagyobb pontosságra van szükség. A magyar könyvkereskedés ügy – állapítja meg a bizottság – különösen vidéken, még nincsen kellőleg szabályozva, az akadémiai könyvtár tehát gondoskodik arról, hogy minden vidéken legyenek bizományosai, miszerint az Akadémia könyvei minél gyorsabban az ország minden vidékeire eljussanak. Végre az akadémiai könyvtár körlevél által mind a pesti, mind a vidéki könyvtárakat szólítsa fel, hogy az Akadémia könyveit lehetőleg terjesztteni igyekezzenek.”³ Ezek a követelmények a könyvkereskedői gyakorlat legelemből kezdő lépései és igen jellemző az 1860-as évek elején tapasztalt állapotokra, ha ezeket egy külön akadémiai bizottságnak kellett megfogalmaznia. Ugyancsak 1862-ben Eggenberger Ferdinánddal részletes szerződést is kötöttek⁴, azonban a panaszok nem szűntek meg „az akadémiai könyvkereskedésben uralkodó lanyhaság és érdeklődés hiány miatt”.

Szabályozták ugyanakkor a könyvkiadás ügyrendjét is, amely szerint a kiadás közvetlen irányítását a titkári hivatal végzi. Az egyes kiadványokért a szerkesztő felel mind a bizottságok, mind a titkári hivatal előtt. A honoráriumok utalványozása, a kapcsolat a nyomdával és a könyvtárral, mind az ő feladata. A nyomdaszámlák viszont a titkári hivatalhoz küldendőek, az ingyen- és tiszteletpéldányok expedálása is itt történik. A nagyobb nyomdák közül kezdetben főként a Trattner–Károlyi, majd az Emich Gusztáv kezelésében levő nyomda szerepel gyakrabban. Emich különben megkapja az „akadémiai könyvnyomdász” címet. Később mind nagyobb részt vállal Ráth Mór is, akit Arany Jánoshoz és szinte az ekkori Akadémia majd minden tagjához baráti és kiadói kapcsolatok fűztek. Úgy tűnhetett, hogy Ráth személyében az akadémiai kiadványok kezelésére méltó akadt. Az Eggenberger könyvkereskedéssel kötött szerződés egyre formálisabbá vált, hiszen elsősorban a Ráth-féle könyvkereskedés volt az, amelyik messze túlszárnyalta az összes más boltok eladásait.⁵ Mégis, már korán jelentkeztek azok a nehézségek, amelyek nemcsak Emich Gusztávval szemben hozták Ráth Mórt hátrányos helyzetbe, hanem néhány esztendő múltán alapot adhattak az ellentétek kiéleződésére is.

Ráthnak nem volt saját nyomdája és általában nem Magyarországon, hanem külföldön dolgoztatott. Főként a bécsi Holzhauser nyomdában és a Česka-Tessin-beli Prohasch-

² Akadémiai Könyvtár kézirattára, RAL 260/1877.

³ Uo. RAL 412/1862.

⁴ Akad. Ért. 1890. 666. p.

⁵ Ez az állapot még az 1880-as végén is fennállt, mint azt Hornyánszky Viktor kimutatásaiból tudjuk. Itt jegyezzük meg, hogy Ráth Mór után Aigner adta el a legtöbb akadémiai kiadványt. Akad. Kézirattár, RAL 392/1887.

ka cégnél láttak napvilágot szépségben és kiállításban a magyar átlagból kiemelkedő kötetei. Elszámolásain ennek megfelelően osztrák pénznem szerepel, amelyeket külön szakértővel kellett átszámíttatni a magyar belföldi tőzsdeárfolyamnak megfelelő értékekre. Ezenfelül a kéziratok, korrektúrák, a krudák szállíttatása igen megnyújtotta a megjelenés idejét. Az 1870-es évek elején pedig már az új nagy könyvkiadó és nyomdavállalatok mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak a pontos, megbízható fizetőképességet mutató Akadémia felé. Az Athenaeum és a Franklin Társulat a két legerősebb versenytárs. Váltakozó szerencsével a legfontosabb központi kiadványokat évről-évre hódítják el egymástól. Az Emich örökébe lépő Athenaeum – mint Kiss Istvánnak az Athenaeum működéséről szóló dolgozatából⁶ is tudjuk – főként a Monumenták, A magyar nyelv szótára és Széchenyi munkáinak kiadásában jeleskedett. Hosszú ideig magáénak tudhatta a folyóiratok közül a Történelmi Tárat és a Századokat. Főként Arany János főtítkársága idején voltak erősek az Athenaeum és az Akadémia kapcsolatai. Jellemző Arany gondosságára, hogy ezekben a szerződésekben olyan részletkérdésekre is figyelt, mint pl.: az akadémiai kiadványok szedésére „elnyűtt vagy csonka betűket használni nem szabad”. A gyakori sajtóhibák kiküszöbölésére előírta, hogy a „szedésnél csak nyomdai segédekkel szabad eszközölni s csak kivételesen nyomdai tanulóval, ha ennek a szedésben már hosszabb gyakorlata van”. Ügyelt a papír minőségére, a festékre. Köteleztette a nyomdát, hogy ha az Akadémia érdeke úgy kívánta, „négy nap alatt tartozott beszerezni héber, arab s általában bárminő exotikus betűket és egyéb írásjegyeket”.⁷ A szigorú feltételek ellen, utólag, az Athenaeum sokszor emelt panaszt, vesztéseit emlegetve. Mégis, a versenytárgyalásokon mindig találkozunk ajánlataival és általában, például a Történelmi bizottság kiadványai esetében, ezeket majdnem mindenkor megnyeri. Kivételt jelentenek az olyan esetek, amikor egészen sajátos feltételek szabják meg a választást. Például 1875-ben – az egykorú jegyzőkönyv tanúsága szerint – az Egyetemi nyomdától az Archivum Rákóczi-num munkálatait az Athenaeum előnyösebb kalkulációja ellenére sem vonják vissza „... tekintve, hogy Thaly úr az egyetemi nyomdához közel lakván, könnyebben gondozhatja annak javítását, az csakugyan az egyetemnél nyomassék”.⁸

A Franklin Társulat – részben Heckenast örökségeként megtartotta a Nyelv-tudományi közleményeket, az Archeológiai Értesítőt; az Egyetemes Philológiai Közönyt, a Hadtudományi közleményeket. Az egyes osztályok Értekezései közül a Gyulai Pál szerkesztette Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből címűt, illetve a Budapesti Szemlét különös gonddal szervezte meg. A sorozatok közül Heinrich Gusztáv szerkesztésében a Régi Magyar Könyvtárat, a Filozófiai Írók Tárat kezelte. Méhner Vilmostól vette át a Magyar Történelmi Életrajzokat, amit az Akadémia különben csak segélyezett és amelynek kiadásában jelentős szerep jutott a Történelmi Társulatnak is. Ívenként 60 frt-tal járult hozzá az Akadémia a Classika-Philológiai Bizottság sorozatának, a Görög-Római Remekíróknak előállítási költségeihez.⁹ De a Franklin nyomdában láttak napvilá-

⁶ Kiss István: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben. 1970. Kand. Disszertáció.

⁷ Szabó László: Athenaeum. Bp., Athenaeum, 1918. 70–71. p.

⁸ Akad. Kézirattár, Történelmi Bizottság jegyzőkönyvei, 1875. márc. 13.

⁹ A szerződés szerint minden jog a Franklin Társulaté. A költség az Akadémiáé, a tiszteletdíjakat is az Akadémia fedezi, ezért 25 tiszteletpéldány jár. A társulat 40 ívre kötelezi magát, ezen túlléphet, a példányszámot ő határozza meg és a kiadványok anyagát „bármilyen más alakban felhasználhatja”. OSZK Kézirattár, Fond. 2.

got olyan közhasználatú kötetek, mint Szabó Károly „Régi Magyar könyvtár”-a (1879–1898), Szinnyei József „Hazai és külföldi folyóiratok repertórium (1874), hogy csak néhány jelentős példát említsünk.

Az 1880-as évek derekán jelentkezik az Akadémia történetében a Hornyánszky nyomda, amely majd minden erővel igyekszik kiszorítani az előbbi két nagy vállalatot. Ekkortájt kerülnek üzleti kapcsolatba az Akadémiával a Révai-testvérek is, igazi befolyásra azonban csak az 1900-as évek elejétől tesznek szert.

Ráth Mór ezt a versengést sem alkatánál, sem üzleti erejénél fogva nem képes követni. 1873 tavaszán írta Toldy Ferencnek: „... Meg tudtam küzdeni a szegények kezdet gondjaival, az ezer bajjal, és munkával, de eggyel nem tudok megküzdeni, a *gazsággal*. Az üzleti életben a becsületes ember mai nap jobban teszi, ha félrevonul, ha nincs elég ereje és ügyessége, a gazemberek támadásainak ellentállani. ...”¹⁰ Pedig az 1873-as esztendő Ráth számára még szerencsés csillagzat alatt indult. Ekkor kapja meg a Gyulai szerkesztésében újrainduló Budapesti Szemle kiadói jogát. Azonban a Gyulaival való ilyen szoros együttműködés rövidesen felbomlik, annak ellenére, hogy korábban Ráth Gyulai Vörösmarty monográfiájának is kiadója volt. Viszonyuk az apró-cseprő surlódások, korrektúrák megkésése, nehézkes nyomdai átfutási problémák, tiszteletpéldányok elosztása stb. miatt hamarosan tarthatatlanná válik. Gyulai egyik levelében erről így számol be: „... Hogy ne sokat veszekedjünk, arra a szerződésre léptünk, hogy levélben igazítsuk ügyeinket s csak akkor találkozunk személyesen neutrális terrenumon, például az akadémiai körben vagy valamely vendéglőben, ha levél által nem tudunk tisztába jönni.”¹¹ És Ráth aligha sejtette, hogy ez a gyűlölség megpecsételi munkáját és személyes sorsát. Gyulait 1874 novemberében beválasztják a Franklin Társulat igazgatóságába és ő nem lesz méltatlan erre a tisztségre. Minden összeköttetését felhasználja a Franklin Társulat szolgálatára, illetve sokszor ez fordítva is igaz, a társulatot próbálja megnyerni általa fontosnak tartott kiadványok megjelentetésére. Így, már 1875-ben, a Budapesti Szemle nyomdai munkálatait a bécsi Holzhauser cégtől a Franklin nyomdájába téteti át. 1879-ben Ráth kiadói jogát is megvonják. Erre ürügyül az szolgált, hogy állítólag Ráth „a folyóirat tulajdonjogát is, mely az Akadémiáé, kétségbevonta, Gyulai felmondta neki a szerződést s a Franklin Társulattal szerződött”.¹² Eközben a Franklin Társulat sorra átveszi a Ráth által elkezdett gyűjteményes munkák gondozását, mint például Mommsen „A rómaiak története” Toldy István fordításában, vagy Stuart műve „A deduktív és inductív logika rendszere” (1874–1877). Mint az egykorú jegyzőkönyvi kivonat megállapítja: „Azon meggyőződésre jutván, hogy eddigi eljárása, mely szerint [az Akadémia] megrendelésére elkészült fordítások Ráth Mór kiadásában látnak napvilágot, a munkák gyors megjelenését és széles körben való elterjedését nem teszi lehetővé”.¹³ Hasonló indokok alapján így szorul ki a meginduló Könyvkiadó Vállalat munkálataiból. Az 1870-es évek végéről pedig már majdnem goromba hangú felszólítások, letiltások maradtak reánk,¹⁴ előrevetítve egy több irányú, lassú, idegeket felőrölő üzleti háborúság

¹⁰ Akad. Kézirattár, Magyar irodalmi levelestár, 112.

¹¹ Gyulai levele Nagy Péternek. 1875. – Akad. Kézirattár, Ms 4748/229.

¹² Akad. Ért. 1890. 57. p.

¹³ Akad. Kézirattár, RAL 1422/1875.

¹⁴ Uo. RAL 1039/1865; RAL 142/1879.

árnyát, amelynek csak első lépcsőfoka volt az Akadémiával való kapcsolatok megromlása és amelynek során az előbbi vállalatokon túl a Franklin Társulatnak majd sikerül megszereznie a magyar klasszikusok korábban Ráth-tal kötött kiadási jogait, utolsóként Arany János és a magyar Shakespeare összkiadását, és ezzel mind Ráthot, mind vállalkozásait összeroppantania.

Ráth Mór sorsánál ezúttal azért is időztünk hosszabban, hogy így példázzuk: esetenként az Akadémia csak egy-egy láncszem, egy-egy jelentős terület volt az üzleti versengésben, hasonlóan más állami megrendelésekhez. Másrészt, hogy a személyes elfoglaltság és indulat hogyan fosztotta meg az Akadémiát legkiválóbb könyvárusától.

Még egy könyvkereskedő és kiadó volt ebben az időszakban, akinek nem sikerült elismertetnie magát az Akadémiánál. A Nemzeti Könyvtár (1875–1890), a Figyelőt (1876–1890), a Magyar Könyvesházat (1875–1890) kiadó, szerkesztő és annyi más forrás- és szövegkiadást megjelentető és ma méltatlanul alig emlegetett Abafi–Aigner cég vezetőjére, Abafi Lajosra gondolunk. Nemcsak a megrendelésekből szorult ki, hanem, mint Szinnyei József visszaemlékezéséből tudjuk, még a nevét is alig lehetett vagy alig volt tanácsos kiejteni. A magyar írók élete és munkái-nak tervét többször is benyújtotta az Akadémiának, utoljára 1886-ban. Ekkor – emlékszik vissza Szinnyei – „... az Akadémia egyik tekintélyes tagja azt jegyezte meg, hogy Abafi (Aigner) Lajossal csak nem lehet egy Lexikont kezdeni; kerestem hát egy kezdetnek megfelelő író (Aachs) és így nyújtottam be 1889. október 21-én folyamodásomat, a kötetek számát óvatosan 6–8-ra tettem. Ekkor az Akadémia elhatározta a munka segélyezését, de kiadásáról magamnak kellett gondoskodnom”.¹⁵

Gyulai Pál azonban nemcsak a Franklin társulatnak kötelezte el magát. Hasonló gonddal és lelkiismeretesen figyelte az akadémiai könyvkiadás ügyét. A Könyvkiadó Bizottságnak 1872-től, megalakulásától tagja és nagy szerepet vállalt Fraknoi Vilmossal, Szily Kálmánnal együtt a Könyvkiadó Vállalat fellendítésében. Ott van, amikor 1874 nyarán egy igazgatósági ülésen Csengery Antal felveti a vállalatnak, és igazgatási szervének, a Könyvkiadó Hivatalnak létrehozását. „A (könyvkiadó) bizottság eddigi eljárása – állapítja meg Csengery –, mely szerint a tőle megrendelt fordítások közrebocsátását más kiadóra bízta, eddig is jelentékeny áldozatokat követelt s ezentúl még nagyobbakat fogna követelni, amely áldozatokat az Akadémia nem annyira az olvasó közönség, mint inkább a kiadók javára hozná. Ennek következtében indítványozza, hogy a bizottság ezentúl önmaga eszközölje a tőle megrendelt munkák kinyomatását és közrebocsátást, olyképpen, hogy történeti, irodalmi, jog- és bölcsészettudományi szakkönyvtárakat indítson meg, melyekre aláírást nyitna s amelyeknek megszerzését, olcsó árakon, például 60 ívet 3 forinton adva, megkönnyítené.”

Tudnunk kell azonban, hogy ez a javaslat nem előzmények nélkül született.

1836-tól többször felmerült a tudományos kézikönyvek irattatásának és fordításának szükségessége. 1859-ben erre a célra fogadták el a „Hölgyek díja” névvel illetett alapítványt, amely azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. 1870-ben Toldy

¹⁵ Szinnyei József: Hogyan készülnek a „Magyar írók?” = Budapesti Újságírók Almanachja 1908-ra. Bp., Budapesti Újságírók Egyesülete, 1908. 232–233. p.

¹⁶ Akad. Ért. 1891. 535. p. – A Könyvkiadó bizottság történetére ld. Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. 1854–1949. Bp., MTA., 1974. 33–60. p.

Ferenc sürgette: „Tennünk *kell*, . . . még pedig *mást* is, mint eddig, s különösen többet, sőt sokat, a *tudomány és irodalom terjesztése érdekében*, és – amit nem lehet eléggé hangsúlyoznom – minél előbb!”¹⁷ Szavai nem maradnak hatás nélkül: Csengery elnöklétével bizottságot jelölnek ki javaslatlételre. Két esztendő múltán Csengery ki is fejti elgondolásait, amelyek azonban inkább a terjesztésre vonatkoznak. Az 1870-es évek közepére azonban a feltételek már megérték egy nagyobb szabású vállalkozás beindítására.

1875-ben így jött létre az Akadémiai Könyvkiadó Hivatal, amelynek vezetését Knoll Károlyra bízta, évi 1200 forint fizetéssel és 5% jutalékkal, amelynek minimális 400 forintnyi összegét, ha az az eladásokból nem gyűlt volna össze, az Akadémia szavatolta.

A Könyvkiadó Hivatal kezdeti működését gyors sikerek kísérik. 1875 nyarára mintegy 4000 előfizető jelentkezett. Ezt a taglétszámot azonban a későbbi ciklusok során sohasem fogják túlszárnyalni; sőt, ciklusról-ciklusra a pártoló tagság száma egyre csökken. Pedig, mint Beöthy Zsolt és Fraknói Vilmos program-nyilatkozataiból tudjuk – tekintettel voltak „. . . a gyakorlati élet némely igényeire”,¹⁸ továbbá, „Kiindulási pontul szolgált a Könyvkiadó Vállalat megindításakor elfogadott azon elv, hogy a munkák megválasztásánál a természetes sorrendet, a világtörténelem nagy korszakainak egymásutánját kell lehetőleg megtartani”.¹⁹

A természettudományok tudatosan szorultak ki a sorozatokból. Az Akadémia évi ötezer, később hatezer koronával segélyezte a Természettudományi Társulat kiadói tevékenységét és az Orvosi Könyvkiadó Vállalatot. Saját vállalatából így önként vonta ki az ilyen témájú műveket. Itt jegyeznénk meg, érdekes, hogy a Természettudományi Társulat hasonló pártoló tagságra épülő tevékenysége sokkal szélesebb kört vonzott, mint az Akadémia erősen történelmi, művelődéstörténeti jellegű programja. Szily Kálmán, aki 14 esztendőn át a Természettudományi Társulat titkáráként elérte a hétezeres taglétszámot és az évi 12.000-es példányszámot, 1890-ben akadémiai főtitkárként kénytelen szembenézni az akadémiai könyvkiadás körüli érdektelenséggel. Csak az idők változtak? Ahogyan Szily fogalmazza: „Akkor a nemzeti föllendülés korában, rózsás színben láttuk a világot s minden jóakarató törekvést támogatásunkban részesítettünk; ma ellenben a lehangoltság és reményvesztés idejét éljük”.²⁰ – „Vállalatunknak, midőn e sorokat írom, 1389 pártoló tagja van. Nem hiszem, nem hihetem, hogy e számmal már elértük volna a maximumot. Vannak tudományos társulataink, melyeknél a pártolók száma több ezerre megy. Miért kellene hazánk első tudományos társaságának másfélezer körül megállapodnia?”²¹

Vajon ezek az alacsony számok csak az Akadémiát körülvevő lanyha közérdeklődés fokmérői lennének? Úgy hisszük, hogy ebben azért jelentősebb szerep jutott a Könyvkiadó Hivatal ill. Bizottság kényelmes vezetésének és az akadémiai kiadványok rossz hírverésének, az aktív üzleti politika hiányának. Így volt ez már 1883-ban is, amikor először kénytelenek szembenézni a nagy ráfordítások és csekély hozam ellentétével, a növekvő raktárhészletekkel; Gyulai Pál az, aki konkrét intézkedéseket javasol. Szakértőül

¹⁷ Akad. Ért. 1891. 533–534. p.

¹⁸ Akad. Kézirattár, RAL 323/1880.

¹⁹ Uö. RAL 533/1883.

²⁰ Uo. RAL 135/1892.

²¹ Akad. Ért. 1891. 65–66. p.

természetesen a Franklin Társulatot kéri fel. A társulatnak a válság kapóra jön; javasolják a veszteséges Könyvkiadó hivatal megszüntetését és szerényen saját szolgálataikat ajánlják fel az akadémiai könyvkiadás egységes átvételére.²²

Javasataik találkoznak a hivatal eddigi és sokat hibáztatott vezetőjének, Knoll Károlynak számításaival is. Igaz, érdekeik ellentétesek, hiszen mindketten saját önálló magánkezelésbe kívánják venni az akadémiai kiadványok ügyét. De Knoll Károly nincs egyedül. A Hornyánszky Viktor-féle nyomdát ekkor kezelő özvegy maga mellé emeli társul a vagyontalan könyvárust és rajta keresztül reméli megszerezni az önálló sortiment könyvkereskedést. Nyomdáját az akadémiai bérházba telepítve, egyúttal elsőbbséget szerezhetne a munkák nyomtatásában is. 1883 februárjában nyújtja be Hornyánszky özvegye az erre vonatkozó bérleti szerződés iránti kérelmét. Eszerint a „hat gyorsajtóval és gázmotorral működő nyomda” részére kívánja kibérelni „az akadémia bérházának valamennyi földszinti helyiségét, beleértve a korcsma helyiséget is 5–10 évre . . . évi négyezer forint bérösszeg fizetése” mellett. Ugyanekkor kéri az Elnökséget: „. . . kegyeskedjék részemre biztosítani, hogy az akadémia kiadványai és nyomtatványainak egy része, legalább a fenti házbérösszeg magasságáig nálam fog megrendeltetni”.²³ Eközben Knoll Károly írásban és szóban ismételteti javaslatait az eddigi akadémiai hivatal megszüntetéséről és a Hornyánszky-céggel közösen alapítandó önálló sortiment üzletről. Ajánlata nem talál osztatlan lelkesedésre. Munkájával eddig sem voltak elégedettek; Szily Kálmán inkább a Kilián-féle könyvkereskedést szeretné megnyerni.²⁴ Gyulai Pál természetesen a Franklin Társulatot ajánlaná, összhangban az előbb említett vizsgálatokkal. A Franklin Társulat esetleges megbízása ellen természetesen Knoll, mint a hivatal még tényleges vezetője, élesen tiltakozik, hivatkozva az akadémiai érdekek esetleges megsértésére.²⁵ Amikor ügye már-már reménytelenre fordul, 1883 novemberében egy vádaskodó, panaszos levéllel fordul az Akadémia elnökéhez: „. . . Minthogy a bizottságnak ezen rám nézve kedvezőtlen javaslatának elfogadása esetén, én és hat kiskorú gyermekből álló családom jövője volna kitéve a legszomorúbb jövődönék s ezenfelül ezen eljárás folytán az üzleti világ előtt kereskedelmi jóhírnevem tételnék tönkre, — teljes bizalommal fordulok Nagyméltóságodhoz, kérvén, miszerint tekintetbe venni sziveskedjék: 1^{ször} hogy én annak, hogy a Könyvkiadó Hivatal a hozzá fűzött számításoknak meg nem felelt, oka semmikép nem vagyok. 2^{szor} hogy a hivatal vezetése közben szerzett tapasztalataimat, és azt, hogy alapítandó sortiment üzletem *kiválólag* az akadémiai kiadványok számára lesz berendezve, nagyobb sikert biztosíthatok, mint más könyvárus, kivel az akadémia könnyen jöhet azon visszás helyzetbe, mint aminőben annakelőtte volt . . .”²⁶

A megbízást — nem tudni melyik főindok alapján — Knoll megkapja, 1884-ben megkötik a bérleti szerződést a Hornyánszky nyomdával is, amely különben még Knoll helyett a 6000 forintos kaució szavatolását is átvállalja. Knoll Károly azonban új boltját nem sokáig élvezheti, alig esztendőre rá meghal. Jogait a Hornyánszky-cég az özvegynek fizetendő 300 forintos évi nyugdíjjal könnyen megszerzi. Az Akadémia így a Hor-

²² Akad. Kézirattár, RAL 302/1883; RAL 319/1883.

²³ Uo. RAL 85/1883.

²⁴ Uo. RAL 313/1883.

²⁵ Uo. RAL 533/1883.

²⁶ Uo. RAL 145/1883; RAL 633/1885; RAL 7/1886.

nyánszkyakkal egy sajátos belső viszonyt épített ki és ezért is szerepel 1884-től 1891-ig majd minden akadémiai kiadványon a Hornyánszky nyomda impresszuma.

Az 1880-as évek végén, amikor az újabb válság jelei már mutatkoznak, a Hornyánszky-cég képviselői véleményüket a következőkben foglalják össze a pártolók csökkenésének okairól.

„Ne vegye rossz néven a tekintetes bizottság, ha őszintén kinyilatkoztatjuk, hogy e jelenség nem a nagy közönség indifferentizmusában, hanem inkább azon okban keresendő, hogy a vállalat prospektusában ígért bizonyos munkák nemcsak hogy meg nem jelentek, vagy csonkán maradtak, de még meg sincsenek írva . . .”²⁷ 1889-ben a pártoló tagság száma mindössze 835, és két esztendő üzleti mérlege több mint tízezer forint hiányt jelez. Mindezek tudatában a Hornyánszky-cég felajánlja a következő, VI. ciklus „kiadását olyképpen, hogy az összes könyvnyomdai munkát mi állítjuk elő s ennek összes költségeit is mi viseljük — írják —, továbbá a szerzői és fordítói díjakat — az Akadémia által megállapított arány és mennyiség szerint — szintén mi fizetjük; de a vállalat pártolói díjai kizárólag minket illetnek”.²⁸

Ez az ajánlat ékesen bizonyítja, hogy kizárólag a helytelen gazdálkodás eredménye az óriási deficit. A pártoló tagsági díjakból is fenn lehetett volna tartani egy nem ráfizetéses vállalkozást. Jellemző az is, hogy a Hornyánszky-cég, amelynek kezében volt a jó üzletmenet kulcsa, és amelyet ez a deficit nem érintett, meg akarta szerezni az Akadémiától még egyetlen bevételi forrását, a pártolói díjakból befolyó összeget, anélkül, hogy ennek fejében megfelelő módon szavatolta volna a jövedelemből a részesedést.

Talán ez volt az utolsó csepp a betelő pohárban, amely a pazarló vagyonkezelésre döbrentette az akadémiai vezetést, és 1890-ben a Hornyánszky-céggel kötött egyezséget felbontotta. 1895-ben pedig Hornyánszkyék, akik ekkorra már megszerezték a „császári és udvari könyvnyomda” címet is és felépítették új nyomdaépületüket, felbontották a bérletet, csupán a pinceraktárakat tartották meg.²⁹ Nem állítjuk, hogy felemelkedésükben az akadémiával szembeni illojális magatartásuk játszik nagy szerepet, mindenesetre túlzás volna azt is állítani, hogy a cég megroppant az Akadémiát ért hatalmas veszteségek súlya alatt.

1875 és 1890 között csak a Könyvkiadó Vállalat kiadási tevékenységére 291.537 forintot fordítottak, amellyel szemben 76.931 forint könyvek eladásából származó bevétellel áll.³⁰ Ha a pártoló-tagsági díjak, a különböző segélyek, alapítványok enyhítenek is az üzleti mérlegen, a ráfordítással ezek aligha lesznek arányban. Ennek az óriási összegnek nemcsak a talán kevésbé változatos tematika, a túlzott kiállítás, a befejezetlen művek, határidő csúszások az igazi okai, hanem a terjesztés elégtelensége és lanyhasága is. Knoll Károly, akit 1875-ben mint kiváló szakembert alkalmaztak, nem váltotta be a működéséhez fűzött reményeket. Utódairól ez szinte ugyanígy elmondható. Amikor 1890-ben a Könyvkiadó Hivatalt újra felállítják, Tiringér Bélát hívják meg vezetőnek. Működéséről keveset tudunk. Ő maga egyik későbbi, 1905-ben kelt és Riedl Frigyesnek szóló levelében sikereiről számol be. De az irattár megőrizte a Pesti Takarékszövetkezet és Előleg Társulat bírósági

²⁷ Uo. RAL 8/1889.

²⁸ Uo. i. m.

²⁹ Uo. RAL 51/1895.

³⁰ Uo. RAL 103/1892.

keresetét, amelynek értelmében 96 forintos havi fizetéséből 1892. október 31-től kezdődően letiltanak 18 forint 26 krajcárt.³¹ 1899-ben hibás könyvelés miatt állapítanak meg újabb hiányokat.³² Mindezek ellenére működéséről nem mondanak le, utódját csak 1916-ban iktatják be.

Kottaun Nándor az utolsó nevezetes vezetője a Könyvkiadó Hivatalnak. Fizetése évi 3.600 korona + 1.200 korona lakbér és 33% jutalék, amelyből a könyvkereskedőknek 23%-t köteles adni. 1923 januárjában, az Országos Gyűjteményegyetem létrehozásakor – sajátos módon – az Akadémia kötelékéből kiszakítva, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos segédszemélyzetének létszámába kerül, és ezzel párhuzamosan megvonják az eladásokból származó részesedését. Talán ezért is fordulhat elő, hogy mint 1928-ban Balogh főtitkár jelenti az Igazgatóságnak: „Kottaun főtiszt nagy elfoglaltságával magyarázza, hogy 1927-ben küldte meg az iskolai és egyesületi könyvtáraknak Szinnyi Ferenc „Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig” c. munkájának I–II. kötetét, . . . Gyulai Pál eddig össze nem gyűjtött kritikai dolgozatai c. még 1926-ban megjelent kötetet csak 1928-ban fogja szétküldeni . . .”³³

Kétéves késéssel forgalomba hozni kiadványokat az akkori Magyarországon és az Akadémia akkori igen nehéz anyagi viszonyai között, több mint felelőtlenység. Ő maga természetesen másként ítélte meg munkásságát. 1940-ben, 25 éves szolgálat után, előléptetését kéri. Beadványában az általa elért forgalomnövekedés illusztrálására az 1916 és 1922 közötti adatokat adja meg. Eszerint mintegy 25 ezer koronáról 1922-ben 586.855 koronára emelkedett a bevétel. Aligha kétséges, hogy az Akadémia történetében csillagászati összegnek számító félmillió elérése nem Kottaun szorgalmas munkájának gyümölcse, hanem a háborút követő inflációé.³⁴ A számok azonban önmagukért beszélnek, és Voinovich ajánlására az előléptetés nem marad el. Kottaun, említett kérelme mellé nem csatolta azt az 1920-ban kelt raktári összeírást sem, amely szerint ekkor – csak a Könyvkiadó Vállalat köteteiből – mintegy 29 000 volt még raktáron.³⁵

Ha a mintegy az 1870-es évek elejétől 1920-ig terjedő nagy korszak mérlegét meg akarjuk vonni, e mellé a leltár mellé oda kell tennünk a korábbi, 1876-os, illetve a Révai- és a Kohn-testvéreken keresztül történt mintegy 30 00 kötetre tehető kiadásításokat.

Ezek az óriási raktárkészletek azért is elgondolkodtatóak, mert tudjuk, hogy a kiadott példányszámok – mai szemmel – meglehetősen alacsonynak tekinthetők. Szily Kálmán 1890-ben a pártoló tagság kétszeresére emelésével remélte elérni a háromezres átlagpéldányszámot, 800–1000–1500 körül ingadozik a könyvek, és a folyóiratoké még alacsonyabb, 300–500 között van.³⁶ Azonban tudnunk kell azt is, hogy már az első ciklustól kezdődően a pártoló tagságnak mintegy egynegyed része ki sem váltotta illetménykönyvét. És hányan olvasták el? Aligha tudunk rá válaszolni. Még 1862-ből ismerjük a maliciózus intést „. . . a közös címek s a kötetek nagy száma a magyar közönséget elijesztik”.³⁷ De tudjuk, hogy a nagyobb iskolák, gimnáziumok, kulturális közintézmé-

³¹ Uo. RAL 378/1892.

³² Uo. 574/1889.

³³ Uo. RAL 139/1928.

³⁴ Uo. RAL 192/1940.

³⁵ Uo. RAL 624/1920.

³⁶ A Pesti Könyvnyomda Rt. árajánlata alapján. Uo. RAL 1319/1876. – ld. még Szabó i. m.

³⁷ Uo. RAL 412/1862.

nyek ingyen vagy kedvezményesen kapták az egyes műveket, folyóiratokat. Rajtuk keresztül eljutottak a kis keresetű tanár- és hivatalnok-rétegekhez is. Mert az igaz, hogy az Akadémia kiadványai viszonylag olcsók voltak, évi 4–6 kötetet kínáltak a pártoló tagságnak kötetenként 3 forintért. De ez az ár még mindig túl magas volt a középosztály és az olvasóközönség másik lehetséges részének, a szegény diák- vagy éppen a munkásrétegeknek. Az ő számukra ott voltak az 1870-es évektől a színvonalas olcsó sorozatok, mint például az Olcsó Könyvtár, Magyar Könyvtár, amelyek filozófiai, történeti, irodalomtörténeti tanulmányokat, esszéket, fordításokat is felöleltek a szépirodalom mellett. A kiadások teremthettek csupán alkalmat számukra a – fényükben kissé megkopott – kötetek megszerzésére. De hozzá kell tennünk azt is, hogy a Könyvkiadó Vállalat tevékenysége az akadémiai könyvkiadásnak csak egyik arca.

A tudományos bizottságok, különösképp a történelmi, a nyelvtudományi, a klasszika-filológiai, az irodalomtörténeti bizottságok nagy forrás- és szövegkiadásainak, bibliográfiáinak, szótárainak értéke az időben egyre emelkedett. Igaz, kevés hírveréssel, évtizedek kitartó, dacos, áldozatvállaló munkájával készültek – és nem a nagyközönség számára. Üzleti nyeresésre nem számíthattak, de ilyen céljaik nem is voltak. Mégis, a kétféle tevékenységet talán némiképp össze lehetett volna hangolni: megfelelő szakemberek irányításával, mozgékonyabb kiadáspolitikával, nyereségessé tett üzletmenettel erősíteni a csak áldozatokat követelő, de a magyar tudomány szempontjából fontosabb könyvkiadást. Tehetetlenség, érdektelenség szolgáltatta-e ki a vállalkozásokat a saját érdekeiket mindig pontosan felmérő kiadóknak, nyomdákknak, kereskedőknek? Nehéz ítéletet mondanunk. Mindenesetre, éppen ezek a nagy kiadók bizonyították be, hogy ugyanezekkel a művekkel a nagyközönségnek közelébe lehet férkőzni.

Már Ráth Mór is sajátjaként hirdette azokat a köteteket is, amelyeknek kiadását az Akadémia nála rendelte meg. Hasonlóképp járt el ugyanezekkel a Franklin Társulat is, amikor Ráthtól megszerezte őket. Számos esetben – a Franklin Társulat gyakorlatából tudjuk –, az egyes, csupán segélyezett kiadványoknál, sorozatoknál kikötötték a második kiadás, ill. a korlátlan utánnyomás jogát és az első kiadás leszállításával korlátlan jogot szereztek a többi felett. Sajátjukként más sorozatokba illeszthették vagy eladhatták. S miután a matricákat évtizedekig is megőrizték – főként klasszikus szövegkiadások esetében –, a mintegy örökáron megkapott műveket – anélkül, hogy a szerzői honorárium vagy az Akadémiának fizetendő jogdíj fizetésére kötelezhették volna őket – évtizedekig valamilyen formában a piacon tartották.

De hasonlóképp jártak el a náluk nyomtatott folyóiratok esetében is. A Budapesti Szemle példáját említjük. Gyulai Pál az évi 2000 forintos segélyből „gazdálkodik ki” maga és munkatársai fizetését és az írói honoráriumokat, míg utóbbihoz a társulat később maga is hozzájárul.³⁸ De ugyancsak Gyulai szerkeszti ugyanekkor a Franklin Társulat másodközlésekre épülő sorozatát, az Olcsó Könyvtárat. Gyulai a két vállalatot – az Akadémiát és a Franklin Társulatot – egymást kiegészítő, bár szervezetenként össze nem függő, szinte azonos és saját vállalkozásaként kezelte. Tudjuk, hogy tőkájukat saját pénzével együtt egy takarékbetétkönyvben tartotta.³⁹ Hasonló módon szabadon emelte át a Budapesti

³⁸ Gyulai szerződései a Franklin Társulattal. Uo. Ms 10249/1.

³⁹ Gyulai levelei Gyulai Arankának. OSZK Kézirattár, Gyulai hagyaték. 1911/18. nn. sz.

Szemle cikkanyagának jó részét az Olcsó Könyvtárba. De ugyanígy járt el sokszor az Értekezések vagy az Emlékbeszédek néhány darabjával is.

Az Athenaeumról pedig például tudjuk, hogy az 1920-as évek elején a Könyvkiadó Vállalat 34, korábban napvilágot látott kötetét saját kiadásában kívánja újra megjeleníteni.⁴⁰

Azt kell hinnünk, hogy az Akadémia által a nagyközönségnek szánt kiadványok valójában ezeken a másodközléseken, a más cégek által nagyobb példányszámban kiadott – részben ennek a közönségnek lehetőségeihez, igényeihez jobban alkalmazkodó – új kiadások formájában jutottak el a szélesebb olvasói rétegekhez és ezeken keresztül járultak hozzá a magyar közműveltség emeléséhez.

Így mondhatjuk el, hogy az említett nehézségek, sikertelenségek ellenére e korszak akadémiai könyvkiadása hű maradt a Csengery által megfogalmazott feladatokhoz: „Az Akadémia csak kötelességét teljesíti, midőn a nemzet áldozatkészségéből kezeibe letett tőke kamatainak egy részét ily módon a nemzeti közművelődés érdekében visszatéríti”.⁴¹

⁴⁰ Akad. Kézirattár, RAL 258/1921.

⁴¹ Akad. Ért. 1891. 535. p.

BEFEJEZETLEN SOROZATOK

Sorozatok kiadása különösen a tudományos könyvkiadás feladata, de a folyamatoság fenntartásának nehézségei miatt, súlyos gondja is. Mind a feladat fontosságát, mind a teljesítéssel járó nehézségeket jól látta a Magyar Tudományos Akadémia. Másfélszázados könyvkiadásának történetében, az első mintegy huszonöt év kíváncsi, elképzelései, próbálkozásai — néhány évvel a szabadságharc befejezése után — sürgetően követelték, hogy a feladat teljesítésére elhatározó lépések történjenek. Az első és hosszú ideig legjelentősebb kezdeményezések és vállalkozások azon a tudományterületen figyelhetők meg, melyre a XIX. század polgári nacionalizmusa historikusnak mutakozó gondolkodásmódja általában, a magyar nemzettudatnak a szabadságharcot követő elnyomás következtében folytonos veszélyeztetettsége pedig különösen a figyelmet terelte: a történettudomány területén. Ha tehát e rövid áttekintésben főleg a történelem művelését közvetve vagy közvetlenül szolgáló sorozatokról fog mintegy példaként szó esni, ez e sorozatoknak az akadémiai könyvkiadásban ténylegesen jelentkező akkori túlsúlyából következik. Mert, mint Fráter Jánosnének néhány éve (1974) megjelent, a Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságainak 1854–1949 közötti működését bemutató hasznos munkája mutatja,¹ a sorozatok kiadásának egészében a Történeti Bizottság tevékenységét a többi állandó bizottság ilyen irányú fáradozásai és eredményei csak mintegy kísérték, az arányokat megőrizve körülvették és helyel-közzel kiegészítették.

Már megalakulásának évében (1854) a Történeti Bizottság megállapítja „a haza és a tudomány kétségkívül főleg az Akadémiától várja, hogy a hazai történelem kútfőit összegyűjtse, a tudomány gazdagítására szolgálókat közzétegye, így a critical vizsgálatnak anyagot nyújtván . . .”² Ez az állásfoglalás a hazai történelem kútfőivel való törődésben teljességet csak a *gyűjtő* munkában ismer. A kiadást, közzétételt a tudomány gazdagítására szolgálókkal kapcsolatban látja szükségesnek, egy nyilvánvalóan szelektív nézőpontot juttatván kifejezésre. A „critical vizsgálat” pedig a közzététel után válik lehetővé is, szükségessé is. Két tanulssággal szolgál a történeti kútfőkkel való foglalkozás rövidre fogott

¹ FRÁTER JÁNOSNÉ: A Magyar Tudományos Akadémia Bizottságai 1854–1949. Budapest 1974. (MTA Biz.)

² Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának Iratai 1/1854, ezt a kéziratot és a sorban utána következő jegyzőkönyveket használtam e vázlat elkészítése során (Jzkv.), de nagy segítséget nyújtott a tájékozódásban FRÁTER JÁNOSNÉ egy másik dolgozata: A MTA Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949. Budapest 1966. (Tört. Biz.) A jegyzőkönyvek idézésénél, ahol a füzet vagy csomó lapszámozva (számozva) nem volt, az ülés keltét említem. — Meg kell köszönnöm azt a szíves segítséget, amit Dr. Körmeny Kinga részéről tapasztalhattam.

programja. A források kiadása függ a gyűjtéstől, de ez, mint majd látjuk, különleges kiválasztás tárgya. A szöveg kiadása pedig el van választva a szöveg „criticai vizsgálatától”. Ez utóbbi szempont általános érvényű és nemcsak a monografikus szövegkritikára, hanem a szövegkiadás kritikai *gondozására* is vonatkozik. És valóban, ezek a szempontok érvényesültek is az akadémiai forrássorozat-kiadásokban és nemcsak a Történeti Bizottság kiadványaiban. Hogy azután ez milyen következményekkel járt, látni fogjuk. Az első következmény azonnal nyilvánvaló. A történeti kútfők gyűjtésének elsőszámú haszonélvezője az Akadémiai Könyvtár kéziratára lesz és nem maga a forrássorozat-kiadás.

A nagy vállalkozás elindítása nem nélkülözte a legalább formailag körültekintő tervszerűséget. A Történeti Bizottság már 1854 novemberében úgy határozott, hogy a hazai történeti kútfők kiadása három osztályban történik. A *Monumenta Hungariae Historica* tehát magába foglalja az okleveles (Diplomataria), elbeszélő források (Scriptores) és historiográfiai emlékek (Magyar Történetírók Tára) sorozatos kiadványait.³ A mintakép nyilvánvaló: a kor legtekintélyesebb, legszínvonalasabb és igen eredményes európai vállalkozása a *Monumenta Germaniae Historica*.⁴ Igazában a mintakép követése csak távolról és bizonytalanul történt. Nem is lehetett másként, hiszen a forráskiadási elképzelések megvalósításának határt szabott a hazai forrásanyag sajátos természete; mert míg a német *Monumenta* jelentősebb, hatásosabb részében az 1820-as években elkezdett (Pertz-féle) Scriptores közzétételét jelentette, s az oklevélkiadások az uralkodói oklevelek bár igen tekintélyes körére korlátozódtak,⁵ a magyar utánzási kísérletben kezdettől fogva a középkori elbeszélő forrásanyag ijesztően szegényes volta, s a későbbinek vegyes értéke miatt az okleveles anyag kiadására fordított a Magyar Akadémia gondot. Hiszen, mint előbb idézett alapvető állásfoglalásában mondja, „az egyetemes magyar okmánytár kiadását is a haza méltán az Akadémiától igényelheti”. Az „egyetemes magyar okmánytár” megvalósítása már csak azért is figyelmet igényelt magának, meg gondot és vesződséget, mert történelmünk alakulása folytán más nemzetek múltját megvilágító forrásműfajok nálunk szinte teljességgel hiányoznak.⁶ De meg a múltbeli tájékozódást lehetővé tevő okleveles forrásanyagunk is egyoldalúan túlnyomó részt birtokjogi jellegű. E ténnyel a forrássorozatok tervezői és megvalósítói is számoltak és ezért vállalkozásuk diplomatikai egyoldalúságát, amennyire lehet ellensúlyozandó – bár csak több mint egy évtizeddel az indulás után –, szükségesnek látták a Magyar Leveles Tár megindítását: „vagyis – mint a Bizottság mondja – magyar nyelven írt levelek gyűjteménye, melyek mind az országos és egyházi, mind a műveltségi, beléleti és nyelvtörténetbe kúföül szolgálna . . .”⁷ Igaz, hogy a nézet XVIII. századi előzményt is magáénak mondhat – Pray *Epistolae procerum regni*

³ Jzkv. 1854. novemberi ülés és Tört. Biz. 15.

⁴ *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover és Berlin 1826-tól. Eddig több, mint kétszáz kötet jelent meg, a könyv formátuma szerint „in folio”, „in quarto”, „in octavo” elnevezésű sorozat-csoportokban, melyek öt főosztályba kerültek: Scriptores, Leges, Epistolae, Diplomata, Antiquitates.

⁵ Diplomata Karolinorum (1), regum Germaniae ex stirpe Karolinorum (2), tehát Kis Pipintől Kövér Károlyig.

⁶ Ilyenek pl. az obituariumok (necrologiumok) vö.: MGH, Antiquitates 2°, Necrologia Germaniae.

⁷ Jzkv. 1858. jún. 14. Bárá Eötvös József elnökön kívül csak Szalay László, Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv tagok voltak jelen (ceruzával jegyezte Toldy).

*Hungariae*⁸ – de a magyar nyelven írt levelek szükségképpen későbbi jelentkezését tekintve, ezen előzmény folytatásának nem mondható.

Még később, évtizedekkel az indulás után, 1890-ben, a Bizottság akkori elnöke, Fraknoi Vilmos egy a már hosszan tartó gyakorlat által szentesített elvet mond ki, megvonva a forráskiadó tevékenység időbeli felső határát: „a szatmári békét követő időszak történeti forrásainak közrebocsátása a bizottság feladatainak körén kívül esik”.⁹ Ami pedig a kezdetnek a kiadandó anyag körüli tájékozódását illeti, megállapítható, hogy „az Akadémia, Múzeum és Egyetemi Könyvtár, valamint az egyes akadémiai tagok” gyűjteményeire terjed ki.¹⁰ Viszont az e gyűjteményeken kívüli, esetlegesen előkerülő forrásdarabok azonnali közlésére gondolva, létrehozták a Történelmi Tárat.¹¹ Ez a periodika kapcsolta a hazai törekvéseket egyrészt a korábbi magyar próbálkozásokhoz (Tudományos Gyűjtemény) másrészt a nagy külföldi elődökhöz (a francia maurinusok *Thesaurus anecdotorum* és *Spicilegium*ai a XVIII. században,)¹² továbbá a kortársakhoz (Deutsches Archiv, Archiv für Österreichische Geschichtskunde, Archivio Muratoriano stb.). A Magyar Történelmi Tár hamarosan folyóíráttá alakult, nem adván át helyét, szerepét egy, a *Monumenta*-ba szervesen beleilleszkedő „egyetemes magyar okmánytár” szigorúbb elvek szerint megvalósuló, véglegesség igényével fellépő közlési lehetőségének. De azt kell gondolnunk, hogy a folyóírat szerkesztési és közlési esetlegességei, az esedékes számnak anyaggal, közlendővel való ellátásának vezető szempontja fölébe kerekedett a nagy forráskiadási program által kívánt átgondolt kidolgozottság, szabályosság követelményének. Ennek a feltevésnek a tarthatóságára még vissza kell térnünk, előbb azonban a forráskiadások megvalósulásának általános képét kell szemügyre vennünk. Ennek elérésében Kosáry Domokos lesz segítségünkre.¹³

A *Monumenta Hungariae Historica* végül is négy osztályban jutott közelebb a megvalósuláshoz: I. oklevéltárak (Diplomataria); II. Scriptores (elbeszélő források); III. országgyűlési emlékek; IV. diplomáciai emlékek és az Archivum Rakoczianum, II. Rákóczi Ferenc iratai, két külön sorozatban. Az egyes sorozatok kötetek szerinti megjelenésbeli előrehaladását Kosárynál jól láthatjuk,¹⁴ ezért ezt most részletekben itt nem tartom megismétlendőnek. Elég lesz az egyes osztályok megjelent kötetének számát összesítve, a következő időközökre szétbontva ismertetni.

1857–1870: 30 kötet; 1871–1880: 49 kötet; 1881–1890: 36 kötet; 1891–1900: 20 kötet; 1901–1920: 23 kötet; 1920 és 1945 között megjelent összes kötetek száma: 1. 1920-ig mintegy másfélszáz, e sorozathoz tartozó kötet jelent meg, de ennek több mint a fele az 1857–1880 között eltelt huszonhárom évben, azaz 79 kötet. 1881–1890 között a megjelent kötetek száma tizenhárommal csökken, 1891–1900 között pedig, az előző tíz

⁸ PRAY G.: *Epistolae procerum regni Hungariae*. Pars I. (1490–1531) Vindobonae 1805, Posonii 1806.

⁹ Tört. Biz. 26. I. (*Akad. Értesítő* 1890. 30. I.)

¹⁰ Jzkv. 188. oct. 9. Jelen volt Bárány Eötvös József elnök és még Szalay László meg Toldy Ferenc tagok.

¹¹ 1878-tól az Akadémia 1000 Forinttal támogatja a vállalkozást. Tört. Biz. 10.

¹² MARTENE, E. – DURAND, U. *Thesaurus novus anecdotorum* I–V, Paris 1717. D'ACHÉRY: *Veterum aliquot scriptorum . . . spicilegium* I–XIII Paris 1655–1677, I–III Paris 1723.

¹³ KOSÁRY D.: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. Budapest 1970. 226–236.

¹⁴ I. m. 226–232.

év terméséhez képest tizenhatal. De a következő húsz év kötetszáma (23) csak valamivel haladja meg az előző tíz évben megjelent kötetek számát. Igaz, hogy a kiadás nyugodt körülmények között amúgyis csak 1914-ig haladhatott volna. És az is igaz, hogy az előző tíz évben, a millenium megünneplésére készülöben, a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent tízkötetes *Magyar Nemzet Története*¹⁵ kötötte le a legjobb erőket. Meg azután, egy ilyen nagy szintézis létrejöttének pusztá ténye is azt a gondolatot sugallta, hogy a forrásanyag lényeges vonatkozásait tekintve már ismert és hozzáférhető. A forrásfeltárás kezdeti gondjainak helyét az interpretálás, az összefüggések konstruálásának ambíciói foglalták el. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen nem sokkal a *Monumenta* indulása után 1861-ben Toldy a Bizottság előadója szerint, a vállalkozás „epochális módon működött, hogy csak nagyobb pénzérő nyerésétől függ a még nagyobb erővel folyó munkálkodása”.¹⁶ A vélekedés talán optimista, de mindenesetre nem eléggé reális volt. Ugyan a „nagyobb pénzérő” valamelyes mértékben jelentkezett, 1870-től tizenötezer forint országos segély állt a Bizottság rendelkezésére, a megszokott, az Akadémia Igazgató Tanácsa által engedélyezni szokott szubvención, illetőleg rendszeres dotáción kívül.¹⁷ Ennek ellenére a sorozatok publikálásainak folyamatossága akadozott, bizonytalanra vált, végül elakadt.

Ha az okokat kutatjuk, többféle tényezővel kell számolni. De mindenekelőtt még el kell ismerni, hogy a nagy nemzeti vállalkozás *anyagi megalapozottsága* mindig vitatható volt, az Akadémia lehetőségeit, teljesítőképességét meghaladta. E bajon úgy segítettek, ahogyan legkönnyebben lehetett, a társadalom részéről az Akadémia törekvései irányában mutatkozó érdeklődést hasznosítva. Nem szabad elfeledni, hogy az Akadémiánk díszes hajlékához a nemzeti közadakozás is segített hozzájutni, még falusi táncmultságok jövedelmét is felajánlották e célra. Szinte természetes tehát, ha azt olvassuk, hogy önkéntes aláírásokkal 1856–1858 között 144 fő 159 példány megjelenhetését tette lehetővé.¹⁸ Ugyancsak 1858-ban a bizottság elnöke, Eötvös József báró „száz hazafi aláírot” szerzett, aki fejenként harminc–harminc forintot vállalván, összesen háromezer forint támogatással enyhítette a kiadás gondjait, viszont személyenként tizenkét kötethez juthatott.¹⁹ Az előfizetések szerzésén kívül is erre volt kényszerítve az Akadémia, illetve Történeti Bizottsága. Az 1877. június 7-én tartott ülés jegyzőkönyvéből értesülünk a következőkről. „A Bizottság előadója (Fraknoi Vilmos) bemutatja az 'Athenaeum' szám-láját a Teleki József gróf 'Hunyadyak kora' VII. kötetből kinyomtatott ívekről.” A szerző ugyanis meghalt. De a bizottsági előadó „lépései, hogy a családot a hiányzó kötetek

¹⁵ Érdekes a nagy vállalkozás jellegét illetően a kiadó Emich Gusztáv nyilatkozata (X. kötet, V. l.): „többször említette előtte (Ipolyi Arnold a M. Tört. Társulat elnöke) e sorok írója, hogy mennyire szükségesnek látná, ha a Magyar Nemzet Története a francia Lacroix-féle kiadásokhoz hasonló előkelő alak s modorban látna napvilágot . . .” A munka menetét, a munkatársak igénybevé-telét talán a szerkesztő Szilágyi Sándor szavai világítják meg leginkább: „az eredeti terv szerint tíz kötetre tervezett . . . munkát négy év alatt teljesen be kell fejeznünk . . .” (X. köt. VIII. l.), be is fejezték 1895–1898 között.

¹⁶ Tört. Biz. 17.

¹⁷ Tört. Biz. 19–20.

¹⁸ Tört. Biz. 15–26.

¹⁹ Jzkv. 1858. oct. 9-i ülés, résztvevők l. 10. j.

kiadási költségeinek folyóvá tételére bírja, ekkor eredményre nem vezetettek . . .”²⁰ A Teleki család végül valamit engedett, de ezt az engedékenységet nem lehetett az előfizetőktől várni, akik tényleg igényt tartottak a megígért kötetekre. Így kellett intézkedni az iránt, hogy az esedékes kötetek várható megjelenése „hírlapilag meghirdetessék”.²¹

Mindez kétségtől kényszerhelyzetre mutat. Keresték is a kiutat ebből a helyzetből. A megoldás a kötetek folyamatos megjelentetése volt, helyesebben a megígért kötetszám eljuttatása az előfizetőhöz. Előfordulhatott az is, hogy egy éppen nyomdába adható, de a már megindult *Monumenta*-sorozatokba nem beleilleszthető kézirat birtokában új sorozat indításának gondolata merült fel. Ez volt az eset a már említett Magyar Leveles Tár címmel megindított sorozatnál. A dolog így történt. 1858. jún. 14-én Eötvös József elnöklete alatt jelen volt Szalay László, Wenzel Gusztáv, Toldy Ferenc bizottsági tag. Toldy ceruzával írt jegyzőkönyvi feljegyzéseiből kitűnik, hogy „beadatott 400 magyar levél a XVI. századból a Történelmi Tár számára beadva”. Úgy határoztak, hogy (a levelek) mint a Tár IX. és X. kötete jelenjenek meg külön címlappal.²² (Ez a fenti sorozatcím volt.) Folytatás nem lett.

Az ilyesfajta véletlenekre azomban nem lehetett hagyatkozni. Előrelátóbb gondolkodásnak látszott levéltári anyag másoltatása, főleg külföldön. Az ilyen munkára egyéni vállalkozás formájában kerülhetett sor akkor, ha valaki a Bizottságnak tetsző ajánlatot tett. 1869. május 8-án Horváth Mihály elnöklete alatt tartott ülésen fogadták el Mircse János ajánlatát Velencében magyar vonatkozású anyag másolására: „A Bizottság azt kívánta tőle, hogy velencei tárákban kutatva a legbecsebbet válogassa ki és másolja le . . . (mindent úgysem lehetvén)” mondja a Toldy Ferenc által vezetett jegyzőkönyv.²³ De nemcsak nem mindent másolt le Mircse, hanem másolatai, amiket átadott, általában kifogásolhatók voltak. Nem a határidő be nem tartása volt a hiba, hiszen az említett megbízatásának eleget tett és 1869. szeptember 13-án „184 tömött ívvel le lévén zárva egy negyedéves kötelezettsége. Mircse úrnak . . . 500 Ft utalványoztatott”.²⁴ A bajok később derülhettek ki. Ugyanis újabb ajánlkozására (1414–1438 és 1442–1490 közötti anyag másolása) 1880. december 11-én bizonyos fenntartással válaszol a Bizottság „ha az oklevélgyűjtemény érdekes és paleographiai tekintetben megnyugtatóul szolgál”.²⁵

Másoltattak másokkal is és kezdettől fogva gyűjteményeket is vásároltak. Így 1855-ben a Czech és az Aranka gyűjteményt.²⁶ A forrásgyűjtésben általában az anyag bizonyos előzetes szempont szerinti kigyűjtésével gondolnak többet, semmint a közlés megbízhatóságával. Károlyi Árpádnak a bécsi levéltárakban folytatandó munkájával kapcsolatban (1879. november 8.) ajánlják „kiterjeszkedni azon részletekre is, melyek a magyar eseményekre döntő befolyást gyakorló nem magyar egyének jellemzésére világot vetnek”.²⁷ (Gondolom a körülírás a Habsburg-ház tagjaira vonatkoztatható főként.) A

²⁰ Jzkv. 1871–1885, 92’

²¹ Uo.

²² MTA Biz. 166.

²³ Jzkv. 1869. május 8. Horváth Mihály elnöklete alatt: Csengery Antal, Nagy Iván, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Wenzel Gusztáv, Toldy Ferenc egyúttal előadó.

²⁴ Jzkv. 1869. szept. 13.

²⁵ Jzkv. 1871–1885, 152.

²⁶ Jzkv. 1855.

²⁷ Jzkv. 1871–1885, 128.

forrásgyűjtésben mutatkozik egy olyan törekvés, hogy az anyagot válogatva, nem teljesen feltárva közöljék. Ez a felfogás kifejezésre jut már az 1854 novemberi alapvető határozatban.²⁸ Az ilyen, időnként változó válogatási szempont már az anyaggyűjtésben is bizonytalansági tényező és a közlést zavarja. Pedig az állandó sietség a publikálásban csak az egyszerű szöveg-közrebocsátást tette lehetővé, olykor a pecsétre, esetleg a kiállítás módjára vonatkozó, de nem szükségszerűen következő megjegyzésekkel. De még a szöveg egyszerű közlésére vonatkozólag sem léteztek világos előírások. 1881. március 12-én Nagy Imre a Bizottság tagja, aki már számos kötetnyi oklevélközlést mondhatott magáénak, egy tervezett szövegkiadást illetően a jegyzőkönyv szerint „kérdést tesz, vajjon Mártonfalvy naplóját, melynek kiadását a bizottság elhatározta, a régies helyesírás szerint bocsássa-e sajtó alá, vagy a mai helyesírást és kiejtést közelítse meg?”²⁷ Határozat, hogy a napló a modern helyesírás szerint kinyomattassék, megtartván a régi nyelvtani sajátosságokat; a kézirat betű szerinti másolata azonban téessék le az Akadémia kéziratárába”.²⁹ A paleográfia körüli bizonytalankodást Mircse János esetével kapcsolatban már észrevehettük. A *szövegkiadás* két legfontosabb bevezető mozzanata a *szöveggel* és *írásával* kapcsolatos tudományos állásfoglalás, tehát szabályozást még mindig nem nyert. De arra nem gondoltak, hogy a fejlettebb és bevett európai kiadási szabályok követésének útjára lépjenek. A hibáknak azonban egyszer nyilvánvalókká kellett lenniük. 1888. február 24-én Fraknoi Vilmos elnök rendkívüli ülésre hívta össze a bizottságot (Thaly K., Pauler Gy., Szilágyi S., Hajnik I., Salamon F., Nagy I., Fejérpataki L.). Pesty Frigyes volt az előadó. Az ülés célja volt „a bizottsági kiadványokat minél correctebb alakban a közönség birtokába juttatni.” Hogy az eddigelé nem történt, annak bizonyosságul szolgál az Alvinczy-okmánytár, az Anjou-kori okmánytár III. kötete, Gelesich Ragusai okmánytára és Marczali Henrik munkája II. József koráról.³⁰ A négy nem „correct formájú” kiadványból három oklevélkiadás, a *Monumentának*, mely már negyedik évtizedébe lépett, kötetei. Marczali műve viszont, ma is jól ismert és olvasott, és róla korábban (1881) a Bizottság így vélekedett: „szóba jött Marczali Henrik munkája Magyarország története II. József korában, melyről a kiküldött bírálók kedvezően nyilatkoztak . . . sajtó alá adassék”,³¹ hangzik a határozat.

Talán ilyen, az irányító Bizottság által nem kellő súlyukkal mért hiányosságok, melyek nem az anyagi, hanem a tisztán tudományos vonatkozásokat érintették, közrejátszhattak a forráskutatási és közlési kedv csökkentésében. Ez a csökkent érdeklődés az előbb már ismertetett sorozat kötetszámának visszaesésében (harminchatról–húszra) eléggé érzékelhető. Fokozhatta a negatív hatást a tényleg jelentkező vállalkozások megszervezésének, a valóságos eredmények elérésére való törekvésnek – ha nem tévedek a gyengesége. 1891. január 7-én Fejérpataky László 1200 db oklevélmásolatot és 6000 db oklevél-regesztát mutatott be a készítendő Zsigmond-kori oklevéltárhoz (bár az Anjou-kori okmánytár két utolsó kötete is hiányzott). A határozat záros határidőn belül kiadandónak mondta a kötetet.³² A folytatás – mint tudjuk – az ötvenes évek elején,

²⁸ MTA Biz. 15.

²⁹ Jzkv. 1871–1885, 153.

³⁰ Jzkv. 1886–1891, 38–398’

³¹ Jzkv. 159, 1881 okt. 8. Fraknoi Vilmos elnökölt.

³² Jzkv. 1886–1891, 109–109’

jó hatvan év múltán Mályusz Elemér munkásságának köszönhető,³⁴ bár a befejezéshez ő sem jutott még el. 1890. március 13-án br. Radvánszky Béla jelentése a Rákóczi-család oklevéltáráról olvastatott. Az első kötetben a Bogáth–Radván nemzetség összes oklevelei kiadandók, „azon időpontig, midőn a nemzetségből az egyes, már állandó névvel bíró családok kiválnak, úm. a Rákóczy, Körtvélyessy, Morvay, Czékey, Hosszumezey, Monaky, Dobi, Bekecs, Izsépy és esetleg még más családok”.³⁴ Azaz, a felsorolt „esetleg még más családok” családi levéltárából a közös genushoz, nemzetséghez tartozás idejéből való oklevelek is előkeresendők és közlendők. (A Rákóczi-korszak kutatói tudják, hogy mi lett a tervből.) Ugyanezen az ülésen Molnár Viktor, Temes vármegye és Temesvár sz. kir. város főispánja levelét olvasták, hogy a „tervezett megyei és városi monographia költségeihez” 5000 Ft-ot bocsátott 1886. október 25-én kelt levele szerint rendelkezésre. Ezt az összeget most 8440 Ft-ra emeli. Ez az összeg a Bizottság megállapítása szerint a 12 500–13 000 Ft-ra becsült kiadási költség jelentős része.³⁵ A kötet meg is jelent éppen húsz évvel később, 1911-ben, mint a Magyarország vármegyéi és városai c. sorozat egyik kötete.³⁶ De a sorozatot már nem az Akadémia szervezte és gondozta, hanem a Magyar Monographia Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia épületében). Ez a sorozat már nem akadémiai szervezésben valósult meg. A többi, a *Monumentába* sorolt vállalkozás pedig sorra megakad az első világháború alatt vagy után. Az is igaz, hogy akadoztak már előbb is.

Ha most figyelmünket a többi, a Történeti Bizottságnál kisebb arányokban és talán kisebb érdeklődés mellett működő bizottságra fordítjuk, a következő, erősen vázlatos kép lesz bemutatható. A történeti Bizottsághoz legközelebb állt az Archeologiai Bizottság és a Római Magyar Történeti Intézet Bizottsága.³⁷ Az előbbi 1869 és 1880 között közzétette a *Monumenta Hungariae Archeologica* négy kötetét. E *Monumentának* folytatása nem volt, bár szerepét derekasan igyekezett betölteni az Archeologiai Értesítő. A másik bizottság két sorozatot is kezdeményezett, de ezek egyike sem jutott túl a kezdeteken. Az első sorozat *Olaszországi Magyar Emlékek* címmel indult (*Monumenta Hungariae Italica*).³⁸ A sorozat első és utolsó kötete: Veress Endre *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók*.³⁹ A második sorozat az *Olaszországi Magyar Oklevéltár* elnevezést viselte és szintén csak az első két kötetig jutott (Lukcsics Pál *XV. századi pápák oklevelei* (1931 és 1938),⁴⁰ helyesebben regesztái). Ez utóbbi, inkább elképzelt mint megvalósult sorozat

³³MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmondkori Oklevéltár (I. 1387–1399, Budapest 1951); II/1. 1400–1406, Bp. 1936, II/2. 1407–1410, 1958.)

³⁴Jzkv. 1886–1891, 85–86.

³⁵Uo. Molnár Viktor 1886. okt. 25-én kelt levelével a november 5-én tartott bizottsági ülés még nem foglalkozott.

³⁶Temesmegye és Temesvár szabad királyi város címmel, é. n. (1910), az akkor már elhunyt BOROVSZKY SAMU még főszerkesztőként szerepel.

³⁷MTA Biz. 225–260.

³⁸Fontes Rerum Hungaricarum 1–3, VERESS ENDRE: Matricula Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium (1–2) és (3) Rationes curiae regis Poloniae 1576–1586 (KOSÁRY, 234).

³⁹VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864, Budapest (MTA) 1941 (I. előző j.) Olaszországi Magyar Emlékek III.

⁴⁰Olaszországi Magyar Oklevéltár. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet I. Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

mutatja leginkább azt az elgondolás- és szervezési hiányt, amivel a hazai, esetleg osztrák levéltárak és könyvtárak után legtöbb magyar anyagot ígérő római kutatás a mai napig küszködik. Az Akadémia érdektelensége kezdettől fogva megfigyelhető, annak ellenére, hogy a Történeti Bizottság hosszú időn át volt elnöke, Fraknoi Vilmos c. püspök igen jelentős anyagi áldozattal igyekezett a római kutatások intézményessé tételét elősegíteni. Római görög kódexekből állította össze Vári Rezső három kötetben *Sylloge tacticorum Graecorum*-át, (1917–1935).⁴¹ A Széchenyi Bizottság viszonylag kitartóbban gondozta *Széchenyi István Munkái* I. osztályának megjelent kilenc kötetét.⁴² Az Akadémia Filozófiai Könyvtárának 1930–1941 között megjelent tizenhárom kötete már a két világháború közötti idő egyik legbefolyásosabb kulturpolitikusának támogatását élvezte.⁴³

A Nyelv- és Széptudományok Osztálya, a mai I. Osztály sorozatindításai, s egyáltalán, nagyobb vállalkozásai meg sem közelítik a *Monumenta Hungariae Historica* tervének és részbeni megvalósulásának arányait. Br. Wlassics Gyula kultuszminiszter ugyancsak 1897-ben hívta fel az Akadémiát egy Állandó Szótári Bizottság létesítésére, idézve a francia példát,⁴⁴ de a Nyelvtudományi Bizottság kevéssel megindulása után, 1856-ban már foglalkozott a Magyar Nyelv Nagyszótára megindításának ügyével és 1857-ben hozzá is fogtak a munkálatokhoz.⁴⁵ Talán fölösleges is lenne megemlíteni, mert köztudott, hogy a Nagyszótár ügye ma is foglalkoztatja az Akadémiát. Viszont a szótári munka két jelentős mellékterméke még az első világháború előtt megjelent. Az egyik Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (I–III. 1890–1893); a másik Szamota–Zolnai *Magyar Oklevél Szótára* (I–II. 1902–1906). A *Régi Magyar Nyelvemlékek* csupán egy-két kötetig eljutott kezdeményezése⁴⁶ után, Volf György szorgalmas szövegközlő munkájával a *Nyelvemléktár* tizenöt kötetben a sikeres befejezésig jutott.⁴⁷ Sajnos, e derék és kevesedmagával teljesnek mondható sorozatról sem mondható, hogy a betűhív közlés következetes, bár a teljes megbízhatóság garanciáját nem jelentő véghezvitelen kívül, különösebb filológiai vagy tárgyi gondozásban lett volna része.

Az Irodalomtudományi Bizottság elkezdte és befejezte a *Régi Magyar Könyvtár* kötetének kiadását három részben, négy kötetben.⁴⁸ Az RMK I. és II. egyesített újraalakítása folyamatban van,⁴⁹ míg az RMK III. korszerűsítése még egy-két évtized munkája lehet. Ma is használatos, bár felülvizsgálatra, kiegészítésre szorul, a *Magyarországi tanulók külföldi egyetemeken* c. megindított sorozat, melynek négy megjelent kötete a jénai, a bécsi, a krakkói egyetemeken tanult magyarok névsorát, illetőleg a bécsi egyetem anyakönyvének magyar vonatkozású adatait közli.⁵⁰

⁴¹ Vári Rudolf (Rezső): *Leonis Imperatoris Tactica* I–II, Budapest, 1917–1922.

⁴² Budapest, 1921–1930.

⁴³ MTA. Biz. 68.

⁴⁴ Uo. 71.

⁴⁵ Uo. 73.

⁴⁶ Uo. 85.

⁴⁷ Uo. 90.

⁴⁸ SZABÓ KÁROLY: *Régi Magyar Könyvtár* I–III, Budapest 1871–1896.

⁴⁹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* I. 1472–1600, Budapest 1971. Sajtó alatt a II. kötet (1601–1635).

⁵⁰ ÁBEL JENŐ: *Magyarországi tanulók külföldön* I–IV, Budapest 1890–1892.

A humanizmus kutatása irányában a XIX. század vége felé feltámadt érdeklődés adta az *Irodalomtörténeti Emlékek* sorozat elindításának gondolatát. Két kötet meg is jelent.⁵¹ A gondolat felelevenítése, mint tudjuk, a két világháború között magánkezdeményezésre és idegen kiadó (a lipcsei Teubner) közbenjöttével történt. Ez, a legszigorúbban vett tudományos igényeknek nemzetközileg is magas mércéjével mérhető Juhász László-féle *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* számos kötetig eljutott, de a második világháború miatt megszakadt sorozat.⁵² Újból való megindítása Klaniczay Tibor kezdeményezésére történt.

Az ország akkori határain kívül eső területeken fellelhető vagy gyanítható – elsősorban levéltári – hungarikák kutatása is foglalkoztatta az Akadémiát. Így a Lobkowitz hercegek raudnitzi (Roudnice) levéltárából szintén kértek másolatokat.⁵³ Ha nem is az Akadémia maga, de jelesebb tagjai Fraknói Vilmos vezetésével az Isztambulba került Corvinák legalább egy részének felkutatásában és hazahozatalában vették ki részüket.⁵⁴ A kódexek kutatása azonban, külföldön, legfeljebb támogatás kérdése volt, de nem szervezés tárgya. 1883. november 30-áról a jegyzőkönyvben ez áll: „Olvastatik Csontos János levele, melyben kéri, hogy a külföldi levéltárakban talált kódexek a bizottság kérésére összeírván és most ki akarván adni, ha műve kiadásra kerül, némi anyagi támogatásban részesíthessék. (A határozat.) Elvileg elfogadjatik s a kérelem a költségvetés alkalmával vétetik tekintetbe . . .”⁵⁵ Hogy ez nem történt meg, Csontos gyűjtésének további sorsa mutatja.⁵⁶

Az akadémiai sorozatok gondozásának rendszertelenné válása, bizonytalansága, sok esetben elakadása, mégsem lehet ok az egyértelmű elmarasztalásra. 1867-ben megalakult a Történelmi Társulat, mely igen nagy érdemeket szerzett a forráskutatás országos méretű ösztönzésében, részben szervezésében. 1878-tól, az Akadémia támogatása által segítve, már vállalhatta a Történelmi Társ szerkesztését. Vándorgyűlései az ország nagy vidékein mozgatták meg a közvélemény érdeklődését a múlt kutatása felé és adtak kezdeményező erőt a helytörténeti kutatásokat sokszor igen ügyesen összefogó, sőt irányító történeti és régészeti társulatok, múzeumi egyletek stb. létrehozásához. E szorgos, sokfelé folyó munka egyfajta országos összefoglalásának gondolatából fakadt a *Magyarország vármegyéi és városai* c. monográfia-sorozat, mely ugyan az első világháborúig csak 21 megye és néhány szabad királyi város, továbbá Fiume igen sok szempontú, gyakran jó, bár általában váltakozó színvonalú leírását adja mindössze 24 kötetben.⁵⁷ Kiadója a már említett Magyar Monographia Társaság, de kezdeményezője és egyes tagjainak közreműködése által előrevivője az Akadémia. Nem feledkezhetünk meg az egyházak, a katolikus egyház-

⁵¹ ÁBEL JENŐ: *Irodalomtörténeti Emlékek* I–II Budapest 1890.

⁵² *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* redigit LADISLAUS JUHÁSZ, Lipsiae B. G. Teubner, Klaniczay Tibor élesztette újjá.

⁵³ Jzkv. 1871–1885, 128. 1879. nov. 8.

⁵⁴ ÁBEL JENŐ: *Corvincodexek*. Budapest 1879.

⁵⁵ Jzkv. 1871–1885. 193.

⁵⁶ CSONTOSI cikkek a *Magyar Könyvszemle*ben 1887–1897. Tervének kései, de szerencsésebb megvalósítóját Csapodi Csabában üdvözölhetjük.

⁵⁷ Abaúj-Torna, Bars, Bács-Bodrog I–II, Bihar, Esztergom, Fiume és a Tengerpart, Gömör-Kishont, Győr, Heves, Hont, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest-Pilis-Solt-Kiskun I–II, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár és Szatmár-Németi, Temes és Temesvár, Torontál, Vas, Zemplén.

megyék és a szerzetes, elsősorban a tanítórendek saját múltjuknak feltárására irányuló és sokszor előkelő formában mutatkozó munkáiról.⁵⁸ Hogy ilyen élénk, a társadalmi közegben mozgó, bár ismét csak nagyjából befejezetlen sorozat-publikálásokat hozó múltkutatásnál az akadémiai kezdeményezés már veszített erejéből, de jelentőségéből is, szinte természetes. Aminek hiányát sajnálatosan kell megállapítanunk, az az *akadémiai testületek* legalább elvi-tudományos szinten szükséges *irányító* szerepének, talán azt kell mondanunk, fel nem ismerése. A fentebb elmondottakból ugyanis annyi kitűnhetett, hogy az Akadémiát sorozatainak pusztán létben maradása foglalkoztatta szükségszerűen. Az okok már e vázlatos tájékozódás után is megállapíthatók: 1. az anyagi lehetőségek kezdetől bizonytalan volta, ebből következett 2. az önmagukat eltartani igyekvő vállalkozások előkészítése; ami viszont 3. a tudományos igényesség, a korszerűbb színvonal kárára történő kompromisszumot hozott; 4. a szélesebb, szinte társadalmi méretű forráskutatás az országos vállalkozások helyett a helyi törekvések iránt ébresztett érdeklődést; 5. a nagyobb vállalkozások megvalósítása egy-egy jeles tudósunk munkaerejével és életidejével számolt, és 6. a források feltárására való nevelésről, az utánpótlás képzéséről gondoskodás nem történt. Rövidebben: hiányoztak a munka folyamatosságát biztosító anyagi és személyi feltételek.

Ennek ellenére még e nem túlságosan sok örömet nyújtó és igen vázlatos áttekintés is csak növelhette tiszteletünket az intézmény iránt, mely a forrásanyag eredendő hiányosságai, a szervezési rendszertelenség ellenére szorgos búvárkodásra és nem kevés maradandó értékű mű alkotására adott ösztönzést. A forráskutatás ügye azonban ma is nemcsak elsőrendű feladat, hanem a jelen és a jövő akadémiai könyvkiadására nehezedő gond és teher is.

⁵⁸Elsősorban említendő: BUNYITAY VINCE: A váradi püspökség története I–III. 1883–1884, a Monumenta Vaticana Episcopatus Vesprimiensis I–III. Budapest 1899–1907; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis; Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története I–XII, Budapest 1915, valamint BÉKEFI REMIGNEK a pilisi és pásztói, továbbá a cikádori apátságok történetéről írt művei.

AZ AKADÉMIAI KIADÁS UTOLSÓ HARMINC ÉVE

Az akadémiai kiadás a felszabadulás óta mennyiségileg és minőségileg egyaránt hatalmasat fejlődött. Ezt a fejlődést indokolta a tudomány jelentőségének növekedése az egész világon, de a kiadás méreteit, tartalmi sokoldalúságát, a könyvek és folyóiratok széles körű elterjedését a szocialista társadalom eszmei és gazdasági feltételrendszere tette lehetővé. A marxizmus–leninizmus lényegéből következik, hogy nagyra értékeli a tudományt, nemcsak önmagában, hanem a társadalom fejlődésében is. A tudomány világát átalakító funkciójából kiindulva a szocializmus építésének politikája kezdettől fogva nagy erkölcsi és anyagi támogatást nyújtott a kutatásnak és ezzel együtt a kutatási eredmények közzétételének, a tudományos könyv- és folyóiratkiadásnak.

Természetesen a tudományos könyv- és folyóiratkiadás sem vonhatta ki magát azoknak a politikai, kulturális, de gazdasági és társadalmi változásoknak hatása alól sem, amelyek nálunk az elmúlt 30 évben bekövetkeztek és amelyek pozitív és negatív következményeit magán viselte. Az utolsó 20 évben a tudomány belső tényezői erőteljesebben érvényesültek tudománypolitikánkban, s ez lehetővé teszi, hogy ennek az időszaknak a kiadáspolitikáját a kiadás funkciója szempontjából pozitívabban elemezhessük. A hibák és a megoldatlan problémák ellenére azt mondhatjuk, hogy az elmúlt 30, de különösen az elmúlt 20 évben a tudományos könyv- és folyóiratkiadás megfelelt a tudomány és a társadalom igényeinek.

A következőkben azt próbálom megvizsgálni, milyen jellegű volt a mennyiségi fejlődés, hogyan alakultak a könyvkiadás tematikai arányai, melyek a jellemzői a főbb tudományterületek kiadási tevékenységének, hogyan indult meg az idegennyelvű könyv- és folyóiratkiadás, miként terjedtek a tudományos könyvek- és folyóiratok és milyen a visszhangjuk. Arra törekedtem, hogy az eredmények mellett a gondokról is szóljak, s hogy egyes esetekben a magyar könyvkiadás és terjesztés egészében vizsgáljam az Akadémiai Kiadó munkásságát.

1. A felszabadulás után még néhány évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy kialakulhasson a szocializmus céljainak megfelelő kiadói, nyomdai és terjesztői hálózat.

A kiadók és nyomdák államosítására 1948–1949-ben került sor, s ezek után kezdődhetett el az új rendszer kiépítése. Ennek keretében 1950. július 1-én a Minisztertanács (430/22/1950.) elrendelte az Akadémiai Kiadó Nemzeti Vállalat megalapítását. A Népgazdasági Tanács, átruházott hatáskörben ugyan, ez év augusztus 2-án állította ki az alapítólevelet, amelyben a kiadó célját a következőképpen határozta meg: „az akadémikusok műveinek és általában az akadémiai színvonalon mozgó kiadványoknak, a Magyar

Tudományos Akadémia által kijelölt könyveknek és egyéb közleményeknek (Akták, Osztályközlemények stb.) kiadása és forgalomba hozatala”.

A kiadó feladatát az Akadémia elnöksége a több mint egy évszázados tapasztalat alapján 1964-ben újból megfogalmazta, mégpedig a következőképpen: „Az Akadémiai Kiadó, az Akadémia Elnöksége és a Tudományos Osztályok határozatai alapján tudományos műveket és folyóiratokat ad ki, magyar és idegen nyelven. Részt vesz a kiadványok terjesztésében, feladatkörébe tartozik továbbá a lexikonok és szótárak, valamint a szak-könyvek idegen nyelvű kiadása (10/1964/A. K. 12.)”.

Ez utóbbi határozat tehát a kiadó feladatává teszi a könyv- és folyóiratok idegen nyelvű megjelentetését és feladatkörébe utalja a lexikonok, szótárak kiadását is.

Az 1964-es határozathoz képest, az Akadémiai Kiadó feladatai lényegesen nem bővültek, így is azonban széles körű tevékenységet végez, s ez mindjárt felvet egy problémát. Az Akadémiai Kiadó megalapítása óta csak kevés esetben vállalta külföldi tudományos könyvek magyarra fordítását és kiadását. Felmerül a kérdés, hogy alapvető kézikönyvek magyar nyelvű megjelentetése hol történjék. A szakmai és ismeretterjesztő kiadók részben vállalták e feladatot, de valóban csak részben, s a tervszerű munka ebből a szempontból még nem valósult meg.

Úgy véljük, hogy tevékenységével az Akadémiai Kiadó szervesen illeszkedik be a magyar könyvkiadás egészébe, de csak részben fedezi a tudományos könyvkiadással kapcsolatos igényeket magyar szerzők műveinek kiadása tekintetében is. A szakkiadók és ismeretterjesztő kiadók is megjelentetnek olyan műveket, amelyek megütik a tudományos színvonalat. Ezt az átfedést – véleményem szerint – nem szabad hibáztatnunk, sőt örömmel kell üdvözlönnünk, mert szélesíti a tematikát, és bizonyos esetekben az egészséges konkurenciát is lehetővé teszi. Inkább arra van szükség, hogy a különböző kiadók és a tudományos fórumok, műhelyek között szorosabb együttműködés alakuljon ki, közösen alakítsák ki terveiket, hangolják össze feltételrendszereiket.

2. Hogyan részesednek a különböző tudományterületek az akadémiai könyv- és folyóirat kiadásból? A kérdést csak hosszabb periódusban érdemes vizsgálni.

1950-től 1977-ig 5799 kötet könyv jelent meg magyar és idegen nyelven; ezek tudományágak szerint a következőképpen oszlanak meg: a humán tudományok 1394 kötet; a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok 1446 kötet; a matematikai és fizikai tudományok 991 kötet; az élettudományok 1126 kötet.

Ebben a beosztásban a műszaki tudományok a matematikai és fizikai tudományok csoportjába, az agrár- és orvostudományok pedig az élettani tudományok csoportjába tartoznak.

Az összehasonlítás kedvéért érdemes megemlíteni, hogy az akadémiai könyvkiadás kezdetétől 1950-ig 3103 kötet jelent meg, amelyből 871 a humán tudományok, 1600 a szűkebben vett társadalomtudományok, 363 a matematikai és fizikai tudományok, 264 az élettudományok körébe tartozott.

A könyvek példányszáma az utolsó években elérte az 1,7–2 milliót, az átlag példányszám pedig 1000–7500 között ingadozott. A múltban néhány száz példány kiadását és főleg eladását is sikernek tartották.

A régi Akadémia könyveinek 125 év alatt csak mintegy 20%-a volt természettudományi kiadvány. Az Akadémiai Kiadó viszont 60%-ban természet- és 40%-ban társadalomtudományi könyveket adott ki.

A 103 folyóirat szakmailag így oszlik meg: a humán tudományokban 24; a társadalomtudományokban 23; a matematikai és fizikai tudományokban 33; az élettudományokban 23. 1828-tól 1950-ig összesen 52 féle folyóirat jelent meg, többségükben a társadalomtudományok területén.

Ez a nemcsak mennyiségi, de tematikai változás nyilvánvalóan a kor és a társadalom igényeivel, a tudományok fejlődésével függ össze. A tudományos—technikai forradalom kibontakozásával előtérbe kerültek a természettudományok, de ez nem jelenti azt, hogy a társadalomtudományok háttérbe szorultak volna. Az adatok ismeretében egyetlen tudományág sem lehet elégedetlen, s a számok nem támasztják alá azoknak aggályait, akik úgy hiszik, hogy a társadalomtudományok, amelyek eredményeiket elsősorban könyv vagy folyóiratcikk formájában tudják közölni, nem kapták meg a megfelelő publikálási lehetőségeket.

Az sem áll, hogy a társadalomtudományok elvonnék a lehetőséget más tudományterületeken a publikálás elől. Az ilyen vélekedések azért merülhetnek fel, mert a kiadási tevékenységet nem művekben, hanem ívkeretekben mérjük, s ez mint mennyiségi mérce, különösen nyomdai szempontból, jól is használható, de az egyes tudományágak részesezését nem jelzi, e tekintetben sokkal inkább irányadó a műszám. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy az ívkereteknek ne lenne tartalmi jelentőségük, különösen ha azt vesszük figyelembe, hogy a kiadványok terjedelme állandóan nő. A terjedelmi, sőt általában a mennyiségi problémát megvizsgálandónak tartom tudományos könyvkiadásunk jövője szempontjából. Különösen az ívterjedelmet kellene csökkenteni.

Gondolkoznunk kell azon is, hogy miképpen lehetne olyan új kiadványtípusokat bevezetni, amelyek a koncentráltabb és gyorsabb információt biztosítják. Szükség van arra is, hogy jobb együttműködés alakuljon ki a könyv- és folyóiratkiadás között, s a folyóiratok átvegyenek bizonyos feladatokat, amelyek most a könyvkiadásra hárulnak.

Összefoglalóan azt lehet tehát állítani — s itt támaszkodunk a Kiadói Tanács tagjainak véleményére is — hogy az egyes tudományágak között az arányok általában megfelelőek, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az ívkereteket csak irányszámoknak tartjuk, s elsősorban a kéziratok készülségi fokától tesszük függővé a megjelenést.

3. Ha az egyes tudományágak könyvkiadását tematikailag vizsgáljuk, mindenekelőtt a sorozatokat kell szemügyre vennünk. Összesen 172 sorozattal számolunk, amelyek közül 56 a humán-, 60 a társadalom-, 30 a matematikai és fizikai, és 26 az élettudományok területén jelentek meg. A sorozatok jellege rendkívül eltérő. Vannak ismeretterjesztő célokat szolgáló sorozatok, és vannak olyanok, amelyek csak nagyon szűk köröket érdekelhetnek. A legtöbb számot megért sorozatok az osztályok sorrendjében az *Archeologica Hungarica*, a *Biblioteca Orientalis Hungarica*, a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, a Nyelvtudományi értekezések, az Irodalomtörténeti füzetek, az Irodalomtörténeti könyvtár, a Modern filológiai füzetek, a Kortársaink, a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, az Értekezések a történeti tudományok köréből, A történettudomány kérdései, a *Studia Historica*, az Életek és korok, a Pszichológia a gyakorlatban, a Közgazdasági értekezések, a Kémia újabb eredményei, a Magyarország állatvilága és kultúrflórája, A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének tudományos kérdései, A nagyüzemi gazdálkodás kérdései, a Korunk tudománya, hogy csak a 15 kötetnél többet megjelentetett sorozatokat említsem. A sorozatkiadásban az egyik gondunk az, hogy vannak halódók, amelyek vagy megszüntetésre vagy megújításra várnak. Vannak régen abbamaradt sorozatok is, amelyek folytatá-

sának kérdése felmerült. Gondot okoz az is, hogy egyes sorozatok tematikai szempontból rendkívül heterogén összetételűek. Ez azt is jelenti, hogy gyűjtésük nem feltétlenül sorozatszerűen történik. A számok figyelmeztetnek arra, hogy túl sok a sorozat, s talán indokolt volna csökkenteni. Baj van a rendszeres megjelentetéssel is, ami ugyancsak a kérdés megvizsgálására ösztönöz.

Az Akadémiai Kiadónál számtalan monográfia jelent meg, amely jelentősen gazdagította a tudományt és amely segített a gazdasági, társadalmi vagy kulturális kérdések megoldásában, illetve tisztázásában. A Kiadói Tanács által évenként odaítélt nívódíjak abba a szerencsés helyzetbe hoznak, hogy a hazai és külföldi értékelést tekintetbe véve azt mondhassuk, hogy nemcsak tematikailag változatos könyvkiadásunk, hanem nem kevés kimagasló művet is termelt. Különösen ki kell emelnünk a szintéziseket, és összefoglaló munkákat. Elég, ha itt olyan kiadványokra utalok, mint *A magyar nyelv értelmező szótára*, *A magyar irodalom története*, *A magyar népzene tára*, *a Magyarország története*. Emellett azonban olyan nagy munkák is megjelentek, amelyek régi adósságokat törlesztettek. A *Nyelvatlasztól* a magyar írók szövegkritikai kiadásain, egyes forráskiadásokon át az állatvilágról és a kultúrflóráról szóló sorozatokig lehetne említeni a címeket. Nem kevésbé jelentősek azok az elméleti alapvető munkák, amelyek szinte minden tudományban megjelentek a nyelvésztől, az irodalom- és történettudománytól, a jogtudománytól, a matematikától, a kémiától, a biológiai, a műszaki, az orvosi vagy agrártudományig. Az országos távlati kutatási terv kialakulása óta mindenekelőtt a főirányokban folyó kutatások tematikája került előtérbe a könyvkiadásban is. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltóak az új sorozatok — A szocialista vállalat és A szilárdtest-kutatás — újabb eredményei. Emellett számos monográfia vagy tanulmánygyűjtemény jelent meg a tervben jelzett témakörökben.

Mint említettük, jelenleg 103 folyóirat jelenik meg, s ezek megoszlása a négy nagy tudományterület szerint egyenletes. Ebben az is megmutatkozik, hogy a természettudományok folyóiratigénye nem kisebb, mint a társadalomtudományoké, s ez indokolt is, hiszen az eredmények gyors publikálása ezt kívánja meg. Folyóirataink döntő többségének profilja kialakult és megfelelő színvonalon végzik munkájukat. Vannak azonban olyanok, amelyek értesítő, vagy adatközlő jellegűek, utólagos cikkgyűjtemények, amelyek heterogenitásuk miatt nem keltenek érdeklődést.

A kiadó tevékenységében jelentős helyet foglal el a szótárak kiadása. 1950-től 1977-ig 510 kötet szótár jelent meg (ezenkívül kisszótárak „Terra” jelzéssel). Jobban rávilágít e kiadási ág alakulására, ha azt mondjuk, hogy 9 nagy vagy közép- és 14 bilingvis kézisztár látott napvilágot. Ezek a kiadványok egyrészt a nyelvtanulást, de nem kevés esetben magát a kutatást is segítették.

Ismeretterjesztési és tudományos igényeket egyaránt kielégített a lexikon-kiadás: eddig 26-féle különböző lexikon látott napvilágot 116 kötetben. Hadd hangsúlyozzuk, hogy a kiadó ebben az esetben teljes mértékben maga végezte a kiválasztó, értékelő és ellenőrző munkát, természetesen úgy, hogy szakemberek széles körét hívta segítségül.

Összefoglalóan szólva azt állapíthatjuk meg, hogy a könyv- és folyóiratkiadás a társadalom és a tudomány igényeinek megfelelt, mégha voltak is olyan kiadványok, amelyek periferikusabb jelentőségűeknek bizonyultak, s vannak olyan folyóiratok, amelyek profilja vagy színvonala vitatható.

A könyvkiadás jövő útjait tekintve utalnunk kell a nagy szintézisek megjelentetésére a különböző tudományokban, amelyek hogy így mondjam, megteremtik korunk tudományos alapkönyvtárát s szolgálják a közművelődést is. Szükségesnek látszik azonban az, hogy az egyes tudományágak elkészítsék hosszabb távú terveiket és az orientálás tekintetében többet kezdeményezzenek, még ha sok tekintetben ezt a munkát megkönnyítik is a kiemelt kutatási feladatok és a nemzetközi együttműködésből fakadó kötelezettségek. A tudományos osztályok – az elnökség határozata alapján – elkészítették 1978–1985-ig terjedő koncepcióikat, amelyek megvitatása folyamatban van. Át kell gondolni forráskiadási tevékenységünket is a most kialakuló, *Történeti és kulturális hagyományaink feltárása* című főirány keretében.

4. Külön szeretnék szólni az idegen nyelvű könyvekről és folyóiratokról. 1950-től 1977-ig 1851 kötet jelent meg idegen nyelven, 211 a humán, 401 a társadalom-, 664 az élet-, és 575 a matematikai és fizikai tudományokban. Itt külön is hangsúlyoznunk kell azt a változást, amely az utolsó néhány esztendőben következett be az egyes tudományterületek közti arányokban. Két évtizeden át a természettudományos könyvek idegen nyelvű kiadása állt előtérben. Ma már egyre több társadalomtudományi kiadvány jelenik meg idegen nyelven, és ezt annál is inkább örömmel kell üdvözölnünk, mert e téren a terjesztés körülményei nehezebbek.

A legtöbb könyv angol nyelven jelent meg (703), ezt követi a német (635), az orosz (129), majd a francia (120). Ezenkívül még 13 más nyelven adtuk ki magyar szerzők műveit, ami azt jelenti, hogy 17 idegen nyelven terjedtek kiadványaink. Érdemes felfigyelní a hazánkban tartott nemzetközi kongresszusok és más rendezvények gyakran sok nyelvű kiadványaira is, amelyek Magyarországnak a tudományos életben elfoglalt helyét jelzik.

Közismert, hogy az idegen nyelvű kiadványok terjesztésében nagy szerepet játszik a koprodukció, tehát az idegen kiadókkal való közös kiadás. Különösen Anglia, az NSzK, az NDK tudományos kiadóival alakultak ki ebből a szempontból termékeny kapcsolatok. Emellett azonban az Akadémiai Kiadó a Kultúra segítségével saját kockázatára is megjelentet idegennyelvű könyveket, amelyeknek egy része magyar nyelven a különböző szakkiadóknál látott napvilágot.

A 103 folyóiratból 51 idegen nyelvű, közülük 8 készül közös kiadásban, egy részük a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a mi Akadémiánk közötti együttműködés keretében (így az *Analysis Mathematica*, a *Reaction Kinetics and Catalysis Letters*, a *Problems of Control and Information Theory*).

Ez a könyv- és folyóiratkiadás minőségi változást hozott a magyar tudományos eredmények külföldi elterjesztésében. Az Akadémia 1825 és 1950 között összesen 61 könyvet jelentetett meg idegen nyelven; döntő többségben még latinul, miután ez a XIX. század első felében a tudomány közös nyelvének számított. Ugyanezen idő alatt összesen 5-féle folyóirat 93 kötete jelent meg idegen nyelveken. Hadd emlékeztessék arra, hogy a Magyar Tanácsköztársaság tudománypolitikájának egyik elhatározása az volt, hogy a tudomány eredményeit idegen nyelven publikálják, mégpedig azzal a céllal, hogy ily módon lelepleződjék a provincializmus és hogy a magyar tudomány bekapcsolódjék a nemzetközi vérkeringésbe. Ezt a régi célt csak most valósítottuk meg. Tegyük hozzá, könyveink nemcsak a tudományos eredményekről adnak hírt, hanem hazánkról, népünkről, az épülő szocialista társadalomról és embereiről is. Az export növekedése arról tanúskodik,

hogy ez a tevékenység a gazdaság szempontjából sem hatástalan. Az elmúlt évben az Akadémiai Kiadó exportja elérte az 1 millió rubelt, illetőleg az 1 millió dollárt. Könyveink és folyóirataink külföldi kritikai visszhangja is azt bizonyítja, hogy többségük eljut az érdekeltek kezébe, gondot csak egyes *Acták* jelentenek, amelyek profilja nem tisztázott vagy színvonaluk egyenetlen.

Idegen nyelvű könyvkiadásunk egyik nagy gondja a fordítás. A fordítók száma nem nő, hanem inkább csökken és különösen a jó fordítóké. Ugyanakkor a kiadási lehetőségek szélesednek, még ha konjunkturális okok miatt egyes területeken most stagnálást, visszafejlődést is tapasztalhatunk. Egyik fontos feladatunk, amelyet azonban csak más oktatási- és kulturális szervekkel együtt tudunk megoldani, hogy segítsük a megfelelő fordítók kiválasztását, továbbképzését, a kiadói munkába való bevonását. Nagy hiba volna, ha a fordítók hiánya miatt nem tudnánk élni azzal a lehetőséggel, amelyet az Akadémiai Kiadó kipróbált, és amely szép eredményeket hozott.

5. Könyv- és folyóiratkiadásunk rohamos fejlődése nagy erőfeszítéseket kívánt meg a nyomdaipartól, s főleg az Akadémiai Nyomdától, amely mind a mai napig csak szerény segítséget kapott a korszerűsítéshez, miután nem szerepel az országos rekonstrukciós tervben. Ez a rekonstrukció egyébként kevés fejlődési lehetőséget nyújtott a tudományos könyvkiadásnak a szedési és kötési kapacitás ma is fennálló hiányossága miatt. Gondok vannak a megfelelő nyersanyagellátásban. Nem kedvez számukra az új tarifarendszer sem. Végül, jelentős szakemberhiánnyal küzd a nyomdaipar, így a mi nyomdánk is. E nehézségek ellenére, mint láttuk, jelentős mennyiségi növekedés és nem kis minőségi javulás tapasztalható, s ez a lelkes szakembergárdát dicséri, amely évente teljesíti, sőt túl is teljesíti a tervet. A minőségi színvonal jellemzésére hadd említsem meg, hogy az elmúlt negyedszázadban az Akadémiai Kiadó szerezte meg a legtöbb kitüntetést a hazai és a nemzetközi szépkönyv-versenyeken.

A mennyiségi gondok mellett a legnagyobb problémát e téren az átfutási idő okozza. Jelenleg egy sima szövegű 10 íves könyvet fél év alatt, összetettebb munkát pedig egy és három év között lehet előállítani — csak a nyomdai átfutási időt számolva. Mindez áll a folyóiratokra is. Tegyük hozzá, hogy a teljes átfutási idő ennél sokkal hosszabb s ma már nem ritka, hogy a kézirat elkészültétől a szaklektoráláson, szerkesztésen, nyomdai munkálatokon át 3–4 év is eltelik, amíg egy könyv megjelenik. Ennek az elhúzódnak azonban nemcsak a nyomdai helyzet az oka, hanem a kézirat nem megfelelő előkészítése, a lektorálás, szerkesztés lassúsága és körülményessége, a sok szerzői korrektúra is.

Változást csak a megfelelő korszerűsítés, a jobb szakemberellátás és természetesen a szervezettebb munka hoz, s amikor szervezésről beszélek, a kézirat teljes útjára gondolok. Emellett foglalkoznunk kell a gyorsabb és a külső kiállítás szempontjából igénytelenebb sokszorosítási eljárások bevezetésével is, amely még mindig bizonyos idegenkedéssel találkozunk.

6. Sok vita folyik a könyvek- és folyóiratok terjesztéséről. A kiadó a propaganda minden eszközét igyekszik tekintetbe venni s szerény terjesztői hálózattal is rendelkezik. A fővárosban kevesebb is a panasz, viszont vidéken sokszor megkaphatatlanok kiadványaink. Ha a terjesztési adatokat vizsgáljuk, és én itt most csak a belföldieket mondom, akkor az eredményekkel nem lehetünk elégedetlenek. 1967-ben mintegy 60 millió forint volt az eladási forgalom, ma 170 millió. Raktárkészletünk az éves forgalom 20%-a, kevesebb, mint az országos hányad. Mégis, a magyarországi visszhang meglehetősen

csekély, még szakfolyóiratokban is. Legfeljebb a megjelenést regisztrálják, a tartalmat mondják el röviden, s néhány dicsérő jelzőt használnak, értékelő recenziók alig jelennek meg. Az Akadémiai Kiadó kiadványai közül legtöbbször a lexikonokat és az egyes szótárakat bírálták. Mindez tudományos, sőt szellemi életünk egyik közismert bajára, a szak-szerű vita hiányára utal, s ezen semmiféle kiadói propaganda nem segít.

* * *

Az elmúlt harminc év akadémiai könyv- és folyóiratkiadásának néhány fontos eredményét s szorongató gondját igyekeztem előadni. Úgy vélem, hogy a mérleg pozitív, a fejlődés azonban függ attól, hogy a technikai és személyi problémákat megoldjuk-e s a kiválasztó és értékelő munkát megjavítjuk-e. A megemlékezés — és ezzel együtt az elismerés — mellett a megoldandó feladatok tisztánlátását is kívánta szolgálni ez az előadás.

SZENTÁGOTHAJ JÁNOS ZÁRSZAVA

Tisztelt Értekezlet!

Engedjék meg, hogy ülőszakunk végére érve, befejezésül még néhány gondolatot vázoljak fel. Mi százötven év könyvkiadási problémáit próbáltuk itt megvizsgálni, és láttuk, hogy nagy elődeink milyen anyagi és személyi gondokkal, a sajtóságos politikai viszonyokból és szemléletből eredő nehézségekkel küzdöttek. Egészében véve azonban megoldották problémáikat, és azt hiszem, jogos büszkeséggel tekinthetünk vissza rájuk, akkor is, ha bizonyos kritikai megjegyzések óhatatlanul el kell hogy hangozzanak. Itt, azt hiszem, igen kiváló forráskutatások alapján is, láttuk a régebbi kiadás történetének főbb vonásait, és csak annak a reményemnek adhatok kifejezést, hogy ilyen jellegű forrásfőltáró, forráskutató munka, történelmi mércével persze eléggé a közelmúlt területeken is, tovább fog folyni és minél nagyobb eredménnyel.

Mi persze a mában élünk, úgyhogy számomra a legfontosabb az volt, amit az utolsó előadásban hallottunk a legilletékesebbtől, Köpeczi Béla akadémikustól, aki a mai problémákat, a mai gondokat, a mai lehetőségeket vázolta fel, és teljesen egyetérték értékelésével: a mérleg egyértelműen pozitív. Alig hiszem, hogy lenne a miénkhez hasonló, de még talán ipari fejlettség és lehetőségek vagy tradíciók tekintetében a miénknél lényegesen fejlettebb vagy előnyösebb viszonyok között levő ország is, amely ilyen tudományos könyvkiadással büszkélkedhetnék. Én nemcsak kizárólag az akadémiai könyvkiadásra gondolok, hiszen hallottuk, hogy a tudományos vagy határterületileg tudományos jellegű könyvkiadás elég jelentős része nem az Akadémiai Kiadóhoz tartozik, hanem más kiadókhöz. Örülünk és gratulálunk az illető kiadóknak, látva azt, hogy ők is igen komoly színvonalon működnek, gondolok itt a tankönyvkiadásra, a Medicina rendkívül igényes kiadványaira, a Műszaki Kiadó, a Mezőgazdasági Kiadó nyomdatechnikai, szerkesztési és tudományos szempontból egyaránt hasonlóan nagy igényű kiadványaira. Azonban a magyar tudomány jegyzését végül mégis az dönti el, hogy mi az, ami monográfiákban, nagyobb sorozatos kiadványokban és idegen nyelvű folyóiratokban megjelenik, és mint tudjuk, ez zömében a Magyar Tudományos Akadémia kiadójához tartozik.

Meg kell mondanom, hogy e tekintetben is valóban megfelel a tényeknek, amit hallottunk, hogy a lehetőségek itt is óriásiak. Ismét szeretném hangsúlyozni, hogy ilyen lehetőségek nem sok, hozzánk hasonló szerkezetű országban állnak fenn. Elsősorban a minőségre gondolok, amit még külön aláhúz az, amit Köpeczi Béla akadémikus előadásának utolsó részében hallottunk, hogy bizony a nyomdai lehetőségeink, elsősorban technikai szempontból átvétele sincsenek azon a szinten, amelyet ma egy effektív, hatékony, gyors, tehát a szerkesztés és nyomtatás nehézségein úrrá lenni tudó könyvkiadás megkíván. Ennek ellenére, a színvonal mind az ábrák, mind a szöveg, mind a folyóiratok kiállítása, mind pedig nyelvezete és a sajtóhibák előfordulása tekintetében lényegében elfogadható.

Ahol nekünk nagyobb önkritikával és – ezt most mint az akadémiai testület jelenlevő vezetője kell hogy mondjam – nagyobb műgonddal kell működnünk, az a szerzők munkájával kezdődik. Egy múltkori közgyűlési beszédemben, nem általános megelégedésre, azt az állítást találtam megkockáztatni, hogy az Egyesült Államokban egy valamire való intézeti titkárnő úgy tud leírni egy kéziratot, hogy arra az átlagos lektor és az átlagos szerkesztő azt mondja, ez szép, rendben van. Sajnos, a mi problémáink az írógépekkel kezdődnek, nem IBM írógéppel írják nálunk a szövegeket, gömbfejjel és megfelelő lehetlenségű szalaggal, hanem a szokványos technikával. De nem is ez a döntő, hanem az, hogy nálunk a szerzők többsége mindezt nem tartja fontosnak és tudóshoz méltónak. Elrémlök, ha arra gondolok, hogy miféle kéziratokat látok mint lektor, szuperlektor, és hogy ennek korrekciója micsoda félelmetes munkát jelent. Gondoljunk arra, hogy az a szegény szerkesztő, ha specializálódik is valamely tudományágban, (remélem) mégsem ismerheti a tárgyat annyira, mint a szerző. És akkor kézhez kap egy hanyagul megírt, szeszélyesen eltérő bibliográfiai módszerrel, teljesen különböző rövidítésekkel, eltérő jelzésekkel teletűzdelt kéziratot, és most bogarássza ki, hogy tulajdonképpen miről lehet szó. Ez olykor valóságos kálváriát jelent, úgyhogy meg kell mondanom, a legnagyobb elismerésem az akadémiai szerkesztői munkáé.

A folyóiratok szerkesztői, akik többnyire maguk is szerzők, gyakran panaszkodnak, hogy a szerkesztési munka mennyi ideig tartott. Hát kérem, ha ők saját maguknál kezdték volna el, vagy uram bocsá' megtanították volna a gépírónőt arra, hogyan kell egy tudományos kéziratot leírni, akkor más lenne a helyzet. A kiadókknak is vannak előírásaik, vannak nemzetközi általános szokások a cím megszerkesztésétől kezdve az elmondandóknak megfelelő beosztásig, például, hogy milyen dolgokat célszerű általában kihagyni, hol célszerű apró- és nagybetűs nyomást használni, tehát magának a szövegnek, az ábrának jellege és előkészítése, táblákba való összefoglalása, a táblázatok megszerkesztése, mindez a szerző által oly módon elkészíthető, hogy a kéziratot szinte automatikusan egyenesen nyomdába lehetne adni. És ezt a legtöbb esetben – külföldön legalábbis – meg is követelik.

Aztán itt van a fordítás kérdése. Tudjuk nagyon jól, hogy azok az idős, a régi idők-ből visszamaradt emberek, akik családi körülményeik folytán vagy utazgatásaik során egy idegen nyelvet anyanyelvi szinten megtanultak, s akik tudományos szövegek lefordítására vállalkoznak, lassan elfogynak körünk-ből, tehát nekünk új szakfordítói gárdát kell kinevelnünk. Persze én a magam részéről leginkább abban hiszek, ha maguk a szerzők elfogadható szöveget tudnak írni, amihez némi nyelvi lektori és szerkesztői javítás elegendő.

Ezek a tényleges gondok, és persze a nyomdai átfutás is. Ha még a korrektúrák problémáit is hozzávesszük, akkor, mindezeket figyelembe véve, mégis azt kell mondani, hogy rendkívül elismerésre méltó munkát végez az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda; de ha valóban összefogunk, közös erővel úrrá lehetünk ezeken a nehézségeken. Máról-holnapra az Akadémiai Nyomdát nem fogják a rekonstrukciós terv első preferenciájú helyére tenni – habár talán egy szerényebb helyre előbb-utóbb mégis bekerülünk –, ezért kell valamennyiünknek együttesen küzdenünk. Engedjék meg, hogy ebben a közös küzdelemben én itt elsősorban a 150 éves akadémiai könyvkiadás mai munkásaira gondoljak, nekik szeretném az Akadémia elnökségének köszönetét első helyen kifejezni. Elsősorban – természetesen nem akarom szembe-, illetve oldalbadicsérni – Bernát György igazgatót, akinek munkáját az Akadémia elnöksége a legnagyobb mértékben értékeli, elismeréssel és bizalommal fogadja. Engedje meg Róthné irodalmi vezető, hogy hasonlóképpen őt is külön megemlítsen, részben azért is, mert a szerkesztőségi munka kapcsán vele különösen szoros kapcsolatot kellett, helyesebben volt szerencsém fenntartani, és tudom, hogy az általa vezetett csoport milyen kiemelkedő munkát végez.

E vezetőknél és rajtuk keresztül az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda egész közösségének elnökségünk köszönetét tolmácsolom, és ezzel ünnepi ülésünket be is rekesztem.

TAHA HUSSEIN

AZ EURÓPAI TUDOMÁNYOS KÖNYV

Megtiszteltetés és öröm számomra, hogy az Unesco vezérigazgatóját képviselhetem ma az Európai Tudományos Könyvkiállítás megnyitásán.

Mint tudják, az Unesco vezérigazgatója nem jöhetett el személyesen Budapestre e fontos rendezvény alkalmából: pillanatnyilag a Végrahajtó Tanács százötödik ülésszakát tartják Párizsban, és pár napon belül, pontosabban október 24-én kezdődik a huszadik Közgyűlés.

M'Bow úr bizonyára jobban ki tudná fejezni nálam, mennyire értékeli a magyar nemzeti bizottságnak ezt a szép kezdeményezését. Az Európai Tudományos Könyvkiállítás konkrét – és rendkívül pozitív – folyamánya a Helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmányában foglalt határozatoknak, és egyúttal nevezetes megemlékezést is szolgál, miután arra utal, hogy százötven éve jelent meg az első kiadvány a Magyar Tudományos Akadémián, amelynek világszerte ismert munkái tekintélyt és szellemi kisugárzást biztosítanak.

Az itt kiállított többezer kiadvány kivétel nélkül mély hatást kelt, mert azt mutatja – ha ugyan szükség volt rá –, hogy milyen csodálatraméltó és sokrétű tudományos tevékenység folyik egy földrészen, mármint Európában, amelyről tudjuk, hogy évszázadok óta büszke példája a tudós kutatásnak és az értelmes műveltségnek.

Engedtesék azonban meg nekem, hogy különös megbecsülésemről biztosítsam azt az országot, amely ily nagylelkűen és baráti fogad ma bennünket.

Ha Európa, mint említettem, hasonlíthatatlan mintaképe a ma tapasztalható és napról-napra jobban érvényesülő tudományos és szellemi fejlődésnek, akkor Magyarországnak fontos szerepe van benne. Amikor tudományról – és általában kultúráról – van szó, nagy szerencsénkre nem beszélhetünk kis országokról. Tudósainak, festőinek, muzsikusainak, költőinek és íróinak köszönhetően a magyar nép szellemi és művészi hozománya jelentős értéket képvisel.

Csak csodálni lehet azt a rendkívüli erőfeszítést, amelyet Magyarország a legkülönbefőbb kiadványok közzététele érdekében kifejt. A magyar kiadók katalógusait lapozgatva leckét vehetünk a szerénységből. A legváltozatosabb tárgykörökben megjelenő sok-sok könyv, a jelentős példányszámok állandóan éber érdeklődést tételnek fel, valamint több millió olvasót, akiknek szerteágazó tudásvágya tűnődésre késztet.

Egy különösen szembeötlő példát említenék: a fordítást. Akik látogatást tettek bizonyos budapesti kiadóknál, tudhatják, hogy ahány irodalmi – klasszikus vagy jelenkori – remekmű csak van a világon, azt mind lefordították és kiadták Magyarországon.

Azt is tudjuk, hogy milyen sokat tesz Magyarország annak érdekében, hogy világnyelvekre fordítva nemzetközi szinten is bemutassa a magyar irodalom reprezentatív alkotásait.

Az Unesco örömmel vesz részt, ha szerény keretek közt is, ebben a nemes vállalkozásban. A magyar irodalomnak tucatnyi alkotását fordították már le angolra, franciára és adták ki a kiemelkedő művek Unesco által indított sorozatában; ez természetesen nagyon kevés, de a minőség talán kárpótol a mennyiségért, miután sorozatunk olyan lángelmékkel dicsekedhet, mint Ady, Petőfi vagy Radnóti.

Magyarország régóta, nyilvánvalóan fennállása óta tudja, hogy milyen létfontosságú szerepet játszik a könyv. Ezért nem meglepő, hogy szorosan együttműködik a könyv és az olvasás népszerűsítése hosszú lejáratú programjának megvalósításában, amin az Unesco évek óta fáradozik, s ami 1973-ban a Nemzetközi Könyvvé alakmából új és erőteljes ösztönzést kapott.

Feltétlenül emlékeztetni kell itt arra, hogy Magyarország kiemelkedő szerepet vállalt a „Könyvet minden kézbe!” jelszóval folytatott nagyszabású világmozgalomban, amely egybeesett az első magyar könyv megjelenésének 500. évfordulójával – és szakadatlanul számos tanújelét adta ragaszkodásának a könyv ügyéhez, amelyet a béke, a haladás, az emberek és a népek közti megértés és barátság tényezőjének tekint. Összejevetelek és szemináriumok, kiállítások Magyarország határain belül és túl, könyvvásárok és könyvhetek, könyvtárfejlesztés, olvasásnépszerűsítési mozgalmak a tömegkommunikációs eszközök bevonásával, a könyvterjesztés újszerű rendszereinek bevezetése többek közt a szakszervezetekkel együttműködve – hosszú volna felsorolni a helyi vagy országos szinten lebonyolított akciókat. Elég hivatkozni olyan kitűnő kiadványokra, mint az Idegennyelvű Könyvszemle vagy a New Hungarian Quarterly – amelynek főszerkesztője, Boldizsár Iván úr, egyben a Magyar PEN képviselője a Nemzetközi Könyvbizottságban –, hogy felmérhessük a magyar könyvkiadás életrevalóságát.

Nem szeretnék túlságosan terjengősnek bizonyulni, de tanúja lévén annyi európai állam itt oly nyilvánvaló közreműködésének, ami e földrész tudományos és kulturális örökségének gazdagságáról és sokféleségéről tanúskodik, vajon nem kell-e felidézni azt a szolidaritást, amely mindezeket a kultúrákat összefűzi?

Vajon nem volt-e igaza az Unesco vezérigazgatójának, amikor egy nemrég elhangzott beszédében kijelentette: „Minden kultúrának szüksége van az összes többire, és ha valamelyik kultúra hanyatlik, egyénileg minden ember szegényebb lesz. Akár nemzeti, akár nemzetközi szinten, a kultúra pluralizmusa egyben nyitás is mások felé, és a saját talajában gyökerezve, a csere révén mindenki hozzájárul annak a tágabb közösségnek megszilárdításához és változatossá tételéhez, amelyet az együttműködés kovácsol ki.”

Az Unesco vezérigazgatója nevében azt kívánom, hogy az Európai Tudományos Könyvkiállítás arasson le minden megérdemelt sikert. Egyben köszönetet mondok Magyarországnak, amiért e kiállítást megszervezte, és azt is köszönöm, hogy ilyen szívélyesen fogadott minket.

AGÁRDI PÉTER

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS 1945 ÉS 1965 KÖZÖTTI FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE*

Az irodalomtörténetírás — tárgya, a hétvésszázados magyar irodalom tág ívelése okán — szétágazóbb, összetettebb problematikájú a kortársi irodalmat erős aktuális érdekeltséggel figyelemmel kísérő *kritikánál*. Fejlődésének felvázolásához és tudománytörténeti megítéléséhez nélkülözhetetlen lenne az egyes irodalomtörténeti korszakok (reneszánsz, felvilágosodás stb.) sajátos elméleti-történelmi problémáival, vitáival való szembenézés csakúgy, mint az irodalomtudomány szervezeti kereteinek, műhelyeinek, fórumainak és „belső” történetének bemutatása. Egy alapos tudománytörténeti áttekintésnek vállalkoznia kellene a különböző módszertani kérdések megválaszolására, a társtudományi kapcsolatok, a segédtudományi-filológiai bázis feltárására és nem utolsósorban a jelentős tudósegéniségek — ha nem is életrajzi portréjának, de — szellemi-tudománytörténeti szerepének felvázolására. Minderről azonban le kell mondjon az alábbi összefoglalás. Arra törekszik, hogy megfogalmazza a *tudományág önismeretének relatív konszenzust képező fő kereteit és tartalmait*, így csak néhány elvi és folyamattörténeti szempontot ragadhat ki a kínáló témák közül; egyúttal azonban megkísérel tájékozódni és történeti távlatból állást is foglalni az irodalomtörténetírás néhány elvi-metodikai vitakérdésében.

I. Előzmények

A felszabadulás után az új véráramot hozó, intézményes legalitást nyert *marxista szemlélet* viszonylag hamar átjárta az irodalomtudományi és kritikai gondolkodást. Valóságos szellemi őr töltődött fel: új periódus kezdődött a tudomány hazai történetében. Nemcsak azért, mert a népi demokratikus társadalmi berendezkedés gyökeresen új felada-

*Részlet a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás három évtizedes fejlődését bemutató munkából, amely „A felszabadulás utáni magyar irodalom története” című kollektív irodalomtörténeti összefoglalás számára készült. Mivel a határon túli magyar irodalom kérdéseivel a kollektív munka más fejezetei foglalkoznak, s mivel ezekben a részekben sor kerül a külföldön élő-dolgozó magyar kritikusok és irodalomtörténészek bemutatására is: ehelyütt csak a *magyarországi magyar irodalomtörténetírás* a témánk. A komparatistikai és a más nemzeti irodalmakkal, illetve a világirodalommal foglalkozó kutatások összefoglalása, valamint az irodalomtudomány más ágazatainak, mindenekelőtt az irodalomelméletnek a történeti bemutatása nem ennek a tanulmánynak az illetékessége. A tanulmány korábbi, kezdetlegesebb szövegváltozatának részletei megjelentek: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1975. 2. sz. 170–185. és *Literatura* 1975. 2. sz. 39–60. A magyar irodalomtörténetírás 1965 és 1975 közötti fejlődésének vázlatkísérlete a *Kortárs* 1979. 10. sz. 1639–1650. lapokon olvasható.

tokat fogalmazott meg a tudomány számára, s nemcsak, mert az addig Magyarországon csak szűk hatóerejű, adminisztratív elnyomott világnézet, a marxizmus eleve új irodalomtudományi módszert követelt. De azért is, mert a tudomány viszonylagosan önálló, belső fejlődését tekintve is komoly *lemaradást* kellett pótolni: konzervativizmus és szakmai megkésetttség volt az örökség.

A magyar irodalomtörténetírás meghatározó irányzatai nem járták végig a XIX. és XX. századi polgári irodalomtudomány modern fejlődésének állomásait. A reformkori fellendülés után, a dualizmus korszakában, de főleg a XX. század első felében a pozitívizmus és a szellemtörténet másod- és harmadvonalbeli törekvései váltak uralkodóvá: egy erősen provinciális, nacionalista és klerikális szemléletű, az élő irodalomtól és kritikától szinte teljesen elszakadt, konzervatív normarendszerű, többnyire elavult filológiai apparátusú irodalomtörténetírás jellemezte a vezető tudományos és egyetemi fórumokat. *Beöthy Zsolt*, *Császár Elemér* és *Pintér Jenő* voltak a jellegadó figurák. Színvonalas egyéniségek, kiugró teljesítmények – *Toldy Ferenctől Gyulai Pálon és Riedl Frigyesen át Horváth Jánosig* – természetesen akadtak, de nem jellegadóan: az utóbbi például, konzervatív liberális szemléletével még a hivatalos tudományosságon belül sem volt hegemón helyzetben.

Az ellenzéki, baloldali – de legalábbis progresszív – gondolat legtöbbször a kortársi irodalom ihlette személyes hangú esszében, irodalmi publicisztikában kovácsolódott ki. Többnyire ez a műfaj adta a hivatalos irodalomtörténeti szemlélettel oppozícióban levő – habár korántsem egyértelműen és eleve korszerű gondolatosságú – esszéisták irodalomtörténeti eszmélkedésének kereteit is *Schöppflin Aladártól és Babits Mihálytól Németh Lászlón és Halász Gáboron át Szerb Antalig*. Ezt az esszétermést ma is termékeny, kritikailag elsajátítandó örökségnek tekintí a szocialista irodalomszemlélet. A polgári irodalomtudománynak a pozitívizmust és szellemtörténetet követő harmadik nagy periódusa, a – kapitalista társadalmak megzavart, de kikövetelt biztonságérzetét, indirekt apologetikáját is sugalló, módszertani értékekben ugyanakkor rendkívül gazdag s lényeges tudománytörténeti előrelépést tükröző – neopozitivistá formalizmus, az ahistorikus műközpontúság Magyarországon alig érezte hatását. Ezzel az irányzattal – nagyobb sodrásként – csak 1960-tól találkozott a magyar, akkorra már jórészt marxistává érett irodalomtudomány: a megkésett találkozás szükségszerű pozitívumainak és az antidogmatikus illúziókkal való terheltség, a túllicitálás ellentmondásainak, negatívumainak bonyolult összefonódásától kísérve.

A legértékesebb és legelevenebb hagyományt az 1945 utáni irodalomtörténetírás számára egyrészt a baloldali, sőt szocialista eszmeiségű kritika és esszéirodalom, *Ady Endre* forradalmi publicisztikája, *Illyés Gyula* Petőfi-könyve, *Bálint György*, *Fábry Zoltán*, *Gaál Gábor*, *József Attila* és a többiek marxista írásai, másrészt az emigrációban élő marxista ideológusok, esztéták és irodalomkritikusok, mindenekelőtt *Lukács György* és *Révai József* munkássága jelenti. Műveik nemcsak a legkorszerűbb világnézet, a felelős társadalmi érdekelttség és a „szakma” igényes, tudományos hitelű találkozását bizonyítják, de reprezentálják egyben az irodalomtörténetírás és kritika egészségtelen szétválásának megszűnéséért, egymást ösztönző felnőtté válásáért indított küzdelmet is.

A magyar irodalomtudomány XX. századi útjait jól szemlélteti a közel egyidőben induló Horváth János és Lukács György viszonyának, pályáik sajátos párhuzamának

elemzése, melyet Somogyi Sándor végzett el.¹ Horváth János korszerű francia polgári irodalomszemléleten nevelkedve, a modern értékek iránti érzékenysége, sőt Ady iránti kezdeti rokonszenve ellenére a századelő – nagyon is társadalmi, világnézeti motiváltságú – irodalompolitikai harcaiban a konzervatív oldalra állt, még ha annak igényes, „reform-konzervatív” szárnyára is. Horváth János annak az áran lett a *hazai* polgári szaktudomány – sok vonatkozásban még ma is példamutató – legnagyobb mestere, hogy elzárkózott az újtól. A nemzeti klasszicizmus normarendszerével nemcsak egy XIX. századi állapotot akart konzerválni, de a népnemzeti irányzatnak, a Petőfi és Arany fémjelezte iskolának is elszínezi valódi értékeit. Magas színvonalú szintézist hoz létre, amelyből azonban a XX. századi irodalom nemcsak mint téma marad ki: történelmi-esztétikai távlatként sincs benne helye, s ezzel – az összképet tekintve – torzító tükröt tart a régebbi irodalom elé is.

Lukács György viszont 1919-ig páratlan dinamikájú világnézeti fejlődésen megy keresztül, a polgári ideológiák „filogenezisét” szinte saját „ontogenézise”-ként éli át, s a tízes években már az európai tudományosság és a hazai esszé élvonalába emelkedik korszerű kérdésfeltevésű, „a jobboldali ismeretelmélet és baloldali etika harcában” fogant munkáival, Lukács szellemi fejlődése azonban nem áll meg: következetes progresszivitása révén eljut a Tanácsköztársaság népbiztosi tisztségéig, a kommunista eszmék vállalásáig, a marxizmus elsajátításáig, hogy azután a 30-as évektől kezdve – *emigrációban* – a magyar és egyetemes marxista esztétika és irodalomszemlélet legjelentősebb mesterévé érjen. S mikor 1945-ben hazatér, „szembetalálkozik” Horváthtal, akinek útját akár ő is járhatta volna. Történelmi szembenállás ez, módszerek és értékek szembenállása a kölcsönös nagyrebecsülés és a kétségbe nem vont, egyaránt magas színvonal ellenére is.

De vajon azt jelenti-e ez, hogy a marxizmus kívülről érkezett a magyar irodalomtörténetírásba? Az eddig említettek, az Adytól Illyésen át Bálint Györgyig ívelő hazai baloldali esszéirodalom, Lukács György és Révai József korai ihletésű forradalmi Adyvonzalma, az egész hazai és emigráns szocialista–kommunista kritika az ellenkezőjét bizonyítja: ha leszorítottan, ha ellenzéki pozícióban is, de egyre erősebb és termékenyebb vonulatot képviseltek azok a magyar irodalmi gondolkodók, akik baloldali osztályálláspontjuk révén – együtt a polgári progresszió esszéistáival – a legkorszerűbb irodalmi törekvések képviselőit, kritikai önismeretét vállalták. S éppen ezen keresztül tudták eleven tudományossággal újraértékelni a múltat is.

Nemzeti kultúránk, irodalmi tudatunk progresszív mélyárama törvényszerűen találkozott a világtörténelmi távlatú magyar felszabadulással, a munkásmozgalom küldetésével, a szocialista kulturális forradalom igényével. A társadalomelvű, a valósághoz viszonyító s *éppen ezért* a legsajátosabb irodalmi–művészi jelenségekre, az igazi korszerűségekre is érzékeny *haladó magyar irodalmi tudat* tehát szervesen növesztette ki magából a *marxizmussal való szélesebb találkozás* történelmi szükségyszerűségét. Ahogy Révai József írta a felszabadulás első heteiben, 1945. június 20-án: „A marxizmus hivatva van arra, hogy a magyar kultúra valóságos összefüggéseire új fényt derítsen, [...] behatolva a haladó magyar kultúra hagyományaiba, beilleszkedve élő folytonosságába, elsőrendű tényezőjévé legyen a magyar nemzeti kultúra továbbfejlesztésének.”²

¹ Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva. *MTA I. OK.* 1967. 187–297., illetve SOMOGYI SÁNDOR: Gyulai és kortársai. Bp. 1977. 229–363.

² RÉVAI JÓZSEF: *Ady*. Bp. 1945. 7.

II. A magyar marxista irodalomtörténetírás alapkérdései

Bár a magyar marxista irodalomtörténetírás számos maradandó tételét, alapelvét Lukács György és Révai József már korábban kidolgozta, műveik a magyar értelmiség számára lényegében csak 1945 után váltak eleven élménnyé, akkor kezdték el éreztetni termékenyítő hatásukat. Fontos írásaik, saját korábbi nézeteiket is módosító tanulmányaik származnak persze a felszabadulás utáni időből is. A két ideológus–irodalmár gondolatrendszerének koherenciája – az a tény, hogy lényegében az ő „kész”, bár szükségképpen vázlatos koncepciójukkal indult meg marxista irodalomtörténetírásunk 1945 utáni gyors felfutása – megengedi az alábbi „kimerevítést”, állóképet. Vagyis azt, hogy a fejlődéstörténeti elemzés elé egy elméleti-módszertani megközelítésű vázlat kerüljön. S így talán élesebb fényben láthatók a történeti alapkérdések, a fő eredmények és ellentmondások, valamint a későbbi évtizedek vitáinak fejlődésének központi erővonalai is.

II/1. Lukács, Révai és a „forradalmi fejlődésvonal” koncepciója

Nem feladatunk itt Lukács és Révai pályájának portrészzerű felvázolása, még kevésbé egyes műveiknek részletesebb elemzése. Azért kísérelhetők meg ehelyütt mégis az ő gondolatrendszerükből rekonstruálni a magyar marxista irodalomtörténetírás máig alapvető és egyúttal 1945-ben konkrét kiindulással is szolgáló bázisát, mert bár nem voltak filológusok, szakirodalomtörténészek, mert bár a társadalmi forradalom érdeke ezekben az években a szellemi-közéleti szféra más pontjaira szölitotta őket: rendkívüli hatást – tudományos érvényű hatást – gyakoroltak a magyar irodalomtörténetírásra és irodalomoktatásra. Az új irodalomtörténészek több nemzedékét indították el, nevelték fel írásaik. Az „utódok” persze – s éppen a legtehetségesebbek – vitatkozva-meghaladva sajátították el nézeteiket, s az évek során – ennek az elsajátításnak az eredményeképpen is – az irodalomtudomány „belső”, módszertani fejlődését egyre termékenyebben hozták összhangba azzal a hatalmas, szemléletmeghatározó áttöréssel, amely az – elsősorban Lukács és Révai hozta – marxista esztétikai orientációhoz fűződik.

Aligha véletlen, hogy a két világháború között indult szinte valamennyi marxista kritikus, esztéta – a gyakorlati-osztályharcos és elméleti-világnézeti ösztönzés mellett – Adytól kapta pályája elején a legdöntőbb irodalmi ihletést. Ady s ezen keresztül a századelő magyar társadalmi fejlődésének kétarcúsága, a forradalomvárás és szövetség nélküliség, a még megvalósítatlan polgári demokratikus feladatok megoldásának sürgetése és már a szocialista jövő ígérete volt az az „irodalmi” élmény, amely Lukácsnak és Révainak egész életére központi témája is lett. Időben visszafelé, a társadalmi és irodalmi kérdések „visszapörgetése” révén jutottak el a reformkorhoz, Petőfőhöz és általában az – egész irodalmi fejlődést is döntően meghatározó – ellentmondásos nemesi polgárosodás problematikájához, a *társadalmi haladás és nemzeti függetlenség dilemmájához*. Adytól előre nézve pedig a Tanácsköztársaság utáni ellenforradalmi periódus konzervativizmusa, illetve ellenzéki áramlatainak tragikus megosztottsága, a népies-urbánus vita (mint megintcsak egyszerre társadalmi és esztétikai kérdés) jelölte ki érdeklődésük, vitáik, irodalmi harcaik fő terepét. A szovjetunióbeli magyar irodalmi emigrációt jellemző viszonyok, az ismerethiány, a szocialista irodalomszemlélet csonkasága s talán egyéni vonzalmaik viszont aka-

dályozták őket – szektariánizmus-ellenes, népfrontos koncepciójuk ellenére is – abban, hogy fogékonyan megérték a kortársi új irodalmat és már a 30–40-es években részletesen foglalkoznak József Attila költészetével.

Az emigrációból hazatérő Lukács (és a hazai illegális mozgalomban nevelkedett Horváth Márton) 1945-ben ugyan már lényegretapintó tanulmányban kapcsolja be József Attilát a „szubjektív” érdeklődés körébe és a magyar irodalom „objektív” forradalmi fejlődésvonalának sodrába. Révai József viszont még ekkor sem nézett szembe a József Attila-kérdéssel. 1949 után – Horváth Mártonnal s másokkal együtt – tévesen értékelte József Attila pályáját s főleg a „pokoljárás” problematikáját: József Attilán jóval túlmutató dogmatikus irodalomtörténeti tehertétel volt ez, aktuális kritikai-politikai következményeiről nem is beszélve. 1955-től Révainál végre önkritikusan „helyére került” József Attila, s ezzel párhuzamosan, ettől is ösztönözve irodalomtörténetírást is döntő lépést tett – nemcsak egyszerűen a dogmatizmus legyőzése, hanem – az eredeti, másfél-két évtizeddel korábban lényegében már kikristályosított marxista alapelvek „rehabilitálása” és termékeny továbbfejlesztése terén.

Központi problematikája s egyúttal máig is neuralgikus pontja irodalomtörténetírástunknak az ún. forradalmi fejlődésvonal kiemelt szerepének, a „*Petőfi–Ady–József Attila*”-hármasság esztétikai mértékének kérdése. A koncepció forrása megint csak nem önelvűen irodalmi: a népfront-stratégiára áttérő kommunista álláspont révén ismerte fel a magyar progresszió, hogy irodalmi fejlődésünk tetőpontjai a líra műfajában születtek meg (a gyenge polgári fejlődés miatt erőteljesebb prózával és drámával szemben), s hogy a lírai csúcspontok a magyar társadalom forradalmi „pillantái”-val, illetve a következetesen baloldali eszmélkedéssel függenek össze. Mégpedig úgy, hogy a – mégoly ellentmondásos társadalmi háttérű – magyar „nézőpont” egyben az egyetemes emberi perspektívák világirodalmi rangú művészeti átélését is lehetővé tette: a kelet-európai „peremvidék” osztályharcaiból az egész emberiség ügye, a világszabadság gondolata is modern művészi hitelesítést kaphatott.

Bármennyire leegyszerűsített is a megfogalmazás: tény, hogy magyarság és Európa, osztályharcos népiség és forradalmi emberiségtudat (majd: hazafiság és internacionalizmus), korszerű formarendszer és esztétikai értelemben vett realizmus Petőfinél, Adynál és József Attilánál páratlan szintézisbe jut. Bizonyítva, hogy a korban, a nemzet társadalmi sorskérdéseiben magát érdekeltnek tudó, az alternatívákat művészként átélő, az alternatívák közül – a személyes sorssal, akár tragikus pokoljárással hitelesítetten – a leghaladóbb mellett kiálló költő egyszersemind a legegységesebb, legmaradandóbb mondanivalót is sugallni képes.

A marxista esztétika 30-as évektől kikovácsolódó – a szektás tendencia-irodalmat és a modernista-formalista értékrendet egyaránt „legyőző” – *realizmus-elmélete* a „*Petőfi–Ady–József Attila-vonal*” fokozatosan és ellentmondásosan kiküzdött koncepciójában találkozott a haladó magyar *irodalmi tudat örökségével*, mindenekelőtt Ady és Illyés Petőfi-képével, József Attila és a szocialisták Ady-hagyományával s általában a mindenkor forradalmi baloldal irodalomszemléletével. Egyszerre társadalmi-világnézeti és irodalmi-kulturális programként. Ez a koncepció tehát – legalábbis lényege szerint – nem közvetlen stílusmintaként, hanem világnézeti-művészi mértékként vallja és érvényesíti a 30-as évek végétől a pártosság, a népiség és a realizmus, a magyarság és a szocializ-

mus – nemcsak irodalmi, de irodalmunk történeti fejlődése által is hitelesített s mindig is aktuális – „egységprogramját”.

Ezzel a mértékkel szembesíti Révai is, Lukács is a válságos években a megosztott progressziót (pl. Lukács György: *Megosztottság vagy összefogás?* – 1944). De már ekkor, ebben a cikkben, *Az írástudók felelőssége* 1944-es előszavában világosan kimondja Lukács: a hangsúlyos kiemelés nem jelenti más haladó törekvések zárójelbe vételét, sematikus eltorzítását. S amikor a felszabadulás utáni első években több előadásban felvázolja a magyar irodalomtörténet új marxista koncepciójának, a korábbi irodalomtörténetírás revíziójának alaptételeit, sejtelmekkel vívódva – már a szektás-dogmatikus leegyszerűsítések veszélyeire is hivatkozik (pl.: *Megjegyzések egy irodalmi vitához* – 1947). Két kiemelkedő jelentőségű ekkori tanulmánya, *A magyar irodalomtörténet revíziója* (1948) és *A marxista kritika feladatai* (1949) összefoglalóan s nagy meggyőző erővel fejti ki a marxista irodalomszemlélet máig érvényes alapelveit (de tartalmaz persze néhány azóta már módosított, árnyalt részértékelést is).

„Most már abban a helyzetben vagyunk – írja Lukács –, hogy a haladás irányát és tartalmát, a haladó, a forradalmi író fogalmát konkrétabban tudjuk meghatározni. Itt is döntő kérdése újabb irodalomtörténetünknek Petőfi, Ady és József Attila központi helyének és e központi hely konkrét társadalmi és művészi okainak kidolgozása. Ennek azonban semmiképp sem szabad azzal járnia, hogy a többi nagy, jelentékeny vagy tehetséges íróval szemben igazságtalanság történjék, ahogy az újabb kritikánkban már egynéhányszor megtörtént”.³

A marxista kiemelés tehát nem jelentett egyúttal kizárást is. Révai József pl. azzal, hogy Ady-könyvében kimutatta Ady szimbolizmusának nem megkésett, hanem realista funkcióját, forradalmi tartalmát (s általában is kifejtette „a líra vezető szerepének” gondolatát), új – a korábbinál pozitívabb, tudományosan is hitelesebb – fényt vetett Ady előzményeire és kortárs jelenségeire is. Amikor pedig Révai *Petőfit* kiemelte a reformkori nemesi polgárisult irodalomból és mint a liberalizmus és demokrácia költői szétválasztóját jellemezte, aki az irodalmi népiességet és romantikát a forradalmi világnézetű lírai realista népiséggel megszüntetve-megőrizte, amikor feloldotta a magánéleti és politikai líra szembeállítását, akkor *Arany János* költészetének – mindenekelőtt modern érzésvilágú lírájának – is olyan értelmezési lehetőségét nyitotta meg, amelyet például *Horváth János* – mégoly Arany-központú – nemzeti klasszicizmus koncepciója vagy *Babits Mihály* egészen más tartalmú Arany-modellje azideig elfedett. 1848–49 központi szerepének kijelölésével Révai és Lukács az egyenlőtlen irodalmi fejlődés világnézeti–társadalmi–esztétikai magyarázatára is vállalkozhatott, mint ahogy a Nyugat forradalmi és esztéta-szárnának relatív szétválasztása sem eredendően az utóbbi degradálását szolgálta (még ha járt is ilyen következményekkel), hanem a haladó irodalmi táboron belüli valóságos művészi funkciók kijelölését, differenciálását célozta.

Lukács és Révai éppen ezáltal lettek képesek a legsajátosabban irodalmi, sőt formai-poétikai kérdésekben is új felismerésekre (pl. a nyelvújítás szerepe, a lírai műfaj specifikumai, a „nyugatos” orientáció pozitív művészi hozadéka a dzsentri-közérzülettel szemben, a „népi” írók szociográfiájának jellege stb.), hogy a társadalmi fejlődéssel szer-

³ A magyar irodalomtörténet revíziója. *Forum.*, illetve LUKÁCS GYÖRGY: Magyar irodalom – magyar kultúra. Bp. 1970. 508–509.

ves egységben látták az esztétikumot. Tudományosan bizonyították be, hogy a nagy irodalmi „csúcspontok” és periódushatárok többnyire egybeesnek a társadalmi–történelmi sorsfordulókkal, hogy ekként a Petőfi–Ady–József Attila-fejlődéssor nem a politikai aktualitás kívánalma, hanem valódi művészi mozgásfolyamat. Amely persze – tegyük hozzá – annyiban pusztán szimbolikus, hogy három névben jelöl egy sokkal tágasabb és bonyolultabb folytonosságot, de annyiban kétségtelenül közvetlenül is igaz, hogy irodalmunk egyik vonulatának az eszmei–történelmi–esztétikai–poétikai indokok egységével bizonyítható *központi* szerepére, világirodalmi értékhangsúlyára utal.

Jogtalanul hibáztatják a dogmatikus irodalomtörténetírás bűneiért a marxista alapkonceptiót, a gúnyosan emlegetett „fővonalat”. Nem az „értékmonopólium”, hanem az „értékhegemonia”, nem a leszűkítő kizárás, hanem a hangsúlyosság viszonyító mértékéről volt szó. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a „fővonal-konceptió” irodalomtörténeti és kulturpolitikai eltorzításával nem kell komolyan szembenéznünk. Sőt még azt sem, hogy tagadnánk: Lukács és Révai lényegében helytálló gondolatrendszerének némelyik téves részeleme, egyoldalú konkretizálása és érvelése, leegyszerűsített megfogalmazása is hozzájárult a torzuláshoz.

*Lukács György*nél például egészen nyilvánvaló, hogy az ő általános esztétikai megközelítése bármennyire alkalmas is a centrális kérdések és válaszok helyes megjelölésére, a konkrét irodalomtörténeti árnyalásban már olykor megbicsaklik. Saját alapelveivel is ellentétbe kerül Lukács, amikor pl. az 1849 és 1905 közötti irodalom dzsentroid-provinciális jellegét, Ady forradalmisága felől valóban kompromisszumos vonásait joggal bírálva az egész korszakot is sommásan negatívvá minősíti, elfeledkezve a sokszínű, igényes színvonalú, ellentmondásosságukban is értékes haladó törekvésekről, az „ár ellen úszókról”. A nemzeti irodalom egyenlőtlen fejlődésének értékeit és hullámvölgyeit az 1960–70-es években már Lukácsnál árnyaltabban – ha nem is viták nélküli egyhangúsággal – értékeli a marxista irodalomtörténetírás, elég pl. Arany, Madách, Kemény, Kosztolányi, Németh László, Weöres Sándor életműveinek új tudományos elemzéseire utalni. Árnyaltabban, de nem nivellálva elemzi az alkotó marxista szemlélet ezeket a „szinteket”: nem elhomályosítva a forradalmi fejlődésvonal kiemelt, viszonyító mértékét, miként ezt a polgári, eklektikus elképzelések jegyében érvelők teszik, „antidogmatikus” állérvekre hivatkozva. E tekintetben Lukács magyar irodalmi tárgyú munkásságának koncepcionális és módszertani tengelye, irodalomesztétikai oldala kiállja az idők próbáját.

Hasonló a helyzet *Révai József* életművének irodalomtörténeti és történettudományi részével. Történeti szükségszerűséggel és „szükségtelen” torzulással magyarázható tévedései, hibái egyaránt voltak műveinek, utaltunk már a József Attila-kérdés negyvenes-ötvenes évekbeli kezelésére, nem is beszélve ideológusi és politikusi tevékenységéről. Ugyanakkor az is tény, hogy Révai – főleg 1945 előtti és 1955 utáni írásaival – talán Lukácsnál is közvetlenebbül s kedvezőbben ösztönözte (éppen a Lukács világirodalmi-esztétikai megközelítéséhez képest konkrétabban, érzékenyebben magyar történelmi-irodalomtörténeti szempontja révén) nemzeti irodalomtörténet-írásunkat. A reformkori irodalom, Petőfi, Ady, József Attila és a népi írók mozgalma értékelésében máig is kiindulási alapja az ő munkássága a marxista értékelésnek. Természetesen az őt követően részletesebben, árnyaltabban kidolgozott, Révait sok vonatkozásban vitatva-meghaladó irodalomtörténeti koncepcióknak is, hogy csak a Petőfi-, az Ady- és a József Attila-kutatásokat említsem. Révai koncepciójának úttörő igazságait, nagy irodalmi tanulmányainak értékét

nem homályosítja el sem korábbi sematikus, értetlen József Attila-képe, az avantgarde merev értelmezése vagy újabban egyre többet vitatott értékelése a reformkorról és Madáchról, sem pedig ellentmondásos irodalompolitikai munkássága.

II/2. A marxista irodalomtörténetírás módszertani problémái

Nemcsak a XIX–XX. századi magyar irodalom fejlődésének *történeti* újraértékelésében hatott felszabadítóan Lukács és Révai munkássága, nemcsak a fő kulminációs pontok, irányzatok és írók helyének kijelölésében, hanem – ettől elválaszthatatlanul – a korszerű *módszertani-esztétikai* szempontok kidolgozásában és alkalmazásában is. Ők a marxista esztétika alapelemeinek a 30-as években történt rekonstruálása és rendszerré építése *után* kezdték konkrétan „alkalmazni” e módszert a magyar irodalom folyamatára. Az 1945 utáni magyar irodalomtörténetírás számára viszont inkább egy „fordított” hatás érvényesült: a marxista esztétika és irodalomelmélet, módszer és értékrend iránti érdeklődés felerősödését a magyar irodalom fejlődésének – elsősorban éppen a Lukács és Révai képviselte – új szemlélet fényében bekövetkezett revelációszerű megvilágosítása, történeti értékelése motiválta. A „történeti” és „módszertani” oldal elválaszthatatlan egymástól, ez utóbbiról is kell még néhány szót szólni.

Bármennyire torzította is az alapelveket a dogmatizmus, s bármennyire árnyalta, gazdagította is azokat a marxista irodalomelmélet újabb fejlődése, leegyszerűsítettségükkel is a lényegre utalnak a *tükrözés*, a *történetiség* és a *tartalomközpontúság* korán megfogalmazott kategóriái. Korszerű értelmezésük azt bizonyítja, hogy a marxista módszer lényegi kérdésekben haladta meg a három nagy polgári irodalomtudományi iskolát, de kritikailag hasznosítja (hasznosítania kell) annak összes átfunkcionálható értékét is. „A műalkotások igazi történetét az szabja meg, hogy a változó történelmi valóság mindenkor adekvát visszatükrözését adják. Ismét hangsúlyozni kell, hogy minden esetben az új társadalmi-történelmi tartalom határozza meg a műalkotás tartalmát is, formáját is, tartalom és forma konkrét dialektikus összefüggését. Ha így tekintjük a dolgokat, igenis megvan – Kanttal szemben – a műalkotások objektív kritikai megítélésének lehetősége az esztétikai törvények ismerete alapján” – írja 1949-ben Lukács György. Kissé csikorgóan megfogalmazott, de számos korábbi esztétikai tanulmánya által, pl. a művészi forma objektivitásának elemzésével már hitelesített ez a megállapítás *A marxista kritika feladatai*-ban.⁴

Nem külsődleges, „szociológiai” szempontot erőltet rá tehát a marxizmus a művészet saját világára s nem is az irodalmi szféra önállóságát tagadja. Sőt: a marxista módszer éppen azáltal képes a formák sajátos szerveződésének titkairól is új felfedezéseket tenni, hogy *a forma* – *ontológiai és nem időrendi értelemben vett* – *konkrét tartalmi eredeztetését* (a világképben tételeződő művészi tartalom „logikai” elsődlegességét, tehát nem „test és ruha”-szerű kettéválasztásukat) vallja és bizonyítja.

Jelzi ez egyúttal az *értékelés* lényegét is a marxista irodalomtörténetírásban: a költői-írói szubjektumot átjáró társadalmi-emberi tartalom nemcsak a formának megha-

⁴ Forum 1949, illetve LUKÁCS GYÖRGY id. kötete: 537.

tározója, de egyben a – megformált esztétikumban tételeződő – par excellence művészi értéknek is. A haladó mondanivaló szándéka, a tézis önmagában, formátlanul, rossz műben még nem tesz értékké, műalkotássá egy szöveget: a forma rendezi műalkotássá, költői nyelvvé, esztétikai üzenetté az anyagot, a tézist, a szöveget. Ám a formált tartalom konkrét minőségét már csak a világképből kiindulva értékelhetjük meggyőzően. Mindaz, ami formai-stiláris újításnak, irodalmi forradalomnak tűnik, valójában „csak” következménye az új élettartalmaknak. Normatívvá, történetietlenné éppen nem a mindig konkrét tartalomközpontú értékelés válik, hanem a formalista poétika, mivel önelvűeknek, a priori értékeknek, jelentés- és funkció nélkülieknek tekinti a formákat. A marxista irodalomtudományi módszer „normativitása” viszont nem valóságfölötti, hanem éppen a formák valódi történetiségét, ontológiáját és funkcióját felfejtő értékorientáció.

Ez a módszertan a 30-as évektől kezdve – ha ellentmondásosan is, de – érvényesült a marxista irodalomesztétikában. A magyar marxista irodalomtudomány fejlődésének első szakaszában érthetően a legfontosabb világnézeti-ideológiai-történelmi-esztétikai alapelvek megfogalmazása volt a legsürgősebb feladat. Az idealista módszerek polemikus meghaladása a fiatal tudományág közvetlen társadalmi funkciója és belső munkamegosztásának természetes fejlődése egyaránt indokolta ezt. A marxista *módszer* történetisége, tartalomközpontúsága ekkor tehát az eszme- és társadalomtörténeti *megközelítést* tette szinte uralkodóvá, holott e kettő összekapcsolódása nem szükségszerű. A poétikai, sőt kommunikációelméleti megközelítés is érvényesülhet marxista (történeti materialista) módon, a strukturális-poétikai műelemzés pedig nem szükségszerűen strukturalista; aminthogy viszont az eszme- és társadalomtörténeti, szociológiai szempont gyakran idealista koncepció keretében jelentkezik.

Az egyetemes és hazai szocialista irodalomtörténetírás fejlődésében nem ez a kezdeti, szükségszerű – hogy úgy mondjuk – munkamegosztásos aránytalanság, módszertani prioritás volt a baj, hanem ennek későbbi abszolutizálódása és dogmatizálódása – a más megközelítések (poétikai, stílustörténeti, komparatistikai, szemiotikai) lehetőségének és hasznosításának eleve bizalmatlanul kezelése, a marxista módszer osztályharcos történetisége felől a „formalizmus” bélyegével megideologizált adminisztratív akadályozása – okozott torzulást. Nem *Lukács György* és *Révai József* erősen esztétikai és történeti megközelítése volt tehát szűkítés, hanem a nyomukban meginduló szakkutatások egyoldalúan politika- és eszmetörténeti – s ettől átszótt filológiai – jellege, a polgári iskolák hasznosítható vívmányaitól való elzárkózás, az irodalomelmélet elhanyagolása, illetve merev azonosítása az esztétikával. A tudományfejlődés dialektikája azután természetesen csapott át egy időre az „antidogmatizmus”-sal indokolt ellenpólusba. Esetenként a polgári iskoláknak nemcsak hasznosítható, átfunkcionálható részeredményeit, megközelítésmódjait, de szemléleti-módszertani koncepcióit is átvette a marxista szándékú, de így objektíve eklektizálódó irodalomtudomány, s úgy igyekezett harcba szállni az önálló irodalomelmélet megteremtéséért, hogy már-már zárójelbe tette az irodalomtudomány marxista esztétikai alapjait; a nyelvi-poétikai kérdéseket elszakította a műalkotás társadalmi-történelmi ontológiájától.

Modellszerűen s nem portrészzerűen kíséreltük meg *Lukács* és *Révai* irodalomtörténeti koncepcióját, illetve a magyar marxista irodalomtörténetírás genetikus alapelvét összefoglalni. Nemcsak (sőt nem is elsősorban) a két személyiség bemutatása volt a cél, hanem inkább a magyar marxista irodalomtörténetírás felszabadulás utáni három évtize-

des fejlődése „problémaszerkezeté”-nek felvázolása. Mivel mind az eredet, mind a későbbi viták szempontjából kulcsjelentőségű e két életmű, középpontba állításukkal a tudománytörténeti fejlődés néhány fontos vonását, ellentmondását és törvényszerűségét igyekeztük megragadni. Márcsak azért is, mert ebben a történeti vázlat elé kimerevített *állókép*-ben – vagyis Lukács és Révai történetileg kibontakozó koncepciójában – nagyon is bennefoglaltatnak a mozgások: a három évtizedes fejlődés mai eredményei és tanulságai is. Ellentmondásos út vezetett idáig.

II/3. A magyar irodalomtörténetírás fejlődésének periodizációja

A mindig is erősen közéleti-kultúrpolitikai érdekű irodalomtörténetírás fejlődése a viszonylagos önállóság ellenére szorosan összefügg a társadalomával, illetve az irodalomával. Azok a periódushatárok, amelyek – a társadalom-, irodalom- és kritikátörténet szoros egységét dokumentálva – a felszabadulás utáni magyar irodalom történeti kézikönyvének több helyén kifejtésre kerülnek (1945, 1948–49, 1953, 1956–57, 1965 stb.), érvényesek az irodalomtörténetírás fejlődésére is. Hiszen például a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjáalakulása, a marxista irodalomszemlélet hegemoniájának szervezeti biztosítása, *Lukács György* nagyhatású székfoglalójának (*A magyar irodalomtörténet revíziójának*) korszakjelző nyitánya nem pusztán tudománypolitikai tény, de valóságos tudománytörténeti fordulópont is. Mint ahogy – immár negatív értelemben – az 1949–50-es ún. Lukács-vita is. A dogmatikus törekvésekkel való marxista vita, „szervezeti” leszámolás az irodalomtudományban is 1953 végén, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságon belül indult meg, elég *Pándi Pál* – kollektív álláspontot tükröző – titkári beszámolójára utalni. *Tudománypolitikai* nézőpontból tehát jogosult lenne az irodalom- és kritikátörténettel párhuzamos periodizálás: lényeges tendenciák, korszakfordulók tapinthatók ki ennek révén.

Mégis más periodizációt alkalmazunk a továbbiakban, nem vonva kétségbe a fent említett korszakolás jogosságát és érvényességét. *Az alábbi periodizáció az irodalomtörténetírás produkcióinak, módszertani-szemléleti fejlődésének viszonylag „belső” szempontján alapszik.* Kétségtelen ugyanis, hogy az erős kultúr- és tudománypolitikai, eszme- és kritikátörténeti kötöttség ellenére az irodalomtudomány a kritikáénál dialektikusabb, szervezettebb fejlődést, egyenletesebb gazdagodást, egyértelműbb folymatosságot mutat. Nem azt akarjuk ezzel sugallni, hogy a tudomány „megőrizte függetlenségét”. Ellenkezőleg: az irodalomtörténetírás azért is volt – lehetett – olyan „felkapott”, jelentős ága a magyar társadalomtudományoknak, azért tehetett eleget viszonylag hamar és magas színvonalon közművelődési-tudatformáló feladatainak, mert a marxista módszer elmélyültebben, kevesebb konjunkturális neofitasággal, komolyabb szakmai megalapozottsággal, de annál távlatosabb társadalmi-kulturális elkötelezettséggel érvényesült benne, mint a napi kritika – egyébként vele elvileg egyenrangú – műfajában. Emelkedő útról van szó természetesen itt is, s ez az út nem mentes kitérőktől, serpentinektől, sőt fenyegető útmenti szakadékoktól. Irodalomtörténetírásunk három évtizedes alakulása nem nélkülözi a dogmatikus szellemiség ellentmondásait, de az antidogmatikus illúziókkal „igazolt” eklektikus törekvéseket sem. Mégis: egyenesvonalúbb, kiegyensúlyozottabb a magyar irodalomtörténetírás fejlődése a kritikáénál.

A periódushatárok megjelölése – mint legtöbbször – szimbolikus, mágis jelzi talán az irodalomtörténeti munka fő irányait, tendenciáinak feladatváltását. 1952 – az első marxista irodalomtörténeti monográfiák megjelenésének éve. 1965 (pontosabban 1964–1966) pedig a hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti szintézis és Lukács György *Az esztétikum sajátossága* című – a harmadik periódus számára elhatározó jelentőségű – könyve megjelenésének éve. Valóságos korszakhatárokról van szó tehát 1952 és 1965 esetében, még ha ez részben keresztezi is az irodalom- és kritikátörténeti periódusokat. Az eltérés nem lényegi, hanem megközelítésbeli.

Nem törekedhet teljességre az alábbi rövid folyamattörténeti áttekintés, nem szól sem a szervezeti-tudománypolitikai fejlődés valamennyi fontos állomásáról, s bizonyosan említetlenül hagy kiemelkedő monográfiákat, tudósegényiségeket. Inkább csak modell-szerűen, példaként lesz szó művekről s igen szerény keretek között egyéniségekről és áramlatokról. Igaz – s ezt itt kell említeni –: az irodalomtörténeti munka értékét, színvonalát nem a könyvek száma, sőt nem is eleve a könyvek, hanem a korszerű felismerések, az érvényes gondolatok, az új távlatokat nyitó tudománytörténeti jelentőségű elemzések teszik. S ezek nemritkán folyóiratcikkekben, tanulmányokban s nem (esetleg: még nem) kötetbe formált, monográfiává összegezett kutatásokban fogalmazódnak meg. Ezekre is kitémi azonban még kevesebb lehetősége van az alábbi folyamattörténeti áttekintésnek, mint a monografikus eredményekre.

III. A felkészülés időszaka (1945–1952) és kitekintés előre

III/1. Tudománypolitikai-szervezeti keretek

A hivatalos magyar irodalomtörténetírás vezető gárdája 1945 után szinte nem vett tudomást sem a felszabadulásról, sem a marxizmusról, de még a polgári szemléleten belüli megújulási törekvésekről sem. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetői – a belső erjedés, a balratolódás ellenére – 1946-ban ott folytatták, ahol korábban, a háború előtt a szervezet abbahagyta tevékenységét. Az *Alszeghy Zsolt* elnökletével megtartott 1946-os közgyűlés titkári beszámolója „a tudomány világosságának és tisztaságának szabadságát” nemcsak a pusztító háborúval, a reakciós politikával, de a társadalmi haladással, mindenféle politikával is szembeszegezte. Hangzatos „humanista” frázisok valamint egy, még a korabeli egyetemes polgári tudományossághoz képest is konzervatív, sekélyes irodalom-szemlélet és módszertan jegyében hangoztatta: „Az a változás, amely egész közéletünket ma betölti és foglalkoztatja, Társaságunkat nem kényszerítheti arra, hogy bármiféle irányban is változtasson működésén”.⁵

Az a nacionalista töltésű, konzervatív irodalomszemléletű, laposan pozitivistá iskolá, amely a két világháború között az Akadémiát, az egyetemi és középiskolai oktatást is uralta (s még az igényes *Horváth Jánost* is „kisebbségbe” kényszerítette), annyira lejáratta magát, hogy a születő új demokrácia tudományos, művelődéspolitikai, közoktatási és népművelési szempontból egyaránt radikális fordulatot igényelt e téren. 1946 tavaszán *Brisits Frigyes* már *Barta János* váltja fel a titkári poszton, de a Társaság konzervatív

⁵ BRISITS FRIGYES titkári jelentése: Irodalomtörténet 1946. 76–80.

erőinek oly erős volt a szembenállása az újjal, hogy végül is csak felosztása és újjáalakítása ígért komoly fronttörést.

1948-ben átszervezik az egyetemek irodalmi tanszékeit, a budapesti egyetemen *Waldapfel József* kezdeményezése nyomán megindul a marxista igényű irodalomtörténeti oktatás. Ugyanebben az évben alakul újjá a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, amely 1956-ig, az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének megalakulásáig a kutatásszervezés, a tudománynépszerűsítés, sőt az egész szocialista irodalomtudomány szerteágazó munkáit és feladatait szinte egyedül fogta össze és irányította. A Társaság elnöke, *Lukács György* székfoglaló beszédében – mint már korábban utaltunk rá – a magyar irodalom marxista módszerű kutatásának igényes, távlatadó programját vázolta fel. 1949-ben újjászerveződik a Magyar Tudományos Akadémia s ezen belül a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály is, megalakul az Irodalomtörténeti Bizottság s megteremtődnek a fiatal marxista kutatók nevelése szempontjából döntő jelentőségű aspiránsképzés anyagi és szervezeti feltételei is. 1949-ben újraindul – immár marxista szemlélettel – az Irodalomtörténet c. folyóirat, 1951-től az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei is az irodalomtörténetírás publikációs fórumai közé lép.

Folyamatosan kezdenek megjelenni – marxista szemléletet érvényesítő, sokszor revelálóan ható bevezető tanulmányokkal – a *Magyar Klasszikusok* c. sorozat kötetei, ezek a tudományos és közművelődési szempontból egyaránt korszaknyitó jelentőségű válogatások. S már az ötvenes évtized elején az egyetemi hallgatók, a leendő tanárok kezébe kerülnek az első – szintézis felé mutató – egyetemi jegyzetek és szöveggyűjtemények, mindenekelőtt Barta János, Bóka László, Király István, Klaniczay Tibor, Sőtér István, Szauder József és Waldapfel József munkái. Ha ma már természetszerűleg túl jutott is rajtuk – sokszor éppen a szerzők későbbi kutatásai, árnyaltabb elképzelései-elemzéseire – a marxista tudomány, e művek kiemelkedő szerepet játszottak a legsürgősebb feladat kijelölő, alapozó és összegező munkák elvégzésében, a polgári irodalomszemlélet szocialista kritikájában és meghaladásában.

A felkészülés időszakának néhány éve alatt *többrétegű feladatkomplexum* állt a megújuló, felfrissülő magyar irodalomtörténetírás előtt. A korábbi évtizedek során ugyanis még azoknak a filológiai-szövegkiadási feladatoknak sem tett eleget, amelyeket haladotabb országokban a polgári pozitívizmus igen magas színvonalon jószerivel már a XIX. században, a XX. század elején elvégzett. Az osztályszempont kontraszelekciója oly erősen érvényesült 1945 előtt, hogy a felszabadulás után megindult új szövegfeltárási munkálatok során számos – korábban szemléleti-világnézeti okokból kéziratban hagyott – régebbi vers, prózai-drámai emlék került napvilágra. Teljessé kerekedett ki egy-egy megcsonkított életmű. A meginduló kritikai kiadások és a népszerűbb változatok szerkesztése, az adatfeltárási, textológiai, bibliográfiai, életrajzi kutatások felgyorsulása azonban csak a „feltételét”, az alapját jelentették a korszerű irodalomtörténetírásnak; a kiteljesítés a tanulmányok, az elemző-értékelő munkák, szintézisek eredményétől függött.

Mindenekelőtt tehát a *Lukács György* által megjelölt „revízió”, irodalmi múltunk tudományos újjáértékelése, a haladó hagyományok felkutatása, egy korszerű művészi-világképző szemléleti értékrend felállítása, illetve a marxista szemlélet és módszer kifejtése, meggyökereztetése volt a legfontosabb feladat. Volt ebben a – közművelődési, ismeretterjesztési, ideológiai feladatokkal közvetlenül is átitatott – tudományos kutatási „mozgalomban” felkészületlenség, túlbuzgóság, némelyek részéről esetleg neofitaság is. A fő

célkitűzés és a feladatok sorrendisége azonban a kor valóságos, alapvető szükségleteiből fakadt, a történetileg helyes — azóta igazolódott — marxista programnak tekinthető. Megvalósítása komoly (bár sokszor ellentmondásos) eredményeket hozott. Ahogy Pándi Pál megfogalmazta: „ez az első korrekciós munka közvetlen és erős visszahatás volt a Horthy-rendszer irodalomtörténeti misztifikációira, hamisításaira, elhallgatásaira, és mint minden visszahatás, magában hordozott bizonyos egyoldalúságot. Ez a visszahatás történelmi szükségszerűség volt, ez az egyoldalúság történelmileg » jogos « egyoldalúság volt abban a helyzetben, és semmi okunk sincs arra, hogy a marxista irodalomtudománynak ezt a felszabadulás utáni években végzett korrekciós munkáját bármilyen indokkal is megtagadjuk. A probléma ott kezdődött, amikor ennek az első munkavégzésnek a módszerei, a technikája, bizonyos szemléleti jellegzetességei prolongálódtak fejlődésünknek egy olyan szakaszára, amelyben ez a korrekciós egyoldalúság már nem volt történelmi » szükségszerűség « , amikor az adott problémák szélesebb, összefogóbb, távlatosabb, elemzőbb feldolgozása lett volna kívánatos”.⁶

1945-től folyamatosan jelentek meg Magyarországon *Lukács György* és *Révai József* korábbi művei s újabb írásainak gyűjteményei, ezek hatásáról és szemléleti erőteréről már szoltunk a korábbiakban. Több irodalomtörténész-nemzedék és irányzat lendült munkába és szembesült egymással a 40-es évek második felében, megindult az irodalomtörténeti munkák folyamatos publikációja s kiéleződött a különböző szemléleti-módszertani törekvések vitája. „Az a körülmény, hogy *Révai* és *Lukács* munkásságával a marxista irodalomtudomány rögtön rendkívül magas színvonalon jelent meg az ország tudományos életében, eleve nagy vonzerőt biztosított a régi irányzatokban és módszerekben csalódott s új utakat kereső, valamint az éppen akkor induló irodalomtörténészek nagy részében. Néhány év alatt Lukács és Révai műveinek hosszú sora fölényesen igazolta a marxista szemlélet és módszer tudományos erejét, meggyőzően mutatta, mekkora eredményességgel képes addig megoldatlan kérdéseket sikeresen megvilágítani s tudományunkat az eddigi távlatnélküliségből, provincializmusból kiragadni” — írja Klaniczay Tibor.⁷

III/2. Nemzedékek — irányzatok — egyéniségek

A felszabadulás előtt indult irodalomtörténészek, esszéisták és kritikusok közül azok vállalták a legtöbb feladatot 1945 után, akik annak idején lényegileg ellenzéki helyzetben voltak a hivatalos irodalomtörténetírással szemben. Főleg a Nyugat második és harmadik nemzedékéből, a Horváth János-iskolából, a 30-as évek esszéírói közül kerültek ki: világnézetileg és módszertanilag heterogén, de a baloldali rokonszenvet, a tudományos igényességet, a marxizmus iránti fogékonyságot (legalábbis érdeklődő toleranciát) tekintve többnyire egységesek voltak.

Komlós Aladár 1946-ban írott *Irodalmunk társadalmi háttere* c. könyve például már a társadalomelvű irodalomszemlélettel való ismerkedés gyümölcse. Nem marxista munka,

⁶Még mindig a realizmusról van szó. *MTA I. OK* 1964–65., illetve PÁNDI PÁL: Kritikus ponton. Bp. 1972. 176–177.

⁷A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után. In: KLANICZAY TIBOR: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. 253.

az úttörés érdemét mégsem vitathatjuk el tőle. Annál is kevésbé, mert Komlós Aladár a marxizmussal fokozatosan szövetségre lépő tudósgeneráció egyik legmarkánsabb, legjelentősebb – s ebben a fejlődéstörténetben éppen ezért kiemelt – egyénisége, akinek eredményei, értéktisztelete és ellentmondásai szinte modellszerűen tanulságosak irodalomtörténetírásunkban. Komlós egész kritikusi és irodalomtörténeti munkássága a Nyugat esztétikai-művészi orientációjában fogant. Ez a szemlélet Komlós 1950 utáni marxista igényű munkáiban is eredményezett – éppen egy sajátos eklektika jegyében – vitatható elemzéseket és értékeléseket: a „társadalmiságot”, a marxizmus társadalomelvűségét sokszor csak szociológiai háttérként, a világnézet- és politikum-elemzéseknél érvényesíti s jóval kevésbé az esztétikum, a tartalom és forma dialektikája síkján. Ugyanakkor – paradox módon – Komlós Aladár 1946-os és azóta publikált művei magas színvonalon képviselik pl. a magyar líra Arany utáni vonulatának tudományos értelmezését. Vajda, Reviczky, Komjáti életművének jogosan értékkiemelő analízisét, s ez a dogmatizmussal – még a sajátjal is – szemben a művészi teljesítmény „közvetett” védelmét is biztosította.

Kétségtelenül kettéválik olykor Komlós ekkori műveinek módszertani logikája egy – nemritkán mereven átpolitizált – társadalomtörténeti-szociológiai síkra és egy önelvű, a világnézeti-tartalmi motivációtól elszakított „esztéticista” analízisre. Felidézve (de nem szűkkeblűen realizálva) a marxista irodalomszemlélet *lehetséges* – és Komlós Aladár tudósi életművén jóval túlmutató – hamis módszertani alternatíváját is. S egyúttal bizonyítva, hogy a marxista módszer történetiségben megtestesülő önelvűségének szociologizáló, illetve formalista értelmezése tulajdonképpen egymással, „jól megférő” rossz végletek, az egyik nem korrigálható a másikkal. Annál szomorúbb, hogy az 50-es évek elején túldimenzionált, igazságtalan, türelmetlen és adminisztratív hatású vita nehezítette meg nemcsak Komlós helyzetét, szemléletének – majd a hatvanas évek gazdag termésében beérő – korszerűsödését, de hátráltatta egyben a fiatalabb nemzedékek árnyaltabb, a művészi értékekre fogékonyabb marxista módszerének izmosodását is.

A Nyugat felől érkező irodalomtudósok közül többen érdemelnének részletes bemutatást, de erről le kell itt mondani. Feltétlenül említést érdemel azonban a szocialista irodalomszemlélet tudományos és pedagógiai képviseletében kiemelkedő egyéniséggé érett Kardos László munkássága, Keresztury Dezső, Gyergyai Albert, majd a fiatalabbak közül Bóka László, Tolnai Gábor és Sötér István neve. Tudósként, kritikusként és esszéistaként is jelentős életművet alkotott Rónay György, s irodalomtörténetírásunkra is termékenyen hatott Illyés Gyula, Németh László, Kassák Lajos, Darvas József, Illés Endre, Féja Géza, Kolozsvári Grandpierre Emil, Vas István, Veres Péter és más írók 1945 utáni esszéírói tevékenysége. A felszabadulás előtt indultak között megbecsült hely illeti Bölöni György, Földessy Gyula és Hatvany Lajos munkásságát: lelkes és kiterjedt – nem eredendően tudományos indítékú, de ilyen hatású – Petőfi-, Ady- és József Attila-kutatásaik sokban hozzájárultak a szocialista irodalomtudomány bázisának erősödéséhez. A magas színvonalú ismeretterjesztést segítették Benedek Marcell munkái.

A felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírásban – idős kora és nem-marxista szemlélete ellenére – megkülönböztetett szerepet töltött be *Horváth János*. Koncepcióját, tartalmi és módszertani örökségét az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv VI. kötete részletesen elemezte. Újraírni, megismételni ezt a portrét indokolatlan, bár 1945 után új művei is megjelentek: *A reformáció jegyében* c. monográfiája, mely régi irodalomtörténeti „trilógiájának” harmadik része (1953) és számos verstani tanulmánya, vitacikke, minde-

nekelőtt a *Rendszeres magyar verstan* (1951). Horváth János jelenléte a magyar szellemi életben egyszerre szolgáltatta a mérték, a színvonal ösztönző példáját és egyúttal az alapszerkezetében, módszerében, normarendszerében gyökeresen vitatható polgári szintézis kihívását. Idősebbek és fiatalok egyaránt sokat tanultak tőle. Az elsajátítva-meghaladás volt a termékeny magatartás a marxista irodalomtörténetírás részéről, s ez természet-szerűleg nemcsak a kiemelkedő értékű tudósi életművel jelentett vitát, de egyúttal a különböző marxista megközelítések, Horváth-interpretációk között is. Annál is inkább, mivelhogy Lukács György és Révai József elsődlegesen elméleti esztétikai, történeti megközelítést szervesen és az előbbi világnézeti-módszertani „lépéselőnyét” is hitelesítendően kiegészítette – ki kellett hogy egészítse – a közvetlenül irodalomtörténeti-poétikai értékű Horváth-iskola. E viták azonban csak a 60-as évek elejére értek be: Horváth János kapcsán irodalomtörténetírásunk távlatait, kulcskérdéseit pedzették. Horváth János szűkebb tanítványi köréből már a felszabadulás előtt kitűnt – több, már a Nyugat-tradíció kapcsán említett irodalmár mellett – Barta János, Szauder József és Waldapfel József, akik később a marxista irodalomtörténetírás vezető alakjaivá nőttek.

Minden csoportosítás az önkényes skatulyázás veszélyeit hordozza magában; a terméketlen és hosszadalmas névsorolás pedig igazán nem lehet méltó egy tudománytörténeti összefoglaláshoz. Csak jelezni tudjuk tehát, hogy a már 1945 előtt ismert irodalomtörténészek közül a felszabadulás után marxistává érett Kardos Tibor, Turóczi-Trostler József és Trencsényi-Waldapfel Imre; tisztességes részt vállalt a filológiai és pedagógiai feladatokból Eckhardt Sándor, Gálos Rezső, Koltay-Kastner Jenő. S ebbe az 1945 előtt indult generációba tartozik a később markánsná vált irodalomtörténészek közül Bán Imre, Baróti Dezső, Dienes András, Gerézdi Rabán, Horváth Károly, Juhász Géza, Kardos Pál, Martinkó András, Solt Andor és Varjas Béla is.

A felszabadulás utáni első évtizedben vezető szerepet betöltő marxista tudósok közül többek pályáját kellene bemutatni, de két – 1945 előtt induló s ma már lezárult pályájú – személyiség portréjának kontúrjait mindenképpen fel kell vázolnunk – általánosabb, tudománytörténeti tanulságaik miatt is. Az egyik Waldapfel József, a másik Bóka László.

A megújult pozitívizmus és a Horváth János-iskola értékes hagyományait folytatta Waldapfel József, akinek 1942-es Katona-monográfiája ma is alapmű. Az idősebb generációból talán ő vállalta a legtöbbet a tudományszervezés, az oktatás területén is az új feladatokból: a magyar irodalom egyik legszebb korszakának, a felvilágosodás szellemi és irodalmi mozgalmainak az első marxista igényű összefoglalása fűződik a nevéhez, de tudománytörténetileg úttörőként említendő *A XIX. század költői* c. 1947-es összefoglalása és az *Irodalomtörténet* c. folyóirat első, immár marxista arculatú 1949-es számában megjelent Csokonai-tanulmánya is. Nagy rehabilitációt hajtott itt végre: „a dekadens rokokó utolsó nagy képviselője” helyett – szerinte – Csokonai „a felvilágosodásnak élenjáró képviselője, a magyar felvilágosodás első, hamar megtörő hullámának legnagyobb költője”. Waldapfel 1954-es nevezetes felvilágosodás-monográfiájának későbbi kiadásai, átdolgozásai maguk is jelezték a tudós önkorrekcióját. Olyan nézeteire gondolunk, amelyek a pozitívizmusnak a marxizmusba való direkt, „szociológiai” átfejlesztésében, illetve a vulgarizáló-dogmatikus szemlélet hatásában tükröződnek olykor feltűnő nyíltsággal. Történeti tény, hogy a 60-as évek derekától megújuló, főleg Szauder József kezdeményezte felvilágosodás-kutatások jelentősen túlléptek Waldapfel szintézisének nem egy

koncepcionális állítású tételén is. A tudománytörténet azonban értékes helyet biztosít Waldapfel József életművének az 1945 utáni irodalomtörténetírásban, munkaszeretete, tudói igényessége, pedagógiai érzékenysége és szocialista elkötelezettsége nemzedékekben él tovább.

Bóka László a progresszív esszéirodalomból érkezett az irodalomtudományba, ezt tükrözi 1941-es Vajda János-könyve is. 1946-ban megjelent József Attila-esszéje – minden vitatható vonásával együtt is – fontos szerepet töltött be a szocialista irodalmi hagyománytudat kiépülésében, József Attila költészetének megismertetésében és eleven örökségének elfogadtatásában. Az esszéisták számos maradandó vonását, a művészi érzékenységet, az élményközpontú irodalomszemléletet, az értéktiszteletet és következetes humanizmust magával hozta Bóka 1945 utánra is: friss, polemikus, szenvedélyes és szubjektív hitelű tudói karakterének jellegzetességei ezek. A marxista irodalomtörténetírást – például az Ady-kutatást – jelentős értékekkel gazdagította, tudományszervezői és pedagógiai szerepe elismerésre méltó. Mégis: Bóka László életműve nemcsak korai halála, hanem szemléletének és módszerének ellentmondásossága miatt is a torzó, a szintézishány benyomását kelti. Bókánál ugyanis nemcsak az esszé *műfaja*, de megőrződött az impresszionista-esszéista *módszer* is. Bár pályájának íve – főleg az 50-es évek közepétől született írások tükrében – az alkotó marxista megújulás felé mutat, Bóka értékek iránti érzékenysége nem nyújtott elég biztosítékot a sokszor durva torzítás veszélye ellen: műveit, előadásait és cikkeit nemritkán bizony átszővi egyrésről a „szépségelvű”, nyugatos-impresszionista módszer, másrésről a politikai-világnézeti és a művészi síkokat rövidrezáró dogmatikus szemlélet eklektikus egymásmellettsége, kettőssége.

A felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás röviden bemutatott *idősebb nemzedékei* tehát sokféle törekvést, módszert, szemléletet képviseltek s ezek révén – több-kevesebb tudatossággal és elkötelezettséggel, számos belső ellentmondást is legyőzve – vitathatatlanul gazdagították a marxista irodalomszemléletet. Az ő tanítványukként indult akkor és hamarosan felnőtt melléjük egy *új irodalomtörténetész- és kritikugeneráció*, amely a 60-as évekre már meghatározza a tudomány arculatát, anélkül természetesen, hogy bármiféle alapvető sajátosság egységes nemzedékké homogenizálná őket. E generáció idősebbjei 1945 táján fejezték be egyetemi tanulmányaikat, a fiatalabbak viszont már a szocialista egyetemeken tanultak és végeztek. Így az 1945 utáni évtizedben indult irodalomtörténetész-nemzedéket már döntően a marxizmus felszabadító szemlélete nevelte. Ugyanakkor erősen meghatározó volt számára a dogmatikus torzulás is.

Ma – történeti távlatból – már szét lehet választani a kor irodalomtörténetírásának „három rétegét”: egyrészt alkotó marxista alapozását, másrészt társadalmilag szükségszerűen egyoldalú hangsúlyait és feladat-prioritásait, harmadrészt pedig szükségtelenül káros voluntarizmusát, értékszűkítő dogmatizmusát – mindez azonban a fiatal értelmiség számára még összeszövődötten, többnyire szételemezhetetlenül jelentkezett. Pályájuk – s éppen a legjelentősebb egyéniségeké – a marxista alapszemlélet elsajátításáért és megújításáért, az irodalomtörténetírás és kritika, tudomány és élet egységének állandó újrateremtéséért való küzdelmet, a „tanulóévek” dogmatikus görceinek oldásáért folytatott – sokszor belsőleg drámai – harcot, valamint a társadalom, a szellemi élet és a tudomány felvetette új kérdésekkel való őszinte szembenézés erősödő igényét tükrözi. A leghamarabb beérkezők közül Király István, Klaniczay Tibor, Nagy Péter, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós nevét és munkásságát említjük mindenekelőtt. Valamennyiük pályáját jellemzi az

irodalomtörténész és kritikusi munkamegosztás rossz hagyományainak gyakorlati megkérdőjelezése; monográfiáik a tudomány fejlődésének jelentős állomásai, s fontos kultúr- és tudománypolitikai feladatokat is elláttak, ellátnak.

Velük együtt, illetve őket követően jelentkeztek a többiek, az 50-es évek derekától kibontakozó széles skálájú nemzedék, amelyből csak néhány nevet említünk: Béládi Miklós, Bodnár György, Czine Mihály, Diószegi András, Fekete Sándor, Fenyő István, Gyenis Vilmos, Hopp Lajos, Illés László, József Farkas, Julow Viktor, Kiss Ferenc, Koczkás Sándor, Kovács Kálmán, Lukács Sándor, Mezei József, Mezei Márta, Mezey László, Molnár Miklós, Nagy Miklós, Nemeskürty István, Németh G. Béla, Pirnát Antal, Rába György, Rejtő István, Somogyi Sándor, Tamás Attila, Tarnai Andor, Tóth Dezső, Varga József, Vargha Kálmán, Wéber Antal.

A korszerű tudományosság és progresszív irodalom közötti – mindig is meglevő – egységet, az írói esszé tudományosan is termékenyítő szerepét a felszabadulás körül vagy után indulók közül is több író, költő munkássága hitelesíti, elég csak Benjámin László, Fodor András, Juhász Ferenc, Nemes Nagy Ágnes, Simon István, Somlyó György és mások „irodalomtörténeti” esszéire utalni. Hosszan sorolhatnók a társ- és rokontudományok azon teljesítményeit is, amelyek döntő mértékben hozzájárultak az irodalomtörténetírás gazdagodásához.

A tudományág rendkívül erős esztétikai-elméleti kötöttsége révén különösen fontos a nem szak-irodalomtörténész *esztéták és kritikusok* tevékenysége, munkássága is. Esztéták és irodalomtörténészek vitái csak látszólag a két tudomány, a két megközelítés „szükségyszerű” konfliktusai: valójában inkább – mindkét „fél” számára hasznosíthatóan – a szemléleti, módszertani nézetkülönbségek kölcsönösen termékeny eszmecseréi. Ezért kell legalább néhány név említésével utalni az esztétika és az irodalomelmélet kiemelt szerepére a magyar irodalomtörténetírásban: Lukács György mellett Almási Miklós, Fehér Ferenc, Forgács László, Gyertyán Ervin, Hankiss Elemér, Heller Ágnes, Hermann István, Köpeczi Béla, Mészáros István, Miklós Pál, Nyíró Lajos, Poszler György, Sükösd Mihály, Szerdahelyi István, Szigeti József, Zoltai Dénes munkáira. Szinte valamennyien a felszabadulás utáni első évtized neveltjei, pályakezdésük együtemű a már említett irodalomtörténész-generációéval.

III/3. A korszak mérlege

Az 1945–52 közötti tudománytörténeti szakasz legfőbb feladata a filológiai kutatások újraindítása, kiszélesítése és a „revízió”, a *magyar marxista irodalomtörténetírás korszerű hagyománykoncepciójának és módszertanának megteremtése*, illetve meghonosítása volt. Tartalmas esztétikai, irodalomtörténeti és kritikai eszmecserék s néhány alapoató tanulmány révén teljesültek e feladatok. S nemcsak a szélsőségesen konzervatív, nacionalista, laposan pozitivistá tudományossággal kellett leszámolni, nemcsak a legszínvonalasabb konzervatív polgári koncepciót, Horváth János szemléletét kellett kritikailag mérlegre tenni, de – akár éles – polémiában kellett meghaladni a progresszió ellentmondásait, Babits Mihály, Féja Géza, Halász Gábor, Kosztolányi Dezső, Németh László, Schöpplin Aladár, Szerb Antal és mások irodalomtörténeti rendszerének téves – egyes pontokon súlyosan téves – oldalait is. Lukács és Révai műveinek széles körű pozitív fogadtatása és ellentmondásos hatása ugyanakkor a haladó irodalmár-értelmisségen belül is

komoly vitákban (s nem azok ellenére) érvényesült. Hiszen ha például a fő kérdéseket tekintve a demokratikus-polgári humanista, illetve a marxista irodalomszemlélet között folyt is a vita egyrésztől Somlyó György, Sötér István, Vas István, másrésztől Lukács György, Szigeti József, Király István, Kovács Endre, Waldapfel József között, s a lényegi történelmi igazság (a tévedések tehertételével együtt) kétségtelenül az utóbbiak pártján állt is, e viták – paradox és sajátos módon – „előlegezték” a 60-as években – immár a marxizmuson belül – újra felfrissülő polémiákat is. Termékenyítőleg, árnyalólag hatottak a marxista irodalomszemléletre s megkönnyítették a polgári szemléletet képviselők néme-lyikének marxistává fejlődését is.

A *marxista módszer hegemoniája* tehát fokozatosan valósult meg, szimbolikus dátumát az Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjászervezésében és az Irodalomtörténet c. folyóirat első számának megjelenésében rögzíthetjük. Ennek a hegemoniának az alapját tényleges alap kutatások és elemző értékelések egész sora bizonyítja: számos – máig értékes – marxista szellemű publikáció, főleg a XIX–XX. század íróiról. Bevallottan is a közvetlen előzmények, a mába nyúló múlt értékes és ellentmondásos hagyományainak feltárása céljából íródtak ezek.

Waldapfel József, Bóka László már említett írásai mellett Horváth Márton József Attila-tanulmányaira, Komlós Aladárnak az irodalmi Deák-pátról és Vajda Jánosról publikált írásaira, Barta János Arany-munkálataira, Sötér István kulcsjelentőségű Mikszáth-írására, Nagy Péter Mórícztanulmányaira, Klaniczay Tibornak a régi magyar irodalom egész újraértékelését megkezdő cikkeire, előadásaira, Pándi Pálnak a szociáldemokrácia irodalomszemléletét elemző tanulmányaira utalunk itt példaképp. Jórészt monográfiák előzményei, de ebben az időszakban szinte monográfia-értékűek voltak e tanulmányok. Külön említésre méltó *Király István* tanulmányosorozata, amely – Petőfitől Mikszáthon, Tolnai Lajoson, Kaffka Margiton, Schöppflin Aladáron, Mórícztanulmányon, az egész Nyugat-problematikát feldolgozó *Irodalmunk tekintélye* c. tanulmányon át a három Németh László-írásig – átgondolt, nagyívű koncepcióban végzi el az utolsó évszázad irodalmi fejlődésének marxista értékelését. Egyes részleteiben persze már akkor s azóta is vitatott módon. S bár később megjelent monográfiái és újabb tanulmányai jelentősen árnyalták-módosították ezt a koncepciót (melynek – elméleti síkon – máig a realizmus, a népiség és a pártosság „szövetsége” áll a centrumában), Király István szintézisrajza már a 40-es évek végén maradandóan markáns – nemzeti irodalmi tudatunk haladó hagyományait és a marxista esztétikát szerves, következetesen végiggondolt rendszerbe építő – irodalomtörténeti elképzelésnek bizonyult. S hogy az egészet látó felfogás mennyire a múlt és a jelen közti szakadék áthidalására, irodalomtörténetírás és kritika „elidegenedése”-nek megszüntetésére törekszik, illetve hogy mennyire ezen alapul, azt jól bizonyítja Sötér István és Király István 1949-es Fórum-beli vitája, amely a következő évtizedekre is aktuális elvi és történeti kérdéseket érintett a realizmus és a szocialista realizmus kapcsán.

A politikai fordulat és a marxista irodalomtörténeti hegemonia kivívásának éve után már egy kollektív szintézis igénye és terve is felmerül, főleg az oktatás, a népművelés sürgető szükségleteire hivatkozva. Először – az Irodalomtörténeti Társaság szervezésében – irodalmunk periodizációját vitatták meg *Klaniczay Tibor* és *Barta János* javaslata alapján. Az előterjesztés alapelve akkor a marxista irodalomszemlélet egyhangúlag elfogadott téziseként hatott (az újabb, a 60-as években lezajlott periodizációs vitákban már

többen megkérdőjelezték): „a korszakhatárok egybeesnek a magyar történelem nagy fordulópontjaival és a társadalomtörténet tényeit veszik alapul.”⁸ Az egész magyar szellemi életre (s főleg az oktatásra) nagy hatást gyakorolt az a rövid összefoglalás, amelyet 1949-ben egy szerzői kollektíva (Keszti Imre, Király István, Klaniczay Tibor, Komlós Aladár és Waldapfel József) készített a magyar irodalom fejlődéséről. Egyszerre értékelhetjük ebben az anyagban az osztályszemlélet, a tartalomközpontú marxista módszer első összefoglaló érvényű alkalmazásának igényét, s bírálhatjuk egyúttal a – nemcsak, sőt nem elsősorban terjedelmi okokkal összefüggő – leegyszerűsítéseket, a dogmatikus – s iskolai-közművelődési tovább sugárzásukban már bizony riasztóan szektás – vonásokat.

S itt kell rátérnünk e kezdeti évek értékelésének, a marxista irodalomtörténetírás hegemoniája problémájának másik oldalára. Mert ugyan igaz, hogy az első periódus (sőt tágabban: az 1956-ig tartó időszak) legfontosabb, leglényegesebb tendenciája a *marxista esztétika és irodalomtörténetírás elterjedése, hegemoniájának kivívása*, irodalmi múltunk progresszív újraértékelése, de ezt a tendenciát – ha meg nem kérdőjelezi is – jelentősen gyengíti a már az első évektől kezdve is tetten érhető – s fokozatosan elterjeszkedő – vulgarizálódás, mely szoros összefüggésben volt szocialista társadalmi fejlődésünk torzulásaival, a személyi kultusszal. Hogy ez a dogmatikus torzulás a szűkebben értelmezett irodalomtörténetírásban kevesebb kárt okozott, mint a kritikában, azt az 1952-től megjelenő monográfiák egy jelentős részének magas színvonala, sőt az ezidőtájt megjelent számos tanulmány (például Kardos László finom Tóth Árpád-elemzése) is bizonyítja. De – főleg 1949 és 53 között – mégis számolnunk kell irodalomtörténetírásunkban a *dogmatizmus erős jelenlétével*.

A már említett 1949-es összefoglaló s még inkább a kor számos tanulmánya – alig egy évvel Lukács György alkotó marxista szellemű programadása után – kiélezetten mutatja a marxista történetiség durva átpolitizálását, a haladó hagyományok leszűkítését, a tartalmi és formai kérdések dialektikátlan, merev megoldását. Mutatja, hogy fiatal irodalomtörténetírásunk a sajátosan „belső” irodalmi szempontokat – olykor nem tudván őket marxista szemlélettel értelmezni – inkább kirekesztette vizsgálódásának köréből, vagy eleve formalizmusként bélyegezte meg a velük való foglalkozást (stílus, formszerkezet stb.). Az írói életművek sokszor az írói életrajzzal azonosultak; a Petőfi–Ady–József Attila-vonal *helyes* kiemelése is hitelét látszott veszíteni az igazságtalan, kizorító hagyományértékelés folytán, Arany, Jókai, Madách, Babits, Kosztolányi, Kassák, Németh László életművének téves megítélésével. Az azóta jórészt letisztult, de már évtizedekkel ezelőtt, a 30-as években is színvonalasan alkalmazott marxista elvek nemritkán – szinte a lejáratásig – vulgarizálódtak, főleg az ismeretterjesztésben és az oktatásban. A pártosságot az objektív igazság kárára kezdték olykor érvényesíteni; a ma felől kérdés az élő irodalom szempontját durva aktualizálássá, a forradalmi világnézeti értékek anakronisztikus számonkérésévé változtatta. A marxizmus elsajátításának lendülete – a személyi kultusz légkörében – többhelyütt citatológiává, az önálló gondolkodást és ítéletet tekintélyelvű idézettel helyettesítő módszerre silányult.

A *szovjet irodalomtudománnyal való megismerkedés* és a tőle való tanulás lapos utánzásokba, álinternacionalista „komparatiztikába” fulladt némelyeknél. A Lukács-vita

⁸ Vita a magyar irodalom korszakairól. *Irodalomtörténet* 1949. 98.

után pedig nemcsak a marxista irodalomesztétika helyzete gyengült meg, súlyosan akadályozva az irodalomtudomány fejlődését is, de lehetetlenné vált a Lukács György némelyik magyar irodalomtörténeti nézetével valóban szükséges, jogos vita is. Egy időben a régi irodalommal, a filológiai kutatásokkal való foglalkozás is üres pozitivizmusnak minősült, s egy „pillanatig” (1950–51-ben) szinte úgy tűnt, hogy – mint Bóka László jelezte ezt kritikusan 1952-ben – az irodalom egyeseknél a történelem, sőt a politikatörténet mellékágává, az irodalomtudomány a történettudomány segédtudományává fokozódik le. Mindezzel együtt járt a polgári irodalomtudomány és esszé eredményeinek fölényes, címkéző leminősítése és az 1945 utáni teljesítmények türelmetlen, didaktikus megítélése, a tudósok és írók szinte fejlődő, irányítható gyermekként kezelése. S különösen kiélezte ezeket az ellentmondásokat az a kétarcú, a pozitívumok mellett negatív tünetekre valló tény, hogy ezekben az években az irodalom, illetve az *irodalomtudomány* – a többi kulturális, művészi, tudományos szféra rovására, sőt kárára is – *kiemelt társadalmi, politikai figyelemben s nyilvánosságban részesült*. Tényleges ideológiai funkcióját meghaladó – s ezáltal azt is torzító – hipertrófikus aktuálpolitikai túlérzékenység is terhelte ekkor a marxista irodalomtörténetírást, felerősítve a marxista esztétika amúgyis problematikus irodalomközpontúságát, történelmi korlátozottságát.

Egyetlen korabeli összefüggést említünk még, amely szorosan kapcsolódik a marxista *történelemszemlélet* akkori nacionalisztikus-dogmatikus torzulásához. Kimondva-kimondatlanul elsősorban a nemzeti függetlenségi harcok sorozataként kezdték értelmezni ezekben az években a magyar történelmet, s háttérbe szorultak a nagyobb összefüggéseket s a nemzeti problematikát is ténylegesen meghatározó osztályszempontú fejlődéstényezők. Ennek következményeként a függetlenségért folytatott harc mint *téma* és a leegyszerűsített értelmezett, átpolitizált „népiség” lett irodalomtörténetírásunkban szinte a fő és közvetlen ideológiai-esztétikai értékmérő, már irodalmunk középkori szakaszaira vonatkoztatva is. S e történelmi koncepcióból szükségszerűen következett az *irodalomnak* szinte illusztrációként, a formának a tartalom „ruhája”-ként való értelmezése, s a korábban helyesen felismert haladó irodalmi értékrendnek a múltat és a jelent egyaránt torzító leszűkítése.

Olyannyira, hogy az 50-es évek derekától felfrissülő marxista szemléletnek egészen a legújabb időig szembe kell néznie azzal, hogy sokak számára e torzulások a marxista esztétika és irodalomszemlélet alapkoncepcióját, alapkategóriáit (így pl. az említett népiséget és pártosságot) is megkérdőjelezték, de legalábbis hiteltelennítették. Indokolt történelmi egyoldalúságok, fölkészületlenség, olykor konjunkturális szempontok is közrejátszottak ebben a *dogmatizálódásban*, de a meghatározó ok a marxizmus hegemoniáját, a kontinuitást gyengítő – társadalmi-politikai okokkal összefüggő – voluntarizmus volt. Jelentős tudósoknál, ígéretes pályakezdésű irodalomtörténészeknél is érvényesült a dogmatizmus nem egy, a fentiekben röviden jellemzett vonása.

Azonban éppen ezek közül a tudósok közül kezdeményezték nem kevesen 1953-tól, majd a XX. kongresszus után még egyértelműbben a *dogmatizmus marxista korrekcióját*. Ebből a távlatból reálisan állítható, hogy a magyar marxista irodalomtörténetírás – a közművelődésig, a közoktatásig szétsugározva eredményeit – a felszabadulást követő első évtizedben – ha ellentmondásoktól kísérve is, de – új fejezetet nyitott e tudomány hazai történetében. Az önkorrekció szükségességének felismerése és képessége is erejét mutatta. Ahogy Weber Antal megfogalmazta: „Ha számításba is vesszük azokat a történelmi

körülményeket, amelyek a marxista irodalomszemlélet lényegétől idegen mozzanatokat elegyítettek a kibontakozás folyamatába a személyi kultusz és a dogmatizmus következményeként – fő eredménynek azt kell tartanunk, hogy a társadalmi igényeknek megfelelően kialakult az irodalomtörténeti munkálkodás nyomán az a ma is érvényes értékrend, amely Balassi, Zrínyi, Csokonai, Eötvös, Petőfi, Arany, Vajda, Mikszáth, Babits, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond nevével jelezhető. Ez az értékrend mindannyiunktól ismert tanulmányokban és monográfiákban öltött testet, s párosult mozgalmakat értékelő, korszakhatárokat kijelölő nagyobb szabású, szintén érvényesnek tekinthető koncepciókkal. A ma is aktív, jelentős eredményeket produkáló irodalomtörténész-generációk tehát e korra mint saját múltjukra tekinthetnek vissza, s mint ilyennel kell számolniuk. Kétségtelen volt e korszaknak egy olyan döntő fontosságú jellegzetessége, amely a marxizmushoz csatlakozó kutatókat a társadalmi igény erős és jól érzékelhető parancsára a tisztázandó alapkérdések vonatkozásában közös nevezőre hozta, s a gondolkodásbeli egység mozzanatát domborította ki, szinte az egyhangúságig menően. Ehhez képest a vitákban felszínre kerülő, a koncepciók árnyalati különbségeiben kifejezésre jutó eltérések epizodikus jelentőségűnek vagy merőben személyes jellegűnek, esetleg a múltból hozott szellemi podgyász maradványainak tetszetek. Mint társadalmi-politikai életünk eseményei, az ellentmondások éleződő tendenciái megmutatták: az egység optimistán és korai időpontban deklarált ténye mögött elintézetlen kérdések, végig nem vitatott problémák, a felszín alá szorult reális ellentmondások húzódtak meg, amelyeknek egyikét-másikát még mint ma is megoldásra várót kaptuk kényelmetlen örökségül.”⁹

IV. Monográfiáktól a szintézisig (1952–1965)

Minőségileg új szakasz vette kezdetét 1952-ben: a népi demokrácia talaján született új irodalomtörténetírás többéves felkészülés után most hozta meg első érett gyümölcsseit. Az 1952 és 1965 közötti korszak egységét, egyívű folyamatosságát tudománytörténeti, szemléleti tények biztosítják. Kétségtelen, hogy 1956 mint alperiódushatár élesen tagolja a fejlődést, azonban korántsem úgy s olyan mértékben, mint a kritika esetében. Egyrészt azért, mert – jóllehet a XX. kongresszus tanulságai itt is komoly fordulatot jelentettek – a dogmatizmus az irodalomtörténeti kutatásban, a monográfiákban nem érezte oly durván és erősen a hatását, mint a többi irodalomkritikai műfajban. Másrészt azért, mert az 1956 utáni években megjelent szaktanulmányok és monográfiák jórészenek műhelymunkája 1956 előttre esik. Az 1952–65 határolta korszak egységét mindenekelőtt az *alapkutatásokra* és a *szintézisre* koncentráló, a legfontosabb korszakok és életművek feltárására irányuló tudományos érdeklődés biztosítja. Ez a törekvés szervesen épült az előző, 1945–1952 közötti tudománytörténeti korszaknak a *magyar irodalomszemlélet alapvető „revízió”-jában megfogalmazódó fő feladatára*, illetve az ezt hitelesítő teljesítményekre, de hozzá képest mégis új minőséget jelent.

⁹ WÉBER ANTAL: Irodalomtudományunk három évtizede. Irodalomtörténet 1976. 1. sz. 6–7.

IV/1. Tudománypolitikai-szervezeti keretek

1952 után tovább bővültek az irodalomtörténeti kutatás szervezeti keretei, részint az irodalom iránti – kétarcú, az indokolthoz képest túlfokozott, egészségtelen – kultúrpolitikai érdeklődés pozitív következményeként is. Az Akadémia újjászervezését (1949) követően rendszeressé vált nagygyűlések sorozata folytatódott. Az 1951-es nagygyűlés a magyar irodalom legfontosabb korszakainak, kulcsproblémáinak marxista szempontú újraértékelését tűzi napirendre Klaniczay Tibor, Barta János és Bóka László bevezető előadásai kapcsán; s emlékeztetéssé vált e nagygyűlés Madách-ülésszaka (Waldapfel József előadása és vita), valamint Mikszáth-vita ülése (Király István előadása és vita) is. Továbbra is rendkívül kiterjedt tudományszervező és népszerűsítő munkát végzett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, folytatódott a *Magyar Klasszikusok* c. sorozat kiadása és számos nyilvános irodalmi vitát is szerveztek.

Ennek a szélesedő országos figyelemnek kétségtelen eredménye, hogy nemcsak a szakmán belül, hanem táguló körben tudatosodott a magyar irodalom progresszív folytonossága, irodalom és társadalom kölcsönös egymáshatása. A bürokratikus-voluntarista elképzelések azonban – miként erről már szó volt – ezt keresztezően éreztették hatásukat. S tudománypolitikailag most nem is a konkrét irodalmi kérdések dogmatikus, szűkítő megítélésére gondolunk elsősorban, hanem arra az utópikus elképzelésre, hogy a kutatások néhány év alatt tető alá hozhatják a marxista irodalomtörténet nagy szintézisét, s hogy az ehhez szükséges kutatómunkát a gazdasági termeléshez hasonló ötéves tervekkel ésszerűen meg lehet szervezni. Másodlagosak – s időben is pár évre korlátozódnak – ezek a hibák a periódus (1952–1965) egészének (később tárgyalandó) eredményeit tekintve; az irodalomtörténeti kutatások sorsát, hatékonyságát azonban mégis (és sajnos hosszabb távra is) károsan befolyásolták. Még akkor is, ha például „az irodalomtörténet kutatásának első ötéves terve” lényegében jól vázolta fel a legfontosabb tudományos feladatokat.

Jelentős szervezeti és szemléleti változásokat hozott az 1953-as esztendő. Megalakult a TIT, s a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól átvette az ismeretterjesztés országos megszervezésének nagy gondját. De ennél fontosabb, hogy friss szellem áramlott be a tudományba. Megfogalmazódott az irodalomtörténeti kutatóintézet megteremtésének és a kutatóbázis szélesítésének szükségessége: sor került nem egy, addig kényesnek tekintett, a tudomány fejlődését gátló jelenség bírálatára is. *Pándi Pál* – kollektív álláspontot tükröző – 1953 decemberi titkári beszámolójának ideidézése feleslegessé teszi a kor tudományos légkörének részletes bemutatását: „Az irodalomtörténeti munka annakidején egy túlméretezett ötéves terv alapján indult, amelynek végleges formáját máig sem hozták nyilvánosságra, s melynek csak kis hányadát lehetett teljesíteni. De ha nem is az egészet, a mostaninál jóval többet érhattünk volna el, ha felszabadítjuk a tudományos alkotókedvet, ha erélyesebben vesszük fel a harcot az egyes emberekkel szemben gyakran megnyilvánuló méltatlan bizalmatlansággal. Sokszor egyetlen elkövetett hiba, téves nézet elég volt ahhoz, hogy évekre kihulljon a tudományból egy-egy kutató. Hosszan lehetne sorolni azokat a példákat, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyik-másik irodalomtörténész nem a tudományokban, hanem valamilyen állami poszton elkövetett hiba miatt hosszú ideig 'bojkottáltak' az irodalomtörténeti munka területén, sokan panaszkodtak arról, hogy ha valami hibát követtek el, hirtelen megritkult körülöttük a levegő, egyedül érezték magukat. Ezt a bizalmatlan, kedvbénító atmoszférát feszítette tovább az a gyakran sértő türelmetlenség,

amellyel egy-egy kutató világnézeti útját kísérték. Segítség helyett sokszor merev elutasító magatartással találkoztak olyan kutatók, akik nyíltan feltárták kétségeiket, világnézeti és szakmai problémáikat.”¹⁰

Waldapfel József 1953-as akadémiai referátuma még a szociáldemokratizmust és a nacionalizmust, Tolnai Gábor a klerikalizmust és a narodnyikizmust említette fő ellenségként az „egyre élesedő”-nek deklarált ideológiai-politikai-„irodalomtudományi” osztályharcban. Az 1953-as júniusi párthatározat és az új kormányprogram tükrében (amelynek „cikk-cakkos” ellentmondásai, illetve következményei egyébként akkor még nem voltak láthatók) joggal egyoldalúnak tetszett már ez az álláspont. Ezért folytatódott így a beszámoló: közel egy évtizedes történelmi tapasztalat fűzi már a népi demokráciához az irodalomtörténészeket. „Lehetnek emberek, akikben még kétségek élnek, akik fenntartásokkal vívódnak, de a mi területünkre is döntően az a jellemző, ami a fiatal és öreg kutatókat a mi rendszerünkhöz köti és nem az, ami elválasztja. Hogy vannak még téves nézetek, melyek gyakran a szubjektív szándék ellenére is polgári világnézetet, idealista szemléletet tükröznek, – ki vonhatná ezt kétségbe? De igen nagy jelentőségű az a tény, hogy a hazafias tudósok szubjektív szándéka, meggyőződése a demokráciát, a mát erősíti és nem a tegnapot. [...] Félreértés ne essék, mi nem az éberség ellen küzdünk az irodalomtörténetírás területén, hanem az éberség szektáns eltorzítása ellen. Szerintünk az éberség nem azt jelenti, hogy a némaság biztonságára törekedjünk, hanem azt, hogy vitáinkban küzdjük le az idealista nézeteket, a vulgarizáló és burzsoá formalista tendenciákat. Vitában, érvekkel. Az a feladatunk, hogy az eddiginél *színvonalasabban* küzdjünk a marxista–leninista irodalomtudományért. Hogy így hozzuk egyre közelebb a szocialista tudományhoz a jószándékú kutatók széles körét.”

1953 végére – történeti távlatból úgy tűnik – megerősödtek egy korszerű szocialista tudománypolitikai koncepció, irodalomtudományi program érvényesülésének feltételei. Az eredmények felől egyaránt bizonyítja ezt a viták megélénkülése (pl. a Sötér István kezdeményezte 1954-es romantika-vita, vagy a realizmus-kérdés újragondolásának helyes igénye a mégoly vitatható következtetésekre jutó Barta János tanulmányaiban) és a színvonalas monográfiák sorozata. 1953-ban újraindult az Irodalomtörténeti Közlemények, 1955-ben pedig a Filológiai Közöny. A Szabad Nép 1954. március 15-i nagy jelentőségű irodalompolitikai cikke nyomán pedig nemcsak a kortársi és a XX. századi irodalom iránti érdeklődés kapott ösztönzést, de egyben az irodalomtörténeti dogmatizmus-sal való leszámolás is.

A Tolnai Gábor szerkesztésében induló ltk beköszöntő cikke felelős programot ad: „Irodalomtudományi munkáinkban egészen a legutóbbi időkig tapasztalható volt, hogy olyan nagyjelentőségű írók és költők, mint Mikes, Arany János, Jókai, Tömörkény vagy Tóth Árpád (hogy csak vázlatosan és a „kevésbé problematikusokat” említsük) a többiekhez képest periferiális helyet kaptak a kutatómunkában, nem kis mértékben azért, mert nem voltak olyan egyértelműen revolucionisták, mint három nagy büszkeségünk: Petőfi, Ady és József Attila. Ezt a káros mulasztást minél előbb pótolnunk kell.”¹¹

¹⁰ PÁNDI PÁL: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén. *Irodalomtörténet* 1954. 1. sz. 1–9.

¹¹ Új feladatok előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954. 1. sz. 3.

Fölélénkültek, nyitottabbá és sokoldalúbbá váltak tehát 1953-tól az irodalomtörténeti kutatások. Megfogalmazódott egy négykötetes egyetemi kézikönyv elkészítésének konkrét terve; 1954-ben már periodizációs viták, témaösszefoglalók, fejezetviták jelzik a szintézis előkészítését. 1955-ben pedig az *irodalomtörténeti kongresszus* már arra vállalkozott, hogy összegezze a magyar marxista irodalomtudományi kutatások első évtizedének tanulságait, vitáit. A tudományos vita középpontjába a *realizmus* és a magyar irodalom fejlődésének szempontja került. Történelmi, esztétikai, elméleti és módszertani kérdések, eszmecserek futottak bele e témakörbe (s ágaztak is el egyúttal innét); azóta is élő, részben ma is tisztázatlan problémák fogalmazódtak meg először. (A kongresszus értékelésére a későbbiekben még visszatérünk.) 1956 nyarán az SzKP XX. kongresszusának tanulságairól rendeztek vitákat; intézményesen is napirendre került tehát a tudományterület megújítása.

A fejlődést azonban – miként az egész szellemi életben – állandóan keresztezte az *ellentmondásos, cikk-cakkos politikai, ideológiai mozgás, a dogmatizmus és revizionizmus egymást „kijátszó” megerősödése*. A jelzett előremutató törekvések ellenére sem vált valóra az alkotó marxista tudományos szellemi légkör és a demokratikus intézményes keret biztosítása. Sőt, a számottevő eredmények ellenére – melyek főleg a filológiai kutatásokban és a monográfiák műhelymunkálataiban mutatkoztak meg – ideológiai és szervezeti, tudánypolitikai és elméleti-módszertani téren egyaránt nőtt a ziláltság.

A dogmatizmus 1956 tavaszi intézményes bírálata sokakat (legtöbbször jószándékú irodalomtörténészeket) szinte a marxista alapkoncepció és módszer megkérdőjelezéséhez, az idealista-polgári szemlélet eklektikus-egyeztető visszahozásához vezetett. Hamis alternatívaként viszont a „baloldal” a dogmatizmussal való alkotó marxista vita szükségességét is tagadta, de legalábbis igyekezett elodázni. Mindezek a problémák – ha más dimenzióban is – tovább éltek az 1956-os októberi ellenforradalom leverése után is. A gyors politikai konszolidáció ekkor azonban már lehetővé tette, hogy a megújult, de lényegében már 1953-ban helyesen felismert és megtervezett tudánypolitikai-szervezeti keretek között, tehát hiteles tudományos viták révén szembesüljenek a különböző – ideológiai-világnézeti konzekvenciákat is hordozó, de lényegileg szocialista szándékú – nézetek. Egész irodalomtudományunkat, irodalmi életünket új vérárammal telítve.

1956 januárjában, hosszú huzavonák után, elsősorban *Klaniczay Tibor* szervezőtevékenysége nyomán létrejött az Irodalomtörténeti (később: Irodalomtudományi) Intézet. A budapesti és vidéki egyetemek után és mellett jelentős számú irodalomtörténész, fiatalabb és idősebb kutató szervezett munkájának feltételei teremődtek meg az Intézet révén. Az Irodalomtörténeti Társaság közvetlen tudányszervező tevékenysége kétségtelenül lecsökkent ezzel, anélkül azonban, hogy vesztett volna az irodalomtörténészeket összefogó társadalmi-tudánypolitikai jelentőségéből. S mivel fokozatosan enyhültek az irodalommal szemben támasztott irreális várakozások és követelmények, „helyére került” az irodalomtudomány is. A különböző kutatóhelyeken és témákban egyre inkább lehetőség nyílt a tárgyyszerű (s ideológiai-kritikai funkcióval éppen a tárgyyszerűség, az objektivitás révén rendelkező) kutatások széles körű fellendülésére.

Az *irodalomtörténeti kutatások második ötéves terve* már működő szervezetre, felkészült kutatóbázisra támaszkodhatott: a közvetlen cél a négykötetes egyetemi tankönyv befejezése, valamint a nagy akadémiai kézikönyv előkészületeinek megkezdése volt. Akadt persze nem kevés tudányszervezési-tudánypolitikai gond a 60-as évek

elején is, pl. az Intézet dinamikus fejlődése és az egyetemi kutatások elmaradottsága közötti feszültség növekedéséből adódóan. Mégis: 1956 és 1965 között már folyamatosan érvényesültek, „működtek” az irodalomtudomány lendületes fejlődéséhez nélkülözhetetlen szervezeti-tudománypolitikai biztosítékok.

Az irodalomtudományi kutatások, az egyéni és kollektív munkák elevenebbé, sokszínűbbé válását tükrözi az is, hogy megsűrűsödtek az igazi viták. A műhelyviták összefoglalásai nyomtatásban megjelentek, s ez is hozzájárult a tudományos szellem javulásához. Emlékezetes ülésszakokat rendezett a Magyar Tudományos Akadémia, ezek sorából mindenekelőtt az 1958-as nagygyűlést kell megemlíteni. Az egész nagygyűlés – ezen belül a József Attila-ülésszak (Révai József és Szabolcsi Miklós előadásai és a vita), Tolnai Gábor Radnóti-felolvasása, a két világháború közötti magyar líráról rendezett sokoldalú eszmecsere s végül Sőtér István zárszava – azt tükrözte, hogy a tudományág belső fejlődéséből, illetve az ellenforradalom leverése utáni konszolidációs helyzetből adódó új szemléleti és gyakorlati orientáció, a dogmatizmussal való leszámolás *csakis alkotó marxista – s nem revizionista – bázison fogalmazódhat meg* hitelesen. A József Attila-i örökség teljes – önkritikus – felvállalása nemcsak irodalmi és kritikai, de tudományos-elméleti következményekkel is bírt: megkezdődött az avantgarde és realizmus „vitájában” sűrűsödő problémákkal való szembenézés időszaka.

Az MSZMP KB mellett létrejött Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalásai – mindenekelőtt *A 'népi' írókról* szóló 1958-as állásfoglalás és *A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről* megfogalmazott 1959-es vitaindító tézisek – nemcsak az irodalmi élet, az irodalompolitikai helyzet tisztulásához, a marxista kritika erősödéséhez, a szocialista törekvések és a szövetségi politika kibontakozásához járultak hozzá, hanem jelentős ösztönzést adtak az irodalomtörténeti kutatásoknak is. Ezt tükrözik a népi írókról és a nacionalizmus magyar irodalmi jelentkezéséről rendezett 1958–60-as vita-ülések is, egyúttal termékeny példát adva arra, hogy a tudomány miként gazdagíthatja, árnyalhatja a politikai-ideológiai közgondolkodást is. Az 1960-as évek elején már a Kézikönyv vitái köré szerveződnek a nagyobb tudományos rendezvények, amelyeket egyébként a korábbi évek kampányszerűsége, ünnepélyessége, politikai túldimenzionáltsága helyett egyre inkább valódi szakmai eszmecserék jellemeznék.

1963-tól – egy időre – megszűnt az Irodalomtörténet című folyóirat, funkcióját csak részben vette át a meginduló kritikai-elméleti feladatkörű Kritika. Kibővültek viszont az irodalomtörténeti publikációs lehetőségek más folyóiratokban; s jelentősen tágultak a szakkönyvkiadási keretek is, az Akadémiai Kiadó új sorozatai, a kritikai kiadások szaporodó kötetei stb. jelzik ezt. A Szépirodalmi, a Magvető és a Gondolat Könyvkiadó számos irodalomtörténeti szakmunka, esszé- és kritikai- gyűjtemény, forráskiadvány és ismeretterjesztő sorozat közreadásával ösztönözte (s nemcsak tükrözte) a tudományág fejlődését.

1965-re tehát – legalábbis extenzív értelemben – *kialakultak és megszilárdultak az irodalomtörténeti kutatás szervezeti keretei és tudománypolitikai feltételei*. Az ekkortájt megjelenő hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv nemcsak „szakmailag-tartalmilag” zárja le a felszabadulás utáni magyar irodalomtudomány fejlődésének második periódusát s nyitja meg a harmadikat, de majd új módon veti fel a tudománypolitikai-szervezeti kérdéseket is. Új hangsúlyokat, módszertani-tematikai irányokat jelöl ki az *1965 utáni* kollektív és egyéni munkák számára: ez a harmadik korszak elsősorban az intenzív

fejlesztést, az új megközelítések, kutatási szempontok felvételét, az alkotó marxista módszer elméleti-történeti gazdagítását helyezi majd előtérbe.

Az ötvenes évek derekán-végén több tudományági-kultúrpolitikai összefoglalás is készült a magyar irodalomtörténetirásról. Hármat emelünk ki belőlük – jellegzetes kordokumentumként, illetve máig érvényes és tanulságos elemzéseként: mint a tudományág korabeli önismeretének dokumentumai, fontos adalékokat, sőt értékszempon-
tokat nyújtanak a történeti távlatú elemzés számára is. Csabai Tibor és Klaniczay Tibor tanulmánya¹² – néhány ma már vitatható megállapítás ellenére – jól látta, hogy az 1953 utáni cikk-cakk-politika, a jobboldali nézetek felélénkülése hatott az irodalomtudományban is, pl. az antirealista elméletek divatjában stb.; segítette a polgári „neveltetésű” tudósok vitatható (érlelődő marxista meggyőződésük által még nem integrált) nézeteinek továbbélését, sőt megerősödését. Kétségtelen ugyanakkor, hogy e problémákat az irodalomtörténetírás „belső” fejlődése is napirendre tűzte: a realizmus-kérdés tisztázását a magyar irodalomtörténeti kutatások egy bizonyos szintjének elérése „önmagában” is szükségszerűvé, saját igénnyé tette az 50-es évek derekán.

Irodalomtörténetírásunk 1945 utáni másfél évtizedes fejlődését értékeli Bóka László összefoglalása. Az ellenforradalom utáni években, a dogmatizmussal való (önkritikus) leszámolás jegyében fogalmazta meg Bóka ezeket a gondolatokat: „A felszabadulás után irodalomtudományunk is hozzálátott a polgári irodalomtudomány eredményeinek marxista értékeléséhez. Néhány marxista irodalomtörténeti tanulmány frappáns példája (elsősorban Révai József Kölcsey-, Petőfi- és Ady-tanulmányaira gondolok) világossá tette, hogy a történelmi materializmus módszere számos megoldatlan kérdés megoldásához vezet s az irodalomtörténeti kutatások eredményeinek minden eddiginél meggyőzőbb rendszerezését teszi lehetővé, a korszakolás kérdésétől az értékelés kérdéséig. [. . .] Neofita hévvel, a felfedezők örömeivel vetette rá ki-kí magát szakterületére s egyre-másra születtek pusztán a szövegek újszempon-
tú átvizsgálása alapján új és meggyőző eredmények.

Az első eredmények, az indulás sikere valósággal szakadást idézett elő a tegnap és a ma között, elfordultunk elődeinktől, eredményeiket sommásan elvetettük, vitatásra sem méltattuk őket. Jóllehet az első eredmények helyes irányba terelték irodalomtudományunkat s az a kor, melyben születtek, olyan hőskora a magyar irodalomtudománynak, melyre ma is büszkén gondolhatunk vissza, ma már világosan látjuk, hogy nem egy hibát vétettünk. [. . .] Az alap és a felépítmény viszonyát sokszor vulgarizálva értelmeztük, [. . .] sok jelenséget sematizáltunk, a tartalom prioritásának felismerése háttérbe szorította a tartalom és forma egységének eszméjét, s [. . .] a polgári irodalomtudomány princípiumainak elvetésekor irodalomtudományunk számos múltbeli eredményét is elvetettük. [. . .] Nem vitakoztunk nézeteikkel, nem tettük helyükre jó eredményeiket, hanem negligáltuk életművüket. Mikor kiderült ennek a pozíciónak a tarthatatlansága, az ellenkező végletbe estünk: nemcsak elismertük elődeink kitűnő eredményeit, hanem vita és kritika nélkül ismertük el. [. . .] A meggyőződés nélkül elhallgatott, mellőzött irodalom-

¹² CSABAI TIBOR–KLANICZAY TIBOR: A magyar irodalomtörténetírás mai helyzete. *Társadalmi Szemle* 1955. 9. sz. 84–107.

tudósok, kritikusok munkáiban a felnövekvő új nemzedék felfedezte az értékeket s olyan glóriát kaptak, melynek fénykörébe hibáikat is befönték . . .”¹³

Nemcsak az 1952–65 közötti, de az egész felszabadulás utáni tudományos fejlődésre vonatkoztatva is érvényesek ezek a sorok: szemléletesen és személyes hitellel bizonyítják a „belső” szakmai-módszertani fejlődés és a tartalmi, az ideológiai-tudomány-politikai meghatározások bonyolult, áttételekkel teli, de szerves dialektikáját. Konkrét példaként pedig emlékeztessünk a Madách-kérdés egyszerre tudományos és politikai kiéleződésére (*Az ember tragédiájának bemutatása körüli vitára*), majd lassú tisztázódására; vagy utaljunk a Petőfi–Ady–József Attila fémjelezte forradalmi hagyomány nacionalista megkérdőjelezésére-átértelmezésére az 1956 körüli években, amikor a polgári irodalomtudomány nagyrészt már megcáfolt „szakmai” érveit is felmelegítették, a marxista érvelés erőtlenségétől is ösztönözve.

Tóth Dezső 1959-es tudománytörténeti és -politikai összefoglalása joggal tette szavá az egyoldalú Jókai-, Kemény-, Arany- és Szabó Dezső-kultusz irodalomtudományi „fedezetét”, s az 1848–49 kulcsszerepét megkérdőjelező (szubjektíve mégoly jószándékú, tudományos igényű) kísérleteket. A negatív jelenségek okai között elsőként a kérdések korábbi szakmai tisztázódásának dogmatikus elodázódását említette, s nagy hangsúllyal szólt a távlati viták, az alkotó marxista megoldások egyszerre ideológiai és tudományos szükségességéről.¹⁴

Összefoglalólag megállapíthatjuk tehát, hogy a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás 1952 és 1965 közötti, második szakasza mind a tudomány belső fejlődése, mind társadalmi szerepe, tudatformáló-ideológiai funkciója szempontjából jelentős eredményeket hozott. Míg az első periódus fő feladata a magyar irodalomszemlélet gyökeres „revíziója”, a marxista irodalomtörténetírás fő hangsúlyainak intonálása volt, addig ez a második periódus már a *múlt hagyományának teljesebb, mélyebb és szintetikus igényű feltárását* tűzhette ki reális célul.

Már az első, 1945–52-es szakaszról szólva jeleztük, hogy az 1948-tól szervezetileg, a tudományos-ideológiai életben, az oktatásban is érvényesített *marxista hegemonia* erősebb volt az irodalomtudományban, mint a kritikában és általában az irodalmi életben. Eleinte nem pusztán, nem elsősorban adminisztratív módon biztosított, hanem nagyrészt hitelesen megalapozott, a tudomány belső fejlődésében is testet öltő elsőbbség volt ez. Az 1949 és 1956 közötti súlyos politikai, ideológiai, tudománypolitikai torzulások azonban – mindenekelőtt a marxizmus monopolhelyzetének illúziója, voluntarista deklarálása és bürokratikus gyakorlata – nem kis mértékben gyengítették a reális hegemonia erejét, hitelét. A dogmatikus jelenségek ugyanakkor szükségszerűen utat nyitottak revizionista háttérű irodalomtörténeti vélekedéseknek is.

Az 1956-os ellenforradalom leverése utáni kultúr- és tudománypolitika éppen azzal – mindenekelőtt tartalmas viták révén – állította helyre s bontakoztatta ki a marxista irodalomtörténetírás tényleges hegemoniáját, hogy lemondott a „kizárólagosság” közvetlen célkitűzéséről, tudomásul vette nem-marxista nézetek létezését és (bizonyos határok között) vitákkal kísért szükségszerű nyilvánosságát is. Sőt: érzekelte e nézeteknek az 1956

¹³ Irodalomtudományunk néhány kérdéséről. (1959.) In: BÓKA LÁSZLÓ: Könyvek, gondok. Bp. 1966. 359–360.

¹⁴ TÓTH DEZSŐ: Felszabadult irodalomtudományunk. *Irodalomtörténet* 1960. 1. sz. 1–6.

körüli válság ideológiai „lereagálása”-val is magyarázható – bár tartalmilag ezzel korántsem igazolható – bizonyosfokú megerősödését. Wéber Antal megfogalmazása szerint: „míg az ötvenes évek első fele maradandónak bizonyult kutatásait dogmatikus vonások korlátozták, addig e jelenségek korrekciójába a polgári irodalomtörténetírás és irodalomszemlélet értékes eredményeinek mintegy a rehabilitációjaként a marxista irodalomtudománytól idegen törekvések is vegyültek.”¹⁵

A korszakot természetesen elsősorban nem a dogmatikus és revizionista jelenségek harca, hanem a tudomány – szükségszerű ellentmondásokon, vitákon át érvényesülő – progressziója minősíti. Az 1965-ben beérő irodalomtörténeti szintézist ez a korszak alapozta meg. Az eredmények felhalmozódását a monográfiák és tanulmányok 1952-től megélnéülő folyamata érzékeltetheti a legszemléletesebben.

IV/2. A monográfiák „irodalomtörténetírása”

A tudománytörténeti áttekintés „spirális” módszeréből, többszemponútáságából következően itt vissza kell kanyarodnunk a periódus 1952-es határvköéhez.

Az irodalmi múltunk újraértékelését, a távlatos kutatások megindítását kezdeményező folyóiratcikkek és tanulmányok mellett *új műfajként* jelent meg 1952-ben Király István *Mikszáth Kálmán* című monográfiája. Jelezve: irodalomtörténetírásunk a nagyobb vállalkozások küszöbére érkezett. A Művelt Nép Könyvkiadó „Nagy Magyar Írók” c. sorozata (Király könyvének első kiadása itt jelent meg) egyszerre törekedett kielégíteni a tudományos monográfia és a magas színvonalú ismeretterjesztés igényeit, legtöbbször sikerrel. Hamarosan az Akadémiai Kiadó is megkezdte irodalomtörténeti sorozatának kiadását; más természetű, például forráskiadvány-sorozatok is indultak, és sorozaton kívül is egyre több monográfia látott napvilágot. 1957-ben indult meg az *Irodalomtörténeti Könyvtár* máig tartó folyama, s még előbb, az ötvenes évek derekán a mozgékonyabb *Irodalomtörténeti Füzetek* c. sorozatá. A 60-as években újabb sorozatok születésének lehetünk tanúi.

Ha a monográfiák sora természetszerűleg nem szakadt is meg a hatkötetes akadémiai szintézis 1964–66-os megjelenése után, kétségtelen a tendenciaszerűen érvényesülő jellegváltozás, a műfaj 1966 utáni megújulása, formaváltása. De ez már nem ide tartozik. Az 1952-től megjelenő monográfiák (a továbbra is rendkívül fontos, a monográfiákkal „egyenrangú” folyóiratpublikációkkal együtt) nagyrészt egy-egy jelentős író *portréját* vázolják fel, vagy (és) egy-egy irodalomtörténeti *korszak* belső problematikáját tárják fel.

Nemcsak szűken szakmai, belső irodalomtörténeti funkciót töltöttek be a monográfiák: a jelentős kritikai munkák sosem csak a szakmának, hanem az irodalomon keresztül az életnek, a társadalomnak, a művelődni vágyó olvasóknak, a szélesebb közönségnek is szólnak. A haladó irodalmi hagyomány, legjelentősebb íróink életművének monográfikus feldolgozása – az ismeretterjesztés és oktatás közvetítő csatornáin át – *eszméi-erkölcsi tanulságokat* is nyújtott, a múlt példáival segített tisztábban látni a ma harcaiban, emberi-történelmi dilemmáiban, kulturális-művészi világában. Legnyilvánvalóbban a történelmi-társadalmi önismeret és az ízlésformálás, az esztétikai fogékonyság alakítása révén. S ha nem a tények torzításával, nem historizálással, hanem a valóságos irodalmi-tör-

¹⁵ WÉBER ANTAL: i. m. 8.

ténelmi folyamatok tudományos felfejtésével érvelt az irodalomtörténetírás, akkor objektivitás és pártosság, szakmai hitel és ideológiai-közéleti funkció találkozásának maradandó eredményeivé váltak e szakmunkák.

Király István Mikszáth-könyve is tudományos nívói, az életműnek a hazai realizmus fejlődésébe és a népi-kuruc hagyományok folyamatosságába való marxista beágyazása, a „cinikus”, „táblabíró” értékeléssel való vita révén – a szerző sodró erejű, szenvedélyes esszéstílusától is segítve – tudta hitelesen megeleveníteni a kort és Mikszáth alakját. És tudott sugallni egyúttal egy demokratikus-népi elkötelezettségű, hazára és emberiségre egyszerre tekintő időszerű morált is. A monográfiának ezt a műfaji-szerkezeti-koncepcionális egységét és teljességét emelte ki valamennyi kritika akkor s azóta is (1960-ban változatlan szövegű második kiadása is volt). S ez persze nem jelenti azt, hogy már akkor (s még inkább azóta) nem lehetett jogos egy-egy kritikai észrevétel, hiszen például Barta János, Diószegi András, Mezei József és Németh G. Béla Királyétól (s persze nagyrészt egymásétól is) eltérő Mikszáth-képet vázolt fel.

Király István Mikszáth-monográfiájának kiemelése nem jelenti természetesen a később született munkák lebecsülését: modell- és nyitószerpe okán emeltük ki a többiek közül. Portré- és korszakmonográfiák sora követte. Jellegzetes vonása volt az 50-es évek monográfiáinak a széles életrajzi és kortörténeti háttér (melyet a történettudományi összefoglalások hiánya is indokolt). A gyengébb művekben – a dogmatizmus szellemétől is sarkallva – szinte elnyomta ez a háttér a lényegyet, az írói életművet, egyéniséget; a jelentős, az értékes monográfiákban azonban viszonylag harmonikus egységgé állt össze a korkép, az életrajz és a műelemzés három síkja. Ez persze „módszertani” jellemző, s nem „menti” e monográfiák egyes, azóta már meghaladott állításait, elemzéseit.

1953-ból Barta János Arany Jánosról, Nagy Péter Móríciz Zsigmondról, Sötér István Eötvös Józsefről, Szauder József Bessenyei Györgyről írt monográfiáit említjük. S a sor folytatódott: 1954: Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*, Komlós Aladár: *Vajda János*; 1955: Bóka László: *Ady Endre élete és művei I.*, Julow Viktor: *Fazekas Mihály*, Kardos László: *Tóth Árpád*, Komlós Aladár: *Reviczky Gyula*, Osváth Béla: *Szigligeti Ede*, Szauder József: *Kölcsey Ferenc*; 1956: Kispéter András: *Juhász Gyula*, Somogyi Sándor: *Arany László*; 1957: Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*; 1958: Bán Imre: *Apáczai Csere János*, Dienes András: *Petőfi a szabadságharcban*, Kardos Pál: *Nagy Lajos élete és művei*; 1959: Nemeskürty István: *Bornemisza Péter*; 1960: Czine Mihály: *Móríciz Zsigmond útja a forradalmakig*; 1961: Pándi Pál: *Petőfi*, Fenyő István: *Kisfaludy Sándor*; 1963: Kovács Kálmán: *Fejezet a magyar kritika történetéből (Gyulai Pál)*, Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója (József Attila pályakezdése)*; 1964: Gergely Gergely: *Tolnai Lajos pályája*, Kispéter András: *Tömörkény István*, Nagy Péter: *Szabó Dezső* stb.

Nemcsak portrét, életmű-elemzést, nemcsak történelmi háttérrel nyújtottak e művek, hanem jórészt egy-egy irodalmi periódusnak – a központi alak, a reprezentatív író felől megfogalmazott – összefoglaló értékelésére is vállalkoztak. Módszereik, szerkezeti arányaik természetesen nagy mértékben különbözőek. Van, ahol az életrajzi-kortörténeti megközelítés a hangsúlyos, másutt szervezesebben illeszkedik egymáshoz a „felnövesztő” valóság történelmi-politikai és az életmű esztétikai-poétikai elemzése. Valamennyi módszer jogosult, de kétségtelen, hogy a periódus végére már világossá vált: az extenzív teljességű írói életrajz és az életműelemzés akár el is választható műfajilag. Hiszen a marxista módszer nem teszi „kötelezővé” a művek származtatásának széles életrajzi

alapozását, elég lehet csupán a művek szempontjából releváns élettények és kortörténeti események megemlítése, feltárása.

Joggal vitatkozik Szabolcsi Miklós az életrajz-ellenes hangulattal, amelyet az ötvenes évek egyoldalúságával egyoldalúan vitatkozó „antidogmatizmus” fűtött: „Úgy gondoljuk ugyanis: az élet — a maga törvényszerűségeivel s véletleneivel is — mintegy közvetítő a mű és kor, költészet és társadalom között; az alkotó életútja, sorsa magyaráz sok művet, tesz világossá sok körülményt. S természetesen úgy gondoljuk, maga az életút sem véletlenek halmaza: bármilyen áttetten s bonyolultan, de tükröződnek benne a kor, a társadalom törvényei is.”¹⁶ Különösen akkor indokolt az életrajzi megközelítésű portrémonográfia, ha az életrajz még feltáratlan, ha a monográfusnak egyszerre kell vállalnia a filológiai alapozás és a műelemzés (nem szükségszerűen együtt s egyszerre elvégzendő) feladatát. A nemzeti múlt legjelentősebb írói alakjainak, a haladó irodalmi hagyományoknak a szocialista szellemi élet áramkörébe való bekapcsolása (éppen a polgári irodalomtudomány által mellőzött alapkutatások elvégzésének sürgőssége miatt) tette tehát jellegzetes monográfia-típussá ebben a periódusban az *életrajzi megközelítésű pályaképet*.

Tudománytörténetileg, tendenciaszerűen a kutatások gazdagodását, magasabb szintjét jelentette azonban, ha egy-egy monográfia (meglevő életrajzokra támaszkodva hivatkozásaiban) már hangsúlyozottabban *életmű-központú* lehetett, ha valóság-íróegyeniség—műalkotás viszonyának marxista mértékét már árnyaltabban érvényesíthette, ha az esztétikai-eszmetörténeti-világirodalmi-poétikai összefüggésekre több teret fordíthatott. Nem egy az említett s említetlen monográfiák közül már ebbe az irányba mutatott, reprezentatív azonban csak a 60-as évek második felétől számítható harmadik tudománytörténeti periódusban vált ez a monográfia-típus, olykor éppen a korábbi munkák átdolgozott, új kiadása révén.

Bármennyire egy-egy korszakot is bemutató tudományos műveknek tekinthetők a *portré-monográfiák*, elkülöníthetjük tőlük azokat a munkákat, amelyek kifejezetten egy-egy korszak sajátos vagy több szempontú elemzésére vállalkoztak. E *korszakmonográfiák* módszertanilag (s egyben a vállalt célkitűzésnek megfelelően is) természetesen igen különbözőek. Az ötvenes években alig néhány született, nagy részük az évtized végén s főleg a hatvanas években jelent meg: közülük némelyik pedig már az új megközelítések első elméleti-történeti kikísérletezésének (pl. a stíluskategóriák marxista irodalomtörténeti alkalmazhatósága vizsgálatának) jegyében íródott.

A tárgyalt korszakok (mint kutatási témák) időrendjében szemlélve e munkákat, megállapíthatjuk, hogy a jelentős monográfiák és tanulmánykötetek a magyar irodalom fejlődésének számos kulcskérdését, szinte valamennyi fontos időszakát mérlegre tették: ifj. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvünk stílusproblémái* (1954), Mezey László *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén* (1955), Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora* (1955), Gerézdi Rabán: *A magyar nyelvű világi líra kezdetei* (1962), Nemeskürty István: *A magyar széppróza születése* (1963), Pirmát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier* (1961), Horváth János: *A reformáció jegyében* (1953, 1957²), Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk* (1961), Waldapfel József: *Magyar irodalom a felvilágosodás korában* (1954, 1963³), Wéber Antal: *A magyar regény kezdetei* (1959), Szauder József: *A romantika útján* (1961), Fenyő István: *Az Aurora* (1955),

¹⁶ SZABOLCSI MIKLÓS: *Fiatal életek indulója*. (József Attila pályakezdése.) Bp. 1963. 5–6.

Sötér István: *Romantika és realizmus* (1956), *Nemzet és haladás* (1963), Komlós Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig* (1959), József Farkas: *Rohanunk a forradalomba* (1957, 1969²) stb.

Irodalomtörténetírásunk első korszakában a kutatások tematikai súlypontja láthatóan a XIX. századra esett. Történelmi szükségszerűség volt ez: a magyar irodalom első klasszikus periódusa, a Petőfivel tetőző reformkor, az 1848–49-es forradalom időszaka és a Világos utáni korszak sürgette leginkább az át- illetve újraértékelést. Nemcsak azért, mert innen eredeztethetők a XX. században beérő haladó irodalmi tendenciák. S nemcsak azért, mert a Petőfi–Arany-korszak művei viszonylag széles tömegek olvasmányai lettek a XX. század derekán, s így demokratikus tartalmaik révén közvetlen világnézeti, ízlés- és tudatformálási jelentőségük is volt. De kulcskérdés volt a XIX. század értékelése a szűkebben vett irodalomtörténetírás belső fejlődése szempontjából is.

Mivel az 1945-ig hegemon helyzetű félliberális-pozitivistá-konzervatív-nacionalista irodalomszemlélet gyökerei (s bizonyító apparátusa és módszerei) XIX. századiak voltak, mivel még a hivatalosnál korszerűbb Horváth János-i nemzeti klasszicizmus koncepció elméleti, történeti és módszertani erővonalai is innét származnak, sőt: mivel a polgári ellenzék progresszív irodalomszemléletének ellentmondásai is itt ütköztek ki a legélesebben (Babits Mihály, Németh László, Szerb Antal stb.), nos mindezek miatt is elsősorban ezen a porondon, a XIX. századi irodalom értelmezésében kellett megvívnia a fiatal marxista irodalomtörténetírásnak az önálló létét, felnőttiségét bizonyító s biztosító elméleti-tudományos csatát.

Mindenekelőtt azonban a társadalmi és művészi forradalom egymásrahatásának felismerése, illetve a szerves egység későbbi kontinuitása magyarázza, hogy a magyar irodalomtörténetírásban 1848–49 történeti és esztétikai viszonyító mértékké vált. Szocialista irodalomtudományunk fejlődése szempontjából több dolgot bizonyított ez szinte szimbolikus érvennyel: a *fejlődéstörténeti kép* forradalmi átrendezését, a „nemzeti irodalom” – a dzsentri, polgári és népies nacionalizmussal folytatott vitában kikovácsolt plebejus osztályszerű – marxista fogalmának hitelesítését s végül: a stílus- és formátörténeti kérdésfeltevés tartalmi-világnézeti megválaszolásának, tehát a marxista irodalomtörténeti módszernek az illetékességét és hatékonyságát.

Az 1952 előtt született vázlatos áttekintések, a folyamatos részletkutatások, a kritikai és más szövegkiadások nyomán és mellett a *portré- és korszakmonográfiákból* (és a külön említhetetlen tanulmányok bő sorából) kezdett tehát összeállni irodalmi fejlődésünk történetének új képe. Leírni és összerakni ennek a 60-as évek elejére összeálló képnek a mozaikjait, illetve elemezni a különböző szakmai vitákat: lehetetlen és fölösleges is. Csak néhány, módszertani-történeti tanulságokat hordozó vitakérdésre, tudományos témára utalhatunk a továbbiakban.

A régi magyar irodalommal kapcsolatos számtalan kérdés közül mindenekelőtt a „nemzeti irodalom” fogalmának a korábbiaknál tágabb, e kategóriát a kor egész irodalmi tudatára érvényesítő, az írásbeliség korabeli funkciójából kiinduló marxista értelmezése említendő. Ennek egyenes következménye lett a latin nyelvű írásbeliség, sőt irodalom, valamint a népköltészet szerves beépítése irodalmi tudatunkba, így pl. *Janus Pannonius* jelentőségének felismerése. S ez már át is vezet egy másik vitabolyba: a humanizmus, a reformáció és a reneszánsz értelmezésébe. Az ötvenes évek egyik legizgalmasabb szakmai vitája csomósodott a magyar reneszánsz léte, illetve osztálybázisa körül.

Kardos Tibor monográfiája a humanizmus kérdését helyezte a centrumba: felfogása szerint a magyar humanizmus egy lényegében töretlen fejlődésű, egyre gazdagodó, mélyülő folyamat, melynek társadalmi alapját a polgársághoz és a néphez kapcsolódó deákréteg erősödése, az osztályharc éleződése, az árutermelés és a városiasodás fokozódása képezi. *Kardos Tibor* számos máig érvényes elemzésének és felismerésének ez a történeti-elméleti alapkonceptiója erős ellenvéleményekkel találkozott, főleg *Klaniczay Tibor* részéről. Míg *Kardos* szerint a magyar humanizmus osztálybázisa egy polgári-plebejus-népi tábor volt, addig *Klaniczay* szerint a nemesi-főúri irányzat képezte azt, amellyel persze korántsem tagadja a reneszánsz egyes antifeudális képviselőinek jelentős szerepét. *Klaniczay* megközelítése is más: munkáiban ő a humanizmusnál nagyobb összefüggésekben gondolkodik: a sajátos szerepű, de az európaival kétségtelenül analóg, attól is ihletett magyar reneszánsz tágabb periódusát rajzolja fel. E periódus három korszakának a korai (jórészt latin nyelvű) humanizmust, majd a többágú reformációt, végül az érett reneszánsz magyar költészetét (mindenekelőtt: *Balassi Bálint*t) tekinti.

Nem utolsósorban éppen e nagyobb történeti és világirodalmi összefüggések felismerése alapozza meg és minősíti *Klaniczay Tibornak* a régi irodalom két legnagyobb alkotója, *Balassi Bálint* és *Zrínyi Miklós* iránti tudományos érdeklődését. *Klaniczay Zrínyi-monográfiájának* két kiadása irodalomtörténetírásunk e második periódusának „kezdő- és végpontja” is szinte. Jól mutatják az egy évtized alatt végbement – s a fentiekben már jellemzett – szemléleti-módszertani fejlődést, de bizonyítják már az 1954-es szint komoly értékeit is. *Zrínyi* életművén keresztül az egész régi magyar irodalom fejlődésének, a „második jobbgyság” refeudalizációs periódusa társadalmi-ideológiai-művészi erővonalainak, a nemesi rendiség és az ellenreformáció, valamint a korszerű nemzeti abszolutizmus alternatívájának izgalmas kérdései is az irodalomtörténetírás látómezejébe kerültek. S ha jogos lehet is – mint erre még később visszatérünk – a *Klaniczay Tibor* stílustörténeti-módszertani elméletével kapcsolatos nem egy fenntartás, az kétségtelen, hogy a régi irodalomban, így pl. a *Zrínyi-monográfia* második kiadásában meggyőzően alkalmazta, irodalmilag-poétikailag is konkretizálta a társadalomtörténetileg megalapozott reneszánsz- és barokk-kategóriát.

Ha a XVII. századból most a XVIII. század végére ugrunk, akkor ezzel nem azt a látszatot akarjuk kelteni, hogy a közbülső időszakról 1952 és 1965 között nem folyt kutatás, hogy nem születtek érdemleges művek. De egyrészt ebben a tudománytörténeti összefoglalásban csak egy-két kulcskérdés és monográfia modellszerű bemutatására szorítkozhatunk, másrészt kétségtelen, hogy a XVIII. század iránt (az ún. kuruc korszakot és az 1772 utáni felvilágosodást leszámítva) viszonylag kevesebb érdeklődést tanúsított az 1965-ig terjedő periódusban a magyar irodalomtörténetírás. Részint az elsődleges feladatok elvégzésére való szükségszerű összpontosítás hagyott kevés energiát, részint azonban a sematikus-dogmatikus értékrendszer sommás minősítései is „gyanússá” tették ezt a kort. Újabban, az 1965 utáni harmadik periódusban viszont annál dinamikusabban lendültek fel a XVIII. századra vonatkozó kutatások.

Ami a felvilágosodás és a reformkor problematikáját illeti, utaltunk már e téma kiemelt fontosságára, az „önelvűen” tudományos érdeklődést is ösztönző közművelődési-ideológiai vonatkozásokra, Révai József tanulmányainak hatására stb. A korábban ismertetett Waldapfel József-konceptió mellett a kutatások közül mindenekelőtt *Szauder József*, *Sötér István* és *Pándi Pál* munkálatait kell kiemelni. Portrémonográfiáira utalunk

mindenekelőtt, illetve az ezekből, ezek mellett formálódó s egymástól több kérdésben eltérő romantika-konceptiókra. Bár a romantika kérdése Sötér István 1954-es vitaindító tanulmányával már a periódus elején hangsúlyt kapott, az álláspontok termékeny szembesülése — magasabb szinten — a 60-as évek derekától számítható. S éppen az ekkorra már viszonylag alaposan feltárt jelentős életművek, a portrémonográfiák eredményei nyomán. Tóth Dezső Vörösmarty-monográfiájának első kiadása például még a „romantikával való teljes szembenézés” előtti helyzetet tükrözi, noha (illetve: mégis) az egyik legérettebb, legszínvonalasabb korai portrémonográfia, melyet éppen a formai-poétikai és társadalmi-történelmi tényezőknek — az ötvenes években még feltűnően ritka — árnyalt és arányos összekapcsolása jellemez.

A felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás e második szakaszában reformkor-kutatási (és általában: XIX. századi tárgyú elemzése) révén érett kiemelkedő tudósegyéniséggé Sötér István. Pályáját már 1945 előtt kezdte, a felszabadulást követő években pedig elsősorban nagyhatású kritikai írásokkal, a kortársi irodalmat és irodalmi életet közvetlenül alakító esszékkel jelentkezett. Irodalomtörténeti-kutatói munkásságát ekkor a belső műhelyben folytatta, az 1952-ben megjelenő Eötvös-monográfia előkészületein dolgozott. Sötér István — aki a negyvenes évek második felében a máig tanulságos esztétikai-kritikai viták egyik főszereplője volt — példaadó szakmai-szemléleti utat tett meg. A társadalomelvű esztétikától annak idején a művészi folytonosság, önelvűség és bensőség nevében még elhatárolódó szemlélet, a progresszív polgári esszéizmus a XIX. század haladó, forradalmi íróinak (Eötvös, Petőfi, Mikszáth) feldolgozása révén rendeződött át és gazdagodott az ötvenes évek elején-közepén már szintézisre is alkalmas, korszerű marxista módszerré, anélkül, hogy Sötérnek meg kellett volna tagadnia korábbi munkáit.

Irodalomtörténeti koncepciójának persze voltak, vannak, lehetnek vitatható elemei, hogy csak az általa rajzolt Jókai-kép vagy a romantika-értelmezése körüli régebbi s újabb vitákra utaljunk. Ám a tudomány történetében sohasem az egyes tévedéseket, vitatható megállapításokat és tendenciákat kell pedánsan mérlesekelnünk (hiszen végleges, abszolút igazság nincs, csak az igazság folytonos, a vitákban előrehaladó megközelítése): egy-egy tudományos törekvés, kritikusi alapmagatartás színvonallal hitelesített karakterére, irányultságára, módszerére, alapszerkezetére kell figyelni. Ebből a szempontból különösen reprezentatívnak, a portré-monográfiák korszaka kiemelkedő értékének tekinthetjük Sötér István Eötvös-monográfiáját, amely a jelentős életmű feltárásán túl a magyar realista regényirodalom értelmezése, valamint a haladó centralista eszmék előtérbe állítása szempontjából is hangsúlyos, a szakmai felismeréseken túli jelentőséget nyert.

Fölösleges elemezni s bizonyítani a *Petőfi-kutatók* tudománytörténeti jelentőségét. Számos tudós és kutató tette fel szinte életét a Petőfi-filológia, a kritikai kiadás, az életrajz és az esztétikai-irodalomtörténeti értékelés kimunkálására. A hosszan felsorolható értékes szakmunkákból — jelenlegi áttekintésünk szempontjából is — kiemelkedik Pándi Pálé, amely annyiban is érdekes, hogy műfaji átmenetet képez az életrajzi megközelítésű és a „probléma-feltáró”, esztétikai-poétikai megközelítésű monográfia-típusok között. Ennél azonban lényegesebb az, amit a — persze a tévedéseket is szóvá tevő — korabeli kritika értékelt benne: „itt emancipálódik először a maga egészében, minden árnyalatá-

ban, az értékelés és az értelmezés terén egyaránt a polgári irodalomtörténetírás szemléletétől a költői pálya első szakaszára vonatkozóan a marxista Petőfi-kép”.¹⁷

A Horváth Jánossal való elméleti élességű, de tárgyilagos, értő, tisztelettel teli vita nemcsak a Petőfi-értékelésben hozott újat, nemcsak a lírai realizmus és a személyiség kiteljesedése felől érvelő megközelítésnek a szerepjátszás-elmélettel szembeni érvényességét bizonyítja, de szakmai-módszertani tanulságokat is nyújt. Mindenekelőtt abban a vitában, amely az ötvenes évek nem egy munkáját is jellemző pozitivistikus-aktualizáló „marxizmussal”, valamint a szellemtörténeti vagy esztétizáló idealizmussal folyik a megújított történetiség tertium daturjának igényével.

Az 1848–49-hez való viszony lett a mértéke a *Világos utáni korszak* értékelésének is. Éles viták terepe a Petőfi és Ady közötti periódus; elég, hogy a polgári szemlélettel érvelő, de értékes eredményeket is hozó Rónay György *Petőfi és Ady között* (1958) c. könyvét és Németh G. Béla alapos marxista kritikáját (Itk 1960) vagy Komlós Aladár már idézett korszakmonográfiáját említsük. Az ötvenes évek elejének dogmatikus szemlélete talán éppen ennek a korszaknak a kutatásában érvényesült a legdurvábban, még az Aranyhoz nagyon közel álló, értő tudós, Barta János – egyébként a maga nemében úttörő jelentőségű – Arany-könyvét is áthatja.

Mivel a Horváth János-féle „nemzeti klasszicizmus”-koncepció és a Nyugat esszéje egyaránt Aranyt (helyesebben: a liberális-nacionalista, illetve modern esztéticista módon értelmezett Aranyt) tette meg normának, bizonyos fokig érthető is volt a fiatal marxista irodalomtörténetírás bizonytalakodása, tétovázása, merevsége vele kapcsolatban. Neuralgikus pontja, vitás kérdése volt a XIX. századnak – az Arany-kérdéssel is összeszővődött – a „népiesség” és a „nemzeti jelleg”. Különösen a marxista esztétika népiesség-kategóriájának tükrében, a népiesség nemesi, illetve plebejus szemléletű nacionalista változatai XX. századi továbbélésének vitájában érhető ez tetten. Számos elméleti-történeti kérdést vetett fel a romantika Jókai-féle változata, a Kemény Zsigmond- és a Madách Imre-modell is. A Petőfi–Arany–Vajda-viszony értékelése pedig szinte teherpróbájává lett a forradalmi irodalmi fejlődésvonal, a „Petőfi–Ady–József Attila-modell” árnyalt értelmezésének.

Aligha véletlen tehát, hogy irodalomtörténetírásunk vitahullámainak legtöbbje vagy közvetlenül innét, ebből a korszakból indul, vagy pedig legalábbis érinti a XIX. század második felének problematikáját. Mint láttuk: Lukács György – magyar irodalmi tárgyú írásaiban – is erre a periódusra sűríti kritikáját, amely számos tételének igazsága mellett is több megalapozatlan, egyoldalú, kidolgozatlan megfogalmazást tartalmaz, sőt némelyik követője, például Hermann István – Arany-könyvének számos részében (*Arany János esztétikája*, 1956) – már elfogadhatatlan következtetésekre is jut. Barta János egész tudósi életműve, valamint Király István – már felvillantott – koncepciója is innét „származik el”, amint hogy ez a korszak adja majd a legfőbb vizsgálódási terepet az új szempontokat felvető Németh G. Béla – e viszonylag későn, de annál érettebben beérkező tudós – koncepciójához is.

Sőtér István személyében talált szintetikus elemzőre ez a korszak. Már 1941-es Jókai-monográfiája, majd Mikszáth-, Eötvös- és Petőfi-tanulmányai, Arany- és Madách-

¹⁷ KIRÁLY ISTVÁN: Új törekvések irodalomtörténetírásunkban. Irodalomtörténeti Közlemények 1962., illetve KIRÁLY ISTVÁN: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. 241.

munkálatai, korai romantika-kutatásai efelé mutattak, s ez a két évtizedes elemző munka 1963-ban a *Nemzet és haladás* című korszakmonográfiává összegeződött. Az 1945 utáni marxista irodalomtörténetírás egyik legjelentősebb alkotása ez a mű. Kétségtelen, hogy Sötér István romantika-felfogásával, XX. századi tárgyú irodalomtörténeti esszéivel (lásd a *Tisztuló tükrök* c. kötetét) vagy néhány elméleti-kritikai nézetével – jogosan – vitapartnerre is lel. A XIX. századi irodalom az a terület, ahol Sötér István a legteljesebben szintetizálta saját személyes érdeklődésének és művészi érzékenységének, alapos polgári tudományos előiskolájának, valamint a marxista irodalomtörténeti-esztétikai koncepciónak az eredményeit. Ezért is vált korszakmonográfiája reprezentatív munkává, írói életműveket és kormetszeteket szerves egységbe ötvözött elemző tudományos marxista szintézissé.

Sötér István szerint 1846-ig a magyar irodalomban kibontakozott egy demokratikus elemeket hordozó, közvetlenül ugyan nem forradalmi világnézetű-funkciójú, de egyértelműen haladó népies-nemzeti irodalom és irodalomszemlélet. Ebből emelkedett ki 1846 után *Petőfi* tudatosan forradalmi, a népiességet és a romantikát a világszabadság távlata révén megszüntetve-megőrző egyetemes, realista költészete. *Arany János*, *Erdélyi János*, *Gyulai Pál* és *Tompa Mihály* nem képesek erre a minőségi átalakulásra, de Világos után sem tagadják meg a népiesség 1846 előtti értékes tartalmait. A népi jelleg demokratikus elemei azonban fokozatosan háttérbe szorulnak, s a „haladás” társadalmi fogalma helyett a „nemzeti jelleg” egyre torzultabb fogalma s koncepciója kezd érvényesülni. S bármekkora is az eltérés e népies-nemzeti irányzat, valamint a Világos utáni másik két tendencia, a liberális-nemesi (pl. *Kemény Zsigmond*) és a romantika (pl. *Jókai*) között: a korszakra – részben e tendenciák kiegyenlítődése, illetve „szintetizálódása” révén – mégis a haladó társadalmi tartalmát egyre inkább elvesztő népi-nemzeti irodalom jellemző. Nem zsákutca, nem vákuum, nem teljes színvonalsüllyedés, nem elvtelen kompromisszum a korszak fő vonása Sötér István szerint, de az egyenlőtlen fejlődés törvényeivel magyarázható „megbillenés”, a magyar irodalom haladó sodrának időleges megtorpanása – kétségtelenül igen. Ehhez viszonyítva lehet reálisan értékelni az ún. ellenzéki-városi-modern irodalmat, a Mikszáth-életművet és a századvégi – immár egyértelműen nacionalista – nép-nemzeti konzervativizmust csakúgy, mint majd a fejlődéstörténeti „görcsöket” újra forradalmi világnézettel „oldó”, *Ady Endre* költészetét.

Ha *Pándi Pál* Petőfi-monográfiája mindenekelőtt a szerepjátás-elmélet bírálatában és a Petőfi-értelmezésben, akkor *Sötér István* korszakszintézise a „nemzeti klasszicizmus” körül és az Arany-értékelésben szembesítette meggyőzően *Horváth János* rendkívüli hatású elméletével és módszertanával (s ezen keresztül az egész polgári irodalomtörténet-írással) a felnőtté vált marxista irodalomtörténetírást. Nemcsak a negatív vitatás, a revízió értelmében, hanem a hiteles (de természetesen a tudomány fejlődése során vitákban tovább gazdagítható) *marxista koncepció* felépítése, *pozitív kidolgozása* jegyében.

Jóval kevesebb eredményt mutatott fel irodalomtörténetírásunk 1952 és 1965 közötti periódusa a XX. századi irodalom kutatásában. Az 50-es évek első felében itt érvényesült a legerősebben a dogmatizmus szemlélete, amely olyan jelentős alkotók marxista értékelését nehezítette-csonkította, mint pl. *József Attila*, *Babits Mihály*, *Kosztolányi Dezső*, *Radnóti Miklós*. Az irodalompolitikai szektariánizmus megátolta a kortárs, de már ekkor irodalomtörténeti értékű életművel rendelkező nagy alkotók munkásságának elemzését is, hogy csak *Kassák Lajos*, *Szabó Lőrinc*, *Illyés Gyula*, *Németh László*,

Déry Tibor, Veres Péter, Weöres Sándor nevét említsük. Persze tagadhatatlan, hogy a század első felének közelsége, az életművek egy jelentős részének lezáratlansága és ideológiai-politikai „felhangja” a kellő távlat híján eleve megnehezíti a kortársi irodalomtörténeti-kritikai munkát. A kutatások visszamaradásának döntő okát azonban mégiscsak az irodalompolitikai, tudománypolitikai akadályok és torzulások jelentik, főleg az 1945–49-es évek – ugyan még nem monográfiákat termő, de – magas színvonalú XX. századi tárgyú tanulmányokban, cikkekben és izgalmas vitákban is gazdag periódusához képest.

Már az ötvenes évek legelején hozzákezd pl. Szabolcsi Miklós a szisztematikusan József Attila-kutatásokhoz, de munkálatai csak a 60-as években érnek be. Béládi Miklós (aki a legelső aspiránsok egyike) az ötvenes évek derekán Illyés-monográfiába kezd s nem csupán egyéni körülmények halasztják a munka befejezését. A *szocialista hagyományok* szűk értelmezése, az 1918–19-es forradalmak torz felfogása, a Kassák iránti bizalmatlanság, az avantgarde történetietlenül egyoldalú tárgyalása és a marxista realizmus-koncepció dogmatikus elszegényítése évekig lehetetlenné tette XX. századi irodalmunk teljes baloldali, szocialista szinképének feltárását. A *népi írók* szemléletével való jogos elvi vitát is gyengítő hibás, rossz, elvtelen irodalompolitikai gyakorlat az 1950-es évek első felében akadályozta e jelentős, sokarcú, de ellentmondásosságában is progresszív mozgalom ideológia- és irodalomtörténeti mérlegre tevését, belső differenciálását. S különösen fölösleges részletezni a *polgári irodalom* kutatásának szemléleti akadályait, tudományos-ideológiai nehézségeit.

Monográfikus eredmények a XX. századi kutatásokban eleinte alig születtek. Bóka László Ady-monográfiája csak a pályakezdő Adyt elemzi, filológiailag még nem megbízható szövegkiadásokra támaszkodik s módszertanilag is vitatható. Hiába volt még az ötvenes évek elejének is „kikiáltott” hagyománya Ady, hiába ösztönözte a tudományt Révai magas színvonalú tanulmánya, az Ady-kutatások vontatottan haladtak, érződött valami belső bizonytalanság. Komoly XX. századi tárgyú kutatási eredményeket az 50-es években csak egy-két monográfia hozott, mindenekelőtt Nagy Péter Mórircz-könyve és Kardos László Tóth Árpád-monográfiája. Az előbbinek az ad kiemelt értéket, hogy Ady fegyvertársaként, a parasztság problémái felől közeledő, de az egész korabeli magyar társadalomnak tükröt tartó íróként, a magyar kritikai realizmus legnagyobbjaként mutatja be Mórircz Zsigmondot. S ha néhány központi kérdésben vitatta s meghaladta is a korabeli kritika és az újabb kutatás Nagy Péter Mórircz-értékelését (például Révai József, Király István, Czine Mihály, Vargha Kálmán), a fejlődéstörténeti kép fő vonalai (különösen a munka újabb kiadásai) máig érvényesnek tűnnek. Kardos László monográfiáját pedig az ebben az időszakban rendkívül ritka finom verselemzések, a minőségérzék, a bensőséges és hiteles portré, a Nyugat esztéta-szárnyának problematikájával való szembenézés teszi üttörővé.

A XX. századi magyar irodalom kutatásában – jóval inkább, mint a többi korszakában – *éles cezúrát jelent* 1955–56–57. Nem utolsósorban *Révai József*nek, a dogmatikus torzulásokért is felelős kultúrpolitikusnak a saját korábbi, 30-as évekbeli alkotó marxista koncepcióját felújító-továbbépítő József Attila-tanulmányai bizonyítják ezt. A XX. század irodalomtörténeti-esztétikai értékelésébe döntő mértékben, termékenyítő módon – a tudományos távlatnyitás, a felszabadító problémakijelölés értelmében – „szólt bele” az MSZMP-nek az ellenforradalom leverése után fokozatosan (de persze nem

ellentmondásmentesen) kibontakozó új kultúrpolitikája. A népi írók ideológiai értékelése, a szocialista hagyományok és az avantgarde, valamint a polgári humanizmus árnyalt, alkotó marxista értelmezése, a nemzeti kérdés és történelemszemléletünk újragondolása egyaránt említhető a művelődéspolitikai-ideológiai kezdeményezések közül.

Néhány év alatt összeállt és megszilárdult a XX. századi irodalomtörténeti kutatások rendszere és távlati terve. Nagyrészt az 1956-ban létesített Irodalomtörténeti Intézet műhelye, *Szabolcsi Miklós* több programtanulmánya vállalt ebből úttörő szerepet. A kutatók egész kollektívája kezdett el a különböző műhelyekben Adyval, Móriczcal, József Attilával, a szocialista irodalmi mozgalmakkal, a Nyugat lírájával és prózájával, a népi írókkal, az avantgarddal, és a „harmadik nemzedék”-kel, Nagy Lajossal és Radnóttal stb. foglalkozni. Az is igaz viszont, hogy a filológiai alapozás hiánya ezen a területen „első menetben” még egyelőre életrajzi megközelítésű portrémonográfiákat igényelt. A módszerek, az irodalomszemlélet korszerűsödése azonban az életrajzi megközelítés ellenére is műközpontúbbá tette ezeket a munkákat, mintsem az első pillanatra látszik. Elég csak *Czine Mihály* *Móricz Zsigmond- Nagy Péter Szabó Dezső- és Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájára*, a 60-as évek első felének ez impozáns teljességű, értékes alkotásaira utalni.

E nagyjelentőségű monográfiák nemcsak egy korszerű XX. századiság-kép kidolgozásában töltenek be jelentős szerepet, hanem az életrajzi-emberi megközelítésnek az irodalomtörténeten, a szakmai eredményeken jóval túlmutató, pedagógiai-közművelődési-ideológiai-etikai hatékonyságát is bizonyítják. Mindhárom monográfia új adatok, életrajzi-esztétikai elemzések sokaságával hitelesíti *József Attila*, *Móricz Zsigmond* és *Szabó Dezső* marxista értékelését (*Szabolcsi és Czine monográfiája* nagyívű pályaképtervek első, realizált részei), s emellett a korszakszeletek széles irodalom- és esztétörténeti körképét is felvázolják. Nemkevéssé máig nyúló ideológiai vita forrását tárva fel, és segítve egyben a tisztázó megoldást is. *Czine Mihály* könyvéből a népiség-élmény emberi-művészi vonatkozásainak felfejtése; *Szabolcsi Miklóséból* a munkásosztály és *József Attila* kapcsolatának, *József Attila* rendkívül mély *Ady-élményének* és a *Juhász Gyula-problémájának* az elemzése; *Nagy Péteréből* pedig a jobboldali radikális faji eszméknek, a népi írók nacionalizmusa egyik ideológiai összetevőjének az analízise ragadható ki tudományos novumként s egyúttal fontos, a tudomány belső fejlődésénél szélesebb hatású tanulságként.

A XX. századra vonatkozó kutatások dimenziói az említett munkákon kívül főleg az akadémiai irodalomtörténeti szintézis új eredményt hozó, szinte monográfia-értékű fejezeteiben tárnak fel, elég csak *Bodnár György*, *Béládi Miklós*, *Czine Mihály*, *József Farkas*, *Kiss Ferenc*, *Diószegi András*, *Illés László*, *B. Nagy László*, *Rába György*, *Szabolcsi Miklós*, *Tamás Attila*, *Ungvári Tamás*, *Varga József* és *Vargha Kálmán* fejezeteire hivatkozni.

IV/3. Viták – áramlatok – iskolák

A 60-as évek közepére lényegében kialakultak és megszilárdultak a marxista irodalomtörténetírás szervezeti keretei, folyamatossá vált a kutatás és publikáció. Arról nincs szó, hogy egy homogén (még kevésbé: „hivatalos”) vélemény kodifikálódott volna a magyar irodalomtörténetírásban. Mégis: a sokszor a lényegi kérdéseket érintő viták

ellenére (illetve: éppen azok révén) körvonalazódott a marxista irodalomtörténetírás képviselőinek a fő kérdésekkel kapcsolatos relatív konszenzusa. A jórészt *Lukács* és *Révai* lerakta alapokon felépült egy gazdag filológiai apparátusra, bizonyító érvkészletre támaszkodó, részletesen kidolgozott (bár a tudományos fejlődés lényegéből következően sohasem végleges, a vitákban — magasabb szinten — állandó „meghaladást” is feltételező) *marxista irodalomtörténeti fejlődéskép, módszertan és értékrendszer*.

A már jelzett tudománypolitikai, ideológiai, szervezeti feltételek és meghatározottságok között, a marxista szemlélet hegemoniájának talaján a *megközelítések, álláspontok és viták gazdag sokfélesége* bontakozott ki. Érdemes a továbbiakban ezt az oldalt, a „sokféleséget” is kibontani, szerves egységben láttatva a tudomány belső fejlődésének és az ideológiai-szemléleti vonatkozásoknak a hálózátát. Megfelelő rálátás az irodalomtörténetírás e vitamezőjére „kívülről” nyílik.

A magyar irodalomtörténetírás fejlődését nagy mértékben befolyásolta (részben az eddig elemzettekhez hasonló ellentmondásokkal birkózó) marxista *esztétika*. Anélkül, hogy egy esztétikatörténeti összefoglalás igényével lépnénk fel, elengedhetetlen annak jelzése, hogy az SZKP XX. kongresszusa döntő — pozitív — hatást gyakorolt a marxista elméletre. Egyszerre segítette a 30-as évekre kikovácsolódott esztétikai „alaptörvények” színvonalas felelevenítését, rehabilitálását a dogmatizmussal szemben, s egyúttal az új kérdésekre válaszoló, problémaérzékeny továbbhaladást, dinamikus mozgást is. Korszerű értelmezésben frissítődtek fel *Marx*, *Engels* és *Lenin* filozófiai-társadalmi nézetrendszerének koherens művészetelméleti vonatkozásai. Újra nyilvánosságot kaptak *Lukács György* esztétikai kutatásai: az 50-es évek közepén napvilágot láttak már készülő nagy esztétikai szintézisének első műhelytanulmányai is. Az ún. Lukács-kérdés azonban — miként 1949-ben — egy ideig 1956 után is negatív szakmai következményeket hozó tudománypolitikai ellentmondásokat szült.

Az 1949–50-es Lukács-vita a részleges érvényű, jogos kritikai megjegyzések ellenére alapvetően dogmatikus-szektás indíttatású és funkciójú, a törvénytelen ségek és a személyi kultusz árnyékát hordozó, túldimenzionált ideológiai-politikai támadás volt a világhírű marxista esztéta munkássága ellen. Kétségtelen ugyan, hogy e vita után Lukács a korábinál többet — s nem eredménytelenül — foglalkozott a szocialista realizmus és szovjet irodalom esztétikai-irodalomtörténeti problémáival (s ez termékenyítően visszahatott az ő elméleti munkásságára is); az esztétikai kutatások abbamaradása, megszakadása, az elméleti színvonal süllyedése azonban károsan hatott — az egyébként sokszor Lukács nyomán haladó — magyar irodalomtörténetírára is. Lehetetlenné tette a valóban szükséges alkotó vitákat is.

1956 után *Lukács Györgyöt* — politikai okokból — bírálat érte s ez a tény egy ideig elszigetelte írásaitól, nézeteitől a konszolidálódó marxista esztétikát és irodalomtörténetírást. Ebben a helyzetben az ismét csak túldimenzionált, nemzetközi méretű Lukács-kritika sokaknál egy a Lukács egész marxista művét, esztétikájának marxista alapelveit is megkérdőjelező magatartást vált támogatni. Azok a marxista nézetek, amelyek nagyrészt az ő közvetítésével (sőt az ő kidolgozásában) váltak ismertté 1945 után Magyarországon, sokak számára jórészt revizionista tételekként kérdőjeleződtek meg az esztétikában és irodalomtörténetírásban, s ezzel lehetetlenné vált, de legalábbis rendkívül megnehezült a valóban vitatható Lukács-gondolatok egészséges „leválasztása” a termékeny, alkotó marxista alapkonceptióról. Sokan Lukácsot nemcsak a revizionizmus, de a dogmatizmus

tendenciózus vétkében is elmarasztalták, s teljesen jogtalanul őt tették felelőssé a realizmus nevében – de ellenére – elkövetett adminisztratív hibáért.

Így történhetett meg, hogy az 50-es évek derekán-végén a „Lukács-ellenesség” platformján különböző, marxista szándékú és sokszor elég nyíltan polgári esztétikai-irodalomtörténeti nézetek is találkoztak.¹⁸ A szocializmus melletti őszinte politikai, sőt akár irodalompolitikai elkötelezettség egy differenciálatlan antidogmatizmus zászlaja alatt – Pándi Pál megfogalmazása szerint – „nem kevesek tevékenységében a marxista realizmus-fogalom őszinte elvetésével párosult”.¹⁹ A marxista esztétika koncepciójával szembeni fenntartásait nem kevesen Lukácsal szembeni vitaként tüntethették fel s tehették elfogadhatóvá; – anélkül persze, hogy ezzel a történeti távlatból fogalmazott minősítéssel sok irodalomtörténész akkori törekvésének marxista szándékát és részgazságait egy pillanatra is megkérdőjeleznék. (A tudomány- és ideológiatörténeti folyamatnak a szubjektumot sokszor „keresztvező” objektív dialektikájáról van itt szó.) Tisztázó – bár a vitákat nem véglegesen lezáró – áttörés *A szocialista realizmusról* kiadott MSZMP-állásfoglalás és Lukács György nagy esztétikájának megjelenésével, 1965-ben, az új irodalomtörténetírási periódus határán következett be.

Az irodalomtörténetíráásra – rendkívül erős esztétikai kötöttsége révén – mind a XX. kongresszus utáni nemzetközi és hazai marxizmus-reneszánsz hullámai, mind a Lukács-probléma tudomány- és kultúrpolitikai vonatkozásai döntően hatottak. Ne essék félreértés: tudománytörténetileg téves lenne, ha a magyar irodalomtörténetírás útjának felmérése során a Lukács György esztétikájához való viszonyt tennénk meg vízvázlasztónak. Vagy még inkább: a marxista módszer fő kritériumának. Az esztétikai viták, ezen belül a Lukács-kérdés befolyása azonban mégiscsak meghatározó volt irodalomtörténetírásunkra. Mindenekelőtt az 1955 és 1965 közötti realizmus-vitákban tükröződött ez. A realizmus-viták összefoglalása és értékelése nem az irodalomtudomány, hanem az esztétika történetének feladatköre, hatásának – mégoly felületes – jelzése mégis elkerülhetetlen. Márcsak azért is, mert a hazai realizmus-viták nagyrészt irodalomtörténészek között, sőt a magyar irodalomból merített érvekkel folytak, s mint Zoltai Dénes elemzése bizonyította: már ez a tárgyi-tematikai leszűkülés is a torzulás jele, oka s egyúttal okozata volt.²⁰

Jól tükrözte ezt az 1955-ös *realizmus-kongresszus* is, ahol a marxista realizmus-elméletnek az egész magyar irodalom történetére való alkalmazását kísérelték meg. A magyar irodalomtörténészek jelentős része felszólalt e kongresszuson, a magyar irodalom szinte valamennyi kulcskérdéséről szó volt, nemkevés konkrét eredmény is született – a kongresszus mérlege mégis felemás. Hiszen egyrészt elméletileg tisztázatlanul fogtak hozzá az összegezéshez, másrészt az alkalmazási művet sokszor az általános esztétikai kategóriák áttétel nélküli, vulgarizáló használatát, a magyar irodalom jelenségekkel való „rövidrezárás”-át eredményezte.

A dogmatikus leegyszerűsítésekkel joggal vitatkozva Barta János már korábbi, 1954-es Jókai-tanulmányában – s most 1955-ös előadásában is – „túlfutott” a marxista

¹⁸ SZERDAHELYI ISTVÁN: A magyar esztétika története 1945–1975. Bp. 1976. 199.

¹⁹ PÁNDI PÁL: Kritikus ponton. Bp. 1977. 722.

²⁰ A szocialista realizmus „irodalomközpontúságának” meghaladása. (1964), in: ZOLTAI DÉNES: A modern zene emberképe. Bp. 1969. 358–388.

„kereteken”: csupán egyetlen irodalomtörténeti korszak, a XIX. század egyik stílusirányzataként értelmezte a *realizmust*, s így történeti képének központi íve is vitatható lett. Igaz: ez nem akadályozta meg, sőt bizonyos fokig termékenyen ösztönözte őt a Világos utáni periódus friss szemű, sok meggyőző felismerésben is gazdag elemzésére. Másrészt *Tolnai Gábor* — a kongresszuson — éppen egy stílárisan, „természetelvéen” értelmezett absztrakt realizmus-fogalommal (azt korok fölöttivé tágítva) közeledett a régi irodalom jelenségeihez; sokszor mégis jól tapintva ki a tényleges művészi tendenciákat. Míg Barta koncepciójából Mikszáth, addig Tolnaiéból Zrínyi maradt ki, s noha az eszmecserében élénk disputák helyesbítették az előadások vitatható állításait, nem sikerült világosan tisztázni még a vitafrontokat sem. Sőt — a kongresszus egyik szovjet felszólalására is hivatkozva — 1955-től mind több irodalomtörténész nyíltan módosította, visszavonta azt a korábbi álláspontját a realizmusról, amely nem hitelesítődött vitákban, alkotó esztétikai-irodalomtörténeti szembesítésekben, s amelyet most a konkrét irodalmi anyag által megkérdőjeleződni vélt.

Szoros kapcsolatban van ezekkel az esztétikai kérdésekkel — hogy sorra vegyük a fontosabb elméleti-módszertani vitákat — a *stílus, korstílus, irányzat problematikája*. E témában főleg *Klaniczay Tibor* és *Barta János*, majd *Sötér István* és *Szauder József* kezdeményezett vitákat; ők hívták fel a figyelmet elsőként a dogmatizmus által sommásan elvetett korstílusfogalmak marxista értelmezhetőségére és alkalmazhatóságára. A realizmus és a korstílusok értelmezése mellett a módszertani viták harmadik szálaként a készülő irodalomtörténeti szintézis tette fel a *periodizáció*, a rendszerezés kérdését, s ez a szempont természetszerűleg lett a „stílustörténeti” és „realizmus-elméleti” koncepciók ütközőpontjává. Tágabban: az egész marxista irodalomszemlélet lényegi kérdéseit, önelvűség, történetiség és normativitás elvi-módszertani gondjait is napirendre tűzve. Aligha véletlen ezért, hogy a módszertani vitakomplexum negyedik elemeként a *Horváth János-életmű* értékelését kell említeni: hiszen a hozzá való viszony, az önelvűség és a történetiség értelmezése nemcsak tudománytörténeti, hanem aktuális módszertani-elméleti jelentőséggel is bírt (lásd Barta János, Bodnár György, Keresztury Dezső, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Somogyi Sándor, Sötér István, Tóth Dezső írásait, vitacikkjeit Horváth Jánossal kapcsolatban).

Az esztétikai és módszertani viták mellett a marxista *történettudomány* új eredményei is intenzíven hatottak a magyar irodalomtudomány fejlődésére. A *Molnár Erik* kezdeményezte nemzet-vita pl. termékenyen ösztönözte a nacionalizmus magyar irodalomtörténeti, illetve tudománytörténeti szerepének tisztázását, a népi írók mozgalmának már korábban megkezdett marxista értékelését s azt a meg-megújuló vitát is, amely az irodalom „nemzeti jellegé”-nek kérdését célozza. A teljes felsorolásról lemondva a három problémakör kapcsán Béládi Miklós, Czine Mihály, Diószegi András, Király István, Klaniczay Tibor, B. Nagy László, Somogyi Sándor, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Szigeti József és Tóth Dezső irodalomtörténeti „hozzászólásait”, cikkeit, vitáirásait említjük az 1956 és 1965 közötti időszakból.

Természetes, hogy ezek az elméleti-esztétikai-történelemszemléleti síkon zajló viták lehatoltak a konkrét irodalomtörténeti kérdésekig is, anélkül, hogy közvetlen, merev összefüggést tételezhetnénk fel pl. a realizmus-kérdésben vallott elvi álláspont és az Arany János értékelés között. Nagyobb összefüggésben azonban az *elméleti-módszertani és a konkrét irodalomtörténeti viták kétségtelenül közös erőterrel, sőt erővonalakkal rendel-*

keznek. Elég csak utalni néhány 1965-ig lezajlott vitára, melyek főleg a XIX. század második fele és a XX. századi irodalom történeti és elvi problémái körül szikráztak ki.

Említsük meg *Arany János* életművéről Lukács György, Barta János, Hermann István, Sőtér István, Keresztury Dezső, Németh G. Béla írásait; *Madách Imre* kapcsán Lukács György, Barta János, Waldapfel József, Horváth Károly, Révai József, Sőtér István és Kántor Lajos különböző értelmezéseit; a Nagy Miklós, Sőtér István és Király István munkáiban eltérő hangsúllyal szereplő Jókai-képet; Barta János és Pándi Pál vitáját *Kemény Zsigmond*ról; a századvég, a polgárosodás és az irodalmi modernség valamint *Mikszáth Kálmán* élesen különböző értelmezését Király István, Barta János, Mezei József, Németh G. Béla, Diószegi András, Komlós Aladár írásaiban; *Babits Mihály* és a Nyugat ún. „esztéta-szárnyának” eltérő értelmezéseit Keresztury Dezső, Király István, Rónay György, Komlós Aladár, Szauder József, Kiss Ferenc, Sőtér István, Bodnár György munkáiban; a *Móricz Zsigmond* körül máig tartó, de főleg a „Tündérkert” körül szembevető nézeteltéréseket Nagy Péter, Révai József, Király István, Czine Mihály, Tóth Dezső, Vargha Kálmán írásaiban; a baloldali avantgarde és a szocialista irodalom, valamint a két világháború közötti „elsüllyedt irodalom” kérdéseit különböző megközelítésből, nemritkán más-más értékelési hangsúllyal elemző Szabolcsi Miklós, Illés László, Béládi Miklós, József Farkas, Szabó György, Diószegi András, Kiss Ferenc, Koczka Sándor, Pándi Pál, Darvas József és Tolnai Gábor tanulmányait; a *József Attila* életműve körül Révai József, Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin, Forgács László, Tamás Attila, Bori Imre műveiben, *Nagy Lajos* körül pedig Kardos Pál, Fehér Ferenc, Illés László, Kiss Ferenc, Sőtér István, Szabolcsi Miklós írásaiban zajló vitát.

Értekes és tanulságos viták láncolatáról van itt szó, amely tovább „edződött” az irodalomtörténeti szintézis kollektív munkálatainak, 1965 utáni megvitatásának, majd a harmadik periódus eszmecseréinek a polemikus tüzeiben is. E viták során nyilvánvalóvá vált, hogy csak a folytonos megújítás, az irodalmi valóság és az esztétikai elmélet állandó szembesítése biztosíthatja az eleven marxista irodalomtörténeti alapkoncepció lényegének alkotó megőrzését és továbbfejlesztését. Világossá vált az is, hogy a *marxista* irodalomtörténetírás hegemoniát (nem csak, nem elsősorban „hatalmi” hanem tudományos érvekkel biztosított, eredményekkel hitelesített hegemoniát) élvez; ám jelen vannak – s olykor termékenyítően, máskor dezorientáló módon hathatnak – idealista nézetek is. Akár önálló koncepció formájában, akár a marxista szándék és gondolatrendszer „járuléka-ként”. Nem jelenti-jelentheti ez persze azt, hogy a vitákban meghaladott – vagy ilyennek vélt – nézeteket *eleve* a polgári tudomány címszavával illethetjük és minősíthetjük. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a marxista és a polgári irodalomtudomány közötti vita a marxizmuson *belüli* nézetekre, eszmecserékre is hat, sőt éppen hogy ez jellemzi a kiegyensúlyozott tudománypolitikai keretek között zajló irodalomtörténeti viták jó részét.

Az alapvető történeti-elméleti kérdésekben megfogalmazódó marxista álláspontok egységessége az alapja a viták, az akár éles nézetkülönbségek termékeny, az igazsághoz közelítő mozgásának. Ennek okán aligha beszélhetünk „kiforrott”, vagyis megmerevedett irodalomtörténeti irányzatokról, a marxizmus irodalomtudományi pluralizálódásáról. Valójában egyrészt a hegemon helyzetű történelmi materialista szemlélet és a polgári, eklektikus nézetek, állásponttöredékek konfliktusával; másrészt a marxizmuson belüli áramlatokkal, iskolákkal, eltérő törekvésekkel, a konkrét s főleg az új kérdésekben

szembenálló felfogástípusokkal kell számolnunk tehát ebben a tudománytörténeti-periódusban. A továbbiakban elsősorban az utóbbiakról igyekszünk vázlatos áttekintést adni – az 1956–65 közötti időszakot állítva a középpontba, de egyúttal a marxista módszer és irodalomtörténeti kép 1965 utáni fejlődésére, távlataira is előretekintve.

Az első tudománytörténeti periódus (1945–1952) elemzése során szoltunk már arról, hogy milyen jelentős szerepet játszik a különböző tudományos törekvések kialakulásában az *eltérő indítás*, a magyar kritikai-esszéírói hagyományokhoz való kapcsolódás. Király István ezt a szempontot említi elsőként (az alábbi kettő mellett) az „irányzatok”, a marxista irodalomtörténetíráson belüli áramlatok és iskolák rövid jellemzésekor.²¹ Már fontosabb a *megközelítési módok*, az irodalom anyagához különböző szempontból; esztétikai, poétikai, eszmetörténeti, szociológiai, irodalomtörténeti aspektusból közeledők természetszerű – de a marxista módszer lényegét elvileg nem érintő – különbsége. A legdöntőbb megkülönböztető vonásokat a *vitaláncolatok* során – korántsem mechanikusan és tisztán, de láthatóan – elkülönülő, szembekerülő *álláspontok* alakítják ki.

Az áramlatok jellemzését és meghatározását feltétlenül meg kell kísérelni, még ha az alábbi vázlatos jellemzés leegyszerűsíti is a „frontokat”. Mindenekelőtt emlékeztessünk *A szocialista realizmusról* c. 1965-ös *MSZMP-vitaanyag* sok tekintetben az irodalomtörténetírás marxista tendenciáit is jól jellemző fejezetére, mely a magyar marxista esztétik két felfogás-típusát különíti el a realizmus-kérdésben vallott álláspontjuk kapcsán. A számtalan konkrét vita, megközelítés, áramlat, kereszt- és hosszirányú kapcsolódás ellenére (illetve ezek révén is) *irodalomtörténetírásunkban is két markáns, de egymást folyvást átjáró, gazdagító, termékenyen vitázó orientáció bontakozott ki*. Nem két „névsor” jelenti e két – s korántsem teljes mértékben tudatosodott – áramlatot, hiszen az irodalomtörténetészek egy-egy konkrét vitakérdésben (éppen mert marxizmuson belüli vitákról s nem pluralizmusról, nem homogén irányzatokról van szó) „kereszteznek” is vélt vagy valóságos iskolájukat, állandó a „frontok újrendeződése” is. Számos kutató munkássága pedig nem is „sorolható be” e két áramlatba, ám ettől teljesítményük nem kevésbé jelentős értéke a marxista irodalomtörténetírásnak.

A viták többségének még a 70-es évek végén is tapasztalható lezáratlansága idején (de egyébként is) helytelen s történetietlen lenne *eleve* tévesnek, hibásnak minősíteni az egyik vagy másik áramlatot. Márcsak azért is, mert ha a viták marxista alapon folynak, akkor általában az eltérő álláspontok termékeny, „tertium datur”-szintézis (de nem „arany középút”-kompromisszuma!) szokott közelebb vinni az igazsághoz. Ugyanakkor: ha a marxista módszert nem tekinthetjük is vízvázalstónak a két felfogástípus között, (hiszen mindkettőben „működik”), a különböző áramlatok, iskolák, álláspontok skálamezőjének „szélén” már számolni kell a különböző idealista, polgári, például az élmény-esztétikai, a szellemtörténeti, a neopozitivistá-formalista módszerek jelenlétével.

Az iskolán belüli látszólagos egység ellenére tehát például az ún. stílustörténeti álláspont-típusnak van egy termékeny, vitára sarkalló s vitaképes marxista „mezője”, s van egy szellemtörténeti-fenomenológiai módszerű, burkoltan-nyíltan az előbbivel is vitázó szárnya, pólusa. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a marxista módszer *nem a két irodalomtörténeti áramlat között* tölti be valamiféle „hosszirányú” választóvonal szerepét, hanem

²¹ KIRÁLY ISTVÁN: Irodalom – humanizmus – evilágiság. Beszélgetés Hegyi Bélával. *Vigilia* 1971. 4. sz., illetve KIRÁLY ISTVÁN: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. 468–469.

sokkal inkább a különböző irodalomtörténeti-kritikai megközelítéseken, iskolákon, illetve állásfoglalás-típusokon belül, „keresztirányban” szervezi meg – világnézeti lényege révén – a materialista és az idealista szemlélet konfrontációját.

Elsősorban elméleti kérdések kapcsán, az irodalomtörténetírás módszertanában szembesülnek a különböző iskolák. A realizmus, az irodalom társadalomelvűségének és önelvűségének dialektikája s a periodizáció az a három kérdés, ahol viszonylag a legtisztábban érhető tetten a két eltérő, egymással vitatkozó felfogástípus.

Az egyik felfogástípus a dogmatizmus elszegényítő tendenciájával való vitában, az irodalmat a politika vagy a világnézet illusztrációjaként kezelő vulgarizálással szembeni oppozícióban született és kristályosodott ki. Ez az áramlat önszemléletében az *antidogmatikus* vonást, a normatívnak és elvontnak mondott esztétikai szempontok helyett a történetiség előterébe helyezését, az irodalmi-művészi szféra viszonylagos önállóságát, a stíluszempontok, a formai-poétikai sajátosságok rendkívüli fontosságát hangsúlyozza. Ennek alapján vállalkozott pl. *Klaniczay Tibor* a korstílusfogalmak (és általában a stílus-kategóriák) marxista értelmezésére, s kétségtelenül jelentős eredményeket mutatott is fel a régebbi korszakok irodalmi stílusjelenségei (főleg a reneszánsz, a manierizmus és barokk) társadalomtörténeti és művelődéstörténeti megalapozásában. Joggal hivatkozik ez a felfogástípus arra, hogy az irodalom nem a történelem illusztrációja, hogy a politikai események helyett inkább a nagyobb társadalom- és művelődéstörténeti korszakok képezik az irodalmi periódusok határát, hogy a forma- és stílustörténeti fejlődés sokszor keresztezi a társadalmi alapét, s mivel irodalomtörténetírást művelünk, ennek az utóbbinak az elemzését kell előnyben részesíteni.

A társadalmi-történelmi alap végső meghatározó voltát (s konkrét determináns-szerépét) nemcsak elismerik, hanem sokszor újszerűen és meggyőzően elemzik is. Mégis úgy vélik, hogy az irodalom viszonylagos autonómiája az, amit e dialektikából hangsúlyozni kell. Az „örökké” stilizált, dogmatizált realizmusfogalom, az esztétikum és irodalmiság Lukács Györgynek tulajdonított „ismeretelméleti” koncepciója helyett – szerintük – s konkrét történelmi-irodalmi valóságból levezethető stílus- és formakategóriák biztosítják a fejlődéstörténeti elemzés és értékelés sikerét. A realizmus fogalma – e felfogástípus képviselőinek többségénél – csak egy korszak, alkalmasint a XIX. század haladó polgári kritikai realizmusának értelmében használható.

Az irodalomtörténeti fejlődés leírásakor átveszik a polgári irodalomtudomány által kidolgozott és nemzetközileg „elfogadott” sémát (reneszánsz – manierizmus – barokk – klasszicizmus – romantika – realizmus – szimbolizmus – avantgarde), de e kategóriák társadalomtörténeti megalapozása és a művek-tendenciák világnézeti értékelése terén vitáznak is a polgári stílustipológiával és a szellemtörténeti-fenomenológiai koncepcióval. E szempontok érvényesítése alapján a magyar irodalom fejlődését már kétségtelenül bele tudjuk helyezni a világirodalmi (vagy legalábbis: a nyugat-európai, kelet-európai) folyamatba, s nemcsak a „lemaradás”, de a világirodalmi szintű hazai teljesítmény is jobban szembetűnik. A világirodalmi távlat révén nyílik lehetőség – úgymond – a par excellence irodalmi kategóriákban való gondolkodásra, valamint az irodalmi művek sajátos poétikai-formai szerkezetének, öntörvényűségének – tehát az irodalom makro- és mikrostruktúráinak – a feltárására is.

Szakítva a Petőfi–Ady–József Attila-vonal és a realizmus jórészt Lukácsnak és Révainak tulajdonított normatív értelmezésével, egyben a hagyományos magyar irodalom-

történetírás nacionalista vagy kozmopolita jellegű, de egyként normatív polgári tradícióival is végleg leszámolhat a marxista irodalomtörténetírás – hangsúlyozzák. Ahogy ennek a felfogástípusnak egyik legmarkánsabb egyénisége, Klaniczay Tibor megfogalmazza: „a múltba néző normatív irodalomtudományt a jövőbe tekintő történetnek kell felváltania”²²

Nem lehet „beskatulyázni” a marxista irodalomtörténészeket e két felfogástípusba. Mégis kétségtelen, hogy komoly belső viták, különbségek, konkrét nézeteltérések, alkati-megközelítésbeli differenciák ellenére a fent „modellált” elvi alapon (ha tehát nem is minden kérdésben) sok rokon gondolat, módszertani álláspont köti össze pl. Klaniczay Tibor, Barta János, Bán Imre, Komlós Aladár, Szauder József, Horváth Károly, Németh G. Béla, Béládi Miklós, Bodnár György, Rába György és mások munkásságát.

A *másik felfogástípus* nem kevésbé antidogmatikus tartalmú önszemléletében a *marxista esztétikai-irodalomtudományi folytonosság alkotó-újrateremtő felvállalása* dominál. A „Lukács-iskola” megnevezés nem találó, mert klikk-íze van, s mert ez a kör az ún. Lukács-tanítványoknál jóval tágabb. Ennek a második felfogástípusnak nem egy képviselője sok kérdésben élesen vitázott s vitatkozik is Lukács György magyar irodalomtörténeti fejlődésképeivel. Az áramlatot azonban mégis a Lukács György és Révai József kifejtette marxista realizmus-elmélethez és irodalomtörténeti koncepcióhoz való (az elsőként bemutatott iskolához képest) jóval szorosabb kapcsolódás jellemzi.

Ennek az iskolának, felfogástípusnak a képviselői is elismerik a stílustörténeti megközelítés jogosságát, az irodalmi felépítmény viszonylagos autonómiáját, sőt – miként ezt például *Sőtér István* felvilágosodás- és romantika-kutatásai bizonyítják – jelentős mértékben gazdagítják is a marxista stílustörténeti felismeréseket. Számos konkrét műelemzésben pedig éppen ennek az iskolának a tagjai bizonyították be a poétikai-formai megközelítés marxista eredményességét, a tartalomközpontúság és műközpontúság szerves egységét. Úgy vélik azonban, hogy az irodalom fejlődéstörténetének leírásakor és elemzésekor nem alap-, hanem csak kísérőszempont lehet a stílus, a „korstílus”. A *realizmus esztétikai fogalma* szerintük korántsem „örök”, nem történelmietlenül elvont (mint vélik az első áramlatnál), még akkor sem, ha egy konkrét irodalmi korszaknál (XIX. századi kritikai realizmus) tágabb érvényűnek értelmezik is. Zoltai Dénes megfogalmazásában ez a felfogástípus „a realizmusban azt a művészeti módszert tárja fel, amelyet a művészet társadalmi megbízatása alakított ki, amely tartalmilag, az objektív emberi-társadalmi valóság mély és hiteles, emberformálóan gazdag és szuggesztív visszatükrözésének elvét jelenti, s bizonyos, a visszatükrözés és a katartikus hatás szükségletei által meghatározott formálási elvekben konkretizálódik. És e módszernek igenis van története. [...] Fejlődése egyenlőtlen történelmi folyamat; bizonyos vonásai történetileg erősödnek vagy gyengülnek, kategoriális szerkezete koronként módosul”. E koncepciónak a jelenkori, a szocialista realista irodalomra vonatkozó következtetéseit (az első megközelítéstípus egyoldalú „avantgarde-vonzalmait” vitatva) is levonja Zoltai: „Vívmányait (ti. a realizmusét) azonban éppenséggel nem a szocialista korszak új művészete, hanem a hanyatló és pusztuló polgári rend válságba jutott kultúrája tagadja meg. Így és nem másként; az osztályérdek parancsszava ez”²³

²² A polgári örökség és a marxista irodalomtudomány. In: KLANICZAY TIBOR i. m. 35.

²³ A realizmus-vita módszertani feltételei. (1965.). In: ZOLTAI DÉNES id. kötet 354.

A realizmus-központú magyar irodalomtörténeti iskola elismeri az elsőnek említett felfogástípus számos eredményét, igazságát, szintézis-koncepciója azonban más. Úgy véli: bármennyire jogos is az „illusztratív” sugallatú politikatörténeti vagy esztétik történeti periodizáció és szemlélet elvetése, nem a művelődés- vagy stílustörténeti elvet, hanem a valóban társadalomtörténeti alapú — az irodalom önelvűségét a marxista tartalom-forma-koncepció alapján értelmező-rendszerező módszert kell vele szembevetni. Az irodalom fejlődését a formától, a szubjektumtól elválaszthatatlan, de ontológiailag ahhoz képest mégiscsak elsődlegesen tartalmi-világképi változások alapján lehet hitelesen leírni és értékelni, hiszen a valóságos formai-stiláris újdonosságok, sőt „forradalmak” mögött a *társadalmi-történelmi fejlődéssel indokolható tartalmi-világ szemléleti „robbanás”* áll. A látszólag egységes vagy egyívű stíluskorszakokat lényeges belső törések, sőt irányzatok szabdalják a művek, az egymással „vitában” kibontakozó irodalmi tendenciák formateremtő világképének, valóságértelmezésének — periódusokat átívelő, de nem történelemfeletti — „folyamatossága” révén.

A magyar irodalom sajátos fejlődése, kelet-európai hátrányból előnybe fordított „társadalmi-morális-világtörténelmi küldetése” különösen éles fényben mutatja azt a tényt, hogy a legjellegzetesebb irodalmi fordulópontok, a fontos korszakhatárok — ha nem azonosíthatók is mereven politikatörténeti dátumokkal, de — a nagy történelmi változásokban gyökereznek. Jóllehet az évmegjelölés nemritkán csak szimbolikus s nem éles cezúra (pl.: 1772). Ahogy Pándi Pál e felfogástípus lényegét megfogalmazta: „a mű és a valóság bonyolult kapcsolatrendszerét nem rendelhetjük alá a stílustörténetnek, hanem a mű stíláris struktúráját kell vizsgálnunk és értelmeznünk a valósághoz fűződő specifikus művészi (irodalmi) viszonyon belül. E viszonytól függetlenül (vagy csak formálisan elismerve ezt a kapcsolatot) lehetetlen a stíláris motívumok, stíláris struktúra érdemi esztétikai értelmezése és minősítése”.²⁴

Megintcsak „névsorolvasás” nélkül: a számos egymás közti vita ellenére — mostani elemzési szempontunkból — ehhez az iskolához sorolható Waldapfel József, Király István, Sőtér István, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, Nagy Péter, Czine Mihály, Tóth Dezső, Köpeczi Béla, Szigeti József és mások koncepciója.

Ez a felosztás egy-egy irodalomtörténésznek nem a teljes munkásságát jellemzi s még kevésbé tükrözi a magyar irodalomtörténetírás egészét. Más vitakérdésekben esetleg másként csoportosulnak az áramlatok, s egyébként sem értelmezhetők zárt irányzatokként ezek az iskolák a lényegileg egységes világnézetre hivatkozó marxista irodalomtörténetírás talaján. Az irodalomtörténetírás esztétikai-elméleti-módszertani alapjainál, számos konkrét irodalmi kérdés megítélésében azonban kétségtelenül elválnak a két megközelítéstípus. Ennek az összefoglalásnak a készítője pedig aligha hallgathatja el — hiszen ez egész munkájának összeállításából is kiderül —, hogy meggyőződőbbnek érzi a realizmus-elmélet alapján álló elképzelést, anélkül persze, hogy megtagadná az egyetértést a stílustörténeti háttérű koncepció képviselőinek számos konkrét állításától s főleg a művekre, írókra, irányzatokra vonatkozó értékes eredményeitől.

Az áramlatok, felfogástípusok szembevetéseként csak egyetlen kérdést ragadunk ki. Nem tűnik meggyőzőnek pl. az, hogy *Klaniczay Tibor* egyrészt elvileg tagadja a stílustör-

²⁴ PÁNDI PÁL: válasz „A magyar irodalom története” IV. kötetének vitáján. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1966. 396.

téneti periodizálás marxista érvényességét, másrészt gyakorlatilag (egyik, szintézis-előkészítő programtanulmányában) nemcsak a régi irodalmi korszakokban (reneszánsz, manierizmus, barokk) alkalmazza vezérszempontként – több-kevesebb joggal –, hanem a XIX. században is. Petőfiék valóságos irodalmi-esztétikai hozadékát akaratlanul is gyengítő gesztussal a század elejétől 1870-ig a romantika korszakát korstílus-periódusként veszi fel, illetve javasolja. Hasonlóképp vitatható *normativitás* és *történetiség* elvi szembeállítás a az a Horváth János-értékelés is, amely szerint a polgári tudósnál kétféle „önelvűség”-ről lenne szó: az irodalom immanens szemléletéről (mely Klaniczay szerint csak a korai Horváthot jellemezné) és az irodalomtörténeti rendszerezésnek a marxizmus által is akceptálható „önelvűségről”. Holott a két „önelvűség” ugyanannak a módszernek két alkalmazási terepe.

A Horváth János által bevezetett „szociológiai” szempontok nem kérdőjelezik meg módszerének, a koncepciónak (szellemtörténeti elemeket is integráló) idealista-pozitivistá jellegét. A nem elsősorban világnézetekben és osztályokban gondolkodó, hanem az ízlés- és közönség-fogalommal érvelő, az irodalmi életet és tudatot fő mértéknek tekintő „szociológiai” módszer – miként a Horváthéra némileg emlékeztető igényes Welles-konceptióban is – jól megfér a mérsékelt formalista, konzervatív-esztétizáló önelvűséggel. A Horváth János-i módszer a tudós nagyonis közvetlen *tartalmi-világnézeti* jellegű – retrográd – állásfoglalása, a „nemzeti klasszicizmus”-norma (mindenféle, még egy relatív önelvűséget is sértő) mechanikus, moralizáló-politikai fedezetű érvényesítése „érdekében” válik történetietlenül *önelvűvé* – az egymásba csúszó reformkonzervatív „nemzeti” ideológia direkt és a későpolgári ideológia indirekt apológiájának furcsa ötvözeteként. Ahogy Poszler György szellemesen megfogalmazta: „Felemás rendszer születik. Féligvitt önelvűséggel, az önelvűséget visszavonó konzervatív meghatározókkal. Nem azért felemás, mert nem tisztán önelvű. Hanem azért, mert a progresszivitást az önelvűségben keresi, s nem az önelvűséget visszavonó tartalmak progresszivitásában.”²⁵

A *Horváth János-i rendszer és módszer értelmezése*, kritikai meghaladása, feltétlen tisztelettel és örökségvállalással hitelesített marxista „elsajátítása”, a vele folytatott vita – amelyet első pillanatra önkényesnek tűnő módon emeltünk ki a „stílustörténeti” és a „realizmus-központú” felfogástípusok jellemzéseiként, illetve szembesítéseiként – az egész magyar marxista irodalomtörténetírás kulcskérdéseibe fut bele, annak tartalmi és módszertani alapelveitől, kategóriáitól nyer tényleges meghatározottságot. Érinti tehát *normativitás és történetiség, önelvűség és tartalomközpontúság* sokat vitatott problémáit is. „A normatívát az irodalomnak a valósággal való szembesítése adja, az, hogy milyen mélyen, milyen teljességgel és milyen hatással tükrözi a maga korát. Egy következetesen keresztülvitt történelmi szemlélet lényegében mindig normatív is kell legyen – másfelől a marxista értelemben vett normatív szemlélet éppen a történeti jelentés alapján ad értéket. Tehát a történeti és normatív szemléletnek tulajdonképpeni egységéről – marxista egységéről – beszélhetünk.”²⁶

Az esetenként akár éles elméleti-módszertani vitákban, a különböző megközelítésekben és felfogástípusokban a magyar marxista irodalomtörténetírás számos konkrét

²⁵ POSZLER GYÖRGY: Tartalom vagy tartás. *Irodalomtörténet* 1978. 3. sz. 618.

²⁶ TÓTH DEZSŐ hozzászólása KLANICZAY TIBOR „A polgári örökség és a marxista irodalomtudomány” c. tanulmányának (I. a 22 sz. jegyzet) akadémiai vitáján: *MTA I. OK* 1963. 82–83.

felismerése, eredménye és elméleti-módszertani tanulsága kristályosodott ki. Nem meddően „elviző”, rabulisztikus s még kevésbé öncélú, szcientista viták ezek. Sok minden mellett értelmük, hogy egyrészt biztosították a megfelelő elméleti alapot a tudományos szintézis megalkotásához, másrészt megteremtették a bázist és a távlatot ahhoz, hogy a szintézis kollektív elsajátító-megvitatása után, az új eredmények tükrében, egy magasabb szinten majd újra felvetődhessenek irodalomtörténetírásunk központi, elvi-módszertani kérdései.

IV/4. Az irodalomtörténeti szintézis

A majdnem két évtizedes kollektív irodalomtörténeti kutató- és rendszerező munka a hatvanas évek első felében ért be. Míg az első (1945 és 52 közötti) periódusban a hangsúly „a magyar irodalomtörténetírás revíziója”-n, a legfontosabb alapkérdések tisztázásán volt, addig a második (1952–1965) szakasz már épületet is húzott ezekre az alapokra. Már a felszabadulást követő első években felmerült az igény egy gyorsan elkészítendő marxista összegezésre, mely egyszerre szolgálná a tudomány, a közművelődés, az oktatás és az ideológiai-erkölcsi tudatformálás feladatát. S nemcsak egy *marxista* irodalomtörténeti szintézis iránti igényről volt itt szó, hanem általában is az első *korszerű*, teljes *magyar nemzeti* irodalomtörténeti szintézisről. Olyan jellegű összegezésről, amelynek szükséges voltát haladottabb országokban már a XIX. században vagy legalábbis a XX. század első évtizedei során felismerték, s e felismerést produkcióban hitelesítették is.

Mint már szóltunk róla: a hivatalos konzervatív-nacionalista irodalomtörténetírás nem tudott megfelelni még ezeknek a polgári igényeknek sem; szemléletes példa erre Pintér Jenő lapos, jórészt csak bibliográfiai-szemléző jellegű, nem igazán tudományos értékű vaskos kompilációja. Igényes szintézis körvonalai (s a régi irodalomra vonatkoztatva: kidolgozott részei) csak Horváth János életművében bontakoztak ki. S feltétlenül haladó szerepet töltött be a maga korában a hivatalos tudományossággal szemben Szerb Antal *Magyar irodalomtörténet-e*, mely koncepciójában ugyan már születésekor túlhaladott, a marxisták által okkal vitatott volt, de kétségtelenül friss szemű, a modern értékek iránt fogékony esszé és mint ilyen, közművelődési-ízlésformáló szempontból máig népszerűségnek örvend.

Az 1948-ban – marxista alapon – újjászerveződött Magyar Irodalomtörténeti Társaság legfontosabb távlati célkitűzése az irodalomtörténeti szintézis tudományos és közművelődési érdekű létrehozása volt.

1949-ben elkészült az első, pároldalas összefoglalás, s még ugyanebben az évben – az Irodalomtörténet c. folyóirat közleményei tanúsítják ezt – vita is indult a magyar irodalom korszakairól, periódushatáiról. Ezekben az anyagokban – főleg *Lukács György* és *Révai József* érvelésére hivatkozva – úgy periodizálnak, hogy „a korszakhatárok egybeesnek a magyar történelem nagy fordulópontjaival és a társadalomtörténet tényeit veszik alapul”.²⁷ Újkori irodalmunk fő periódushatárait a következő dátumokhoz kötik: 1772, 1848, 1905, 1919, és 1945. Ez a *Barta János*, *Klaniczay Tibor* és *Szauder József* összegezte koncepció igényesen tükrözte a marxista irodalomtörténetírás korabeli

²⁷ Vita a magyar irodalom korszakairól. Irodalomtörténet 1949. 1. sz. 98.

állapotát és távlatait. E korai periodizáció történeti hitelét visszamenőleg nem gyengíti sem a dogmatizmussal terhelt 50-es évek szűken politikatörténeti jellegű periodizációs törekvéseinek deformáló-torzító, lejárató hatása, sem az irodalomtörténeti kutatások későbbi, 60-as évekbeli – konkrét-történeti és elvi-módszertani szempontból egyaránt ugrászerű – fejlődése.

1954-ben a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége határozatot hozott irodalmunk története nagy kézikönyvének elkészítésére. A vállalkozást két lépcsőben tervezték: a nagy kézikönyvet megelőzően egy, az egyetemi oktatás céljait szolgáló négykötetes tankönyv megjelentetését tűzték ki célul, 1956-os határidővel. Tolnai Gábort bízták meg az egyetemi tankönyv munkálatainak összefogásával, a négy kötet felelős szerkesztőül Tolnai Gábort, Waldapfel Józsefet, Sőtér Istvánt és Bóka Lászlót jelölték. A főszerkesztői irányelvek szerint „szintézisünknek tükröznie kell irodalomtörténetünk egészén, az irodalom alkotásain keresztül a régi és az új harcát, a népi elemek jelenlétét és előtérbe nyomulását, a népköltészetet, a realizmus fokozatos kibontakozását, irodalmunk nemzeti jellegének kérdését, az irodalmi nyelv fejlődését. [...] Irodalomtörténetünk periodizációjánál alapvető szempont, hogy ne az ún. történelmi katasztrófák, hanem a nagy megmozdulások, a fellendülések legyenek a periódusokat kezdő jelenségek”.²⁸

Az 1954-ben felgyorsult munkálatok, s főleg az új periodizációs viták során sajnos egy leegyszerűsítő, vulgarizáló, az irodalom viszonylagos autonómiájának elvét (az 1948–49-es elképzelésekkel szemben is) gyakorlatilag szinte teljesen feladó elképzelés vált uralkodóvá. A konkrét kutatások, elemzések azonban így is széles mederben, sok értéket felszínre hozva folytak. 1956-ra elkészült a tankönyv részletes tematikája. (I. kötet: Tolnai Gábor, Kardos Tibor, Bán Imre; II. kötet: Szauder József, Tóth Dezső, Vargha Balázs; III. kötet: Sőtér István és Barta János; IV. kötet: Bóka László), s ezt egy többnapos szegedi konferencián vitatták meg, támaszkodva az 1955-ös realizmus-kongresszus tanulságaira.

A szellemi-ideológiai élet súlyos válsága, majd a konszolidáció átgondolásra készítette az eddigi terveket. A XX. kongresszus s általában a dogmatizmussal való leszámolás tanulságai egyébként már 1956 tavaszától komolyan foglalkoztatták az irodalomtörténészeket, külön konferenciák is szerveződtek e megtisztulás jegyében s érdekében. Ha volt is jele e vitákban – s általában az irodalomtörténetírás műhelyeiben – a dogmatikus és revizionista eszmei hatásnak, ha az irodalomtörténetírás marxista koncepciójának, a történeti fejlődésképpnek és a módszertannak az újragondolásakor az antidogmatikus lendület szült olykor „parttalanító” gesztusokat is: az egy évtizednyi rendszeres, szintézisre törekvő kutatómunka elég megalapozottnak és eredményesnek bizonyult az összegezés 1956 utáni folytatásához, a koncepció felfrissítéséhez és a kollektív munka viszonylag gyors befejezéséhez.

1956–57-ben újragondolták a kétlépcsős szintézis terveit. Az egyetemi tankönyvnek szánt összefoglalás funkcióját a Bibliotheca, majd Gondolat Kiadó által megjelentetett *háromkötetes*, „középfokú” irodalomtörténet vállalta át. Alapfokú ismeretterjesztő összefoglalásként, jól hasznosítható zsebkönyvként 1961 óta számos kiadást ért meg a Klaniczay Tibor, Szauder József és Szabolcsi Miklós által írt *Kis magyar irodalomtörténet*.

²⁸ TOLNAI GÁBOR az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv szerkesztési elveiről: *Irodalomtörténet* 1954. 1. sz. 69–71.

Az Irodalomtörténeti Intézet 1956-os megalakulása pedig lehetővé tette a korábban a távolabbi jövőre tervezett akadémiai szintézis határidejének előbbrehozását: a *Sötér István* főszerkesztői irányításával elkészült hatkötetes összefoglalás (amely 1964 és 1966 között jelent meg) mintegy lezárta-betetőzte a felszabadulás utáni marxista irodalomtörténetírás két évtizedes fejlődését.

A három- és hatkötetes szintézis szerzőinek nagy része közös; sok tekintetben egybevág nemcsak az alapkonceptió, de a kötetek konkrét felépítése is, jóllehet a műfaji, terjedelmi és aránybeli különbségekkel magyarázható eltérések is szembetűnőek.

A háromkötetes összefoglalás első része a kezdetektől 1848-ig elemzi a magyar irodalom történetét. Első kiadása 1957-ben *Bóka László* és *Pándi Pál* szerkesztésében jelent meg, szerzői: Bán Imre, Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Szauder József, Tóth Dezső és Vargha Balázs. Későbbi kiadásában már az akadémiai szintézis első és második kötetének stílustörténeti szempontjait is alkalmazza, de itt még többszempontú, olykor kronológiai című (pl. „a XVII. század irodalma”, „a XVIII. század irodalma a felvilágosodásig”) periodizáció érvényesül, nem gyengítve azonban az elemző részek hitelét.

A második kötet az 1849 és 1905 közötti periódust elemzi. Első kiadása 1963-ban *Király István*, *Pándi Pál* és *Sötér István* szerkesztésében jelent meg, szerzői: Diószegi András, Király István, Mezei József, Nagy Miklós és Sötér István. Ez a kötet párhuzamosan készült a nagy szintézis IV. kötetével; a nemzet és haladás dilemmájának irodalmi tükröződését végigkísérő alapkonceptió különösen a kötet első részét tette egységessé, feszessé.

A harmadik kötet irodalmunk 1905-től napjainkig tartó fejlődését követi végig (Bp. 1967). Az első kettőhöz képest szembetűnő sajátossága, hogy felépítése egészen szorosan követi az (akkorra már megjelent) akadémiai V. és VI. kötetet: annak bevallottan rövidített, tömörített, népszerű kiadása, sokszor szó szerinti szövegazonosságokkal. Szerkesztői: *Béládi Miklós* és *Bodnár György*; szerzői: Béládi Miklós, Bodnár György, Bori Imre, Czine Mihály, Csanda Sándor, Diószegi András, Illés László, Imre Katalin, József Farkas, Kenyeres Zoltán, Kiss Ferenc, Komlós Aladár, B. Nagy László, Nagy Péter, Pomogáts Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila, Tóth Dezső, Ungvári Tamás, Varga József és Vargha Kálmán.

Bármennyire más jellegű, részletesebb, tudományosabb igényű is a hatkötetes: a szerkezeti-műfaji problémák lényegében közösek. *Németh G. Bélának* a háromkötetes változat második kötetére vonatkozó problémafelvetései az akadémiai szintézisre is érvényesek: „fejlődésrajz vagy portrészor, zárt, egységes szemléletű és stílusú történeti mű vagy egyéni felfogású és hangú esszék gyűjteménye, műelemzés elsősorban vagy keletkezéstörténeti inkább, művek és írók történeti leltára, catalogue raisonnée historique vagy csak bizonyos esztétikai fokot megűtő írók és művek számbavétele, az eszme- és formatörténet elemzése-e inkább vagy az irodalmi élet történetének rajza? Egy olyan nagyon összetett műfajú könyvben, amely egyszerre kíván a nagyközönség tájékoztatója, az irodalom tény-történeteinek tudományos összegezése s egy korszak eszmetörténetének szintézise lenni, a fölsorolt s hozzájuk hasonló ellentétes sajátosságoknak nemcsak a jogosultsága van meg, hanem a szükségessége is”.²⁹

²⁹ NÉMETH G. BÉLA recenziója „A magyar irodalom története 1849–1905” c. kötetről (Bp. 1963. Gondolat): *Irodalomtörténeti Közlemények* 1964. 1. sz. 89–105.

A *hatkötetes akadémiai szintézis* (a továbbiakban: *Kézikönyv*) a magyar irodalomtörténetírás kiemelkedő, egyéni kutatásokon alapuló, de kollektív teljesítménye. Nemcsak a marxista irodalomtörténetírás eddigi eredményeit összegezi, de az első igényes összefoglalás a tudományág egész magyarországi története során. Természetesen nem oldhatta meg irodalmi múltunk valamennyi vitás kérdését (sosem lehet egy „végleges” szintézis a célkitűzés, a tudomány korlátlan fejlődésének mondana ez ellent), s nemkevés szerkezeti gondot okoztak a Németh G. Béla megfogalmazásában jelzett belső műfaji, szerkezeti, tematikai ellentmondások. Vannak – a szerzők egyéni álláspontjából eredő – hangsúly-, sőt nézetkülönbségek, s olykor élesen szembetűnik a portré- és folyamattörténeti megközelítés konfliktusa. Történeti távlatból aligha tagadható a *társadalomfejlődési és esztétikai folyamatok* egymásvonatkoztatásának gyakori erőtlensége, illetve nyersesége, az irodalomelméleti és poétikai alapozás gyengesége. Mindezek azonban aligha befolyásolhatják a vállalkozás pozitív értékelését: a széles anyagfeldolgozás; a forrásfeltárás, az elemzés és a történeti koncepcióba rendezés egysége; a marxista történetiségnek a teljes irodalomfejlődésen át való következetes érvényesítésére törekvés; az egyetemes fejlődésre, a világirodalomra való kitekintés – mind-mind aligha túlbecsülhető tudományos és közművelődési érdeme e munkának.

A hatkötetes marxista szintézis az egységes alapkoncepción belül elég markánsan tükrözi irodalomtörténetírásunk két – korábban már jellemzett – felfogástípusának jelenlétét és vitáját is. Mint Kenyeres Zoltán bizonyította,³⁰ nem szabad túlbecsülni a periodizáció jelentőségét, hiszen az eltérő szempontú periodizációk is takarhatnak azonos koncepciót; s fordítva: egy rokon tagolású és megnevezésű korszakolás is megengedhet elvileg lényegesen eltérő értékelési-elemzési megoldásokat. S valóban: a „művelődési- és stílustörténeti”, illetve a „társadalomtörténeti-esztétikai” rendszerezés különbségei, belső ellentmondásai nem törték meg a hat kötet viszonylagos egységét. Már csak azért sem, mert ha például teoretikusan, módszertanilag vitatható is a korstílusok fogalmának szintézisteremtő érvényessége, az kétségtelen, hogy a stílustörténeti–művelődéstörténeti rendszerezés a régi irodalomban sokkal magától értetődőbb, mint a felvilágosodást követő két évszázadban. Ezért is fogadhatta tehát lényegi egyetértéssel s nagyrabecsüléssel az első két kötetet az is, aki egyébként elvileg vitatkozik a stílustörténeti periodizációval, s a kötet periódusainak tartalmi értelmezésével és belső tagolásával sem tud minden vonatkozásban azonosulni.

Az eddigi kutatások *kollektív összegezése* a hatkötetes irodalomtörténet. Ugyanakkor számos témát kismonográfiászerű alapossággal, újdonságérvánnyel éppen a *Kézikönyv* – célirányos egyéni kutatásokat felmutató – fejezetei dolgoznak ki először irodalomtörténetírásunkban, arról nem is beszélve, hogy a részletkutatások minőségi összegezése eleve alkotó-teremtő tudományos érvénnyel bír. (Ezért nem hagyhatók említetlenül ebben a tudománytörténeti összefoglalásban – tűnjék mégoly névsorolvasásnak – az egyes kötetek önálló tudományos teljesítményt nyújtó szerzői.)

A *Kézikönyv* első izülete a régi magyar irodalom 1772-ig számítható több évszázados folyamatát elemzi. Az első és második kötetet *Klaniczay Tibor* szerkesztette; az elsőöt Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirmát Antal, Stoll Béla és Varjas

³⁰ Korszakok és korfordulók. „A magyar irodalom története”-nek periodizációs elveiről. *Irodalomtörténet* 1969. 1. sz., illetve KENYERES ZOLTÁN: Gondolkodó irodalom. Bp. 1974. 390–414.

Béla; a másodikat Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor és Varga Imre írta. A hatkötetes szintézisnek kétségtelenül ez a legegységesebb, legkövetkezetesebb szerkezetű része, bár ezt természetsszerűleg megkönnyítette a régi irodalom kevés csúcspont felmutató természete s a megfelelő történeti távlat is, ami a többi kötet szerkesztői és szerzői számára egyre kevésbé állt rendelkezésre. Bár Klaniczay Tibor a stílustörténeti periodizáció helyességét elvileg ugyanúgy vitatja, mint a politikatörténetiét, és bár egy – a nagy gazdasági-társadalmi átalakulásokat is tükröző – művelődéstörténeti korszakolást javasol programtanulmányában, az általa szerkesztett kötetekben, főleg a II. kötetben gyakorlatilag a stíluszempont dominál: a reneszánszt és a barokkot helyezi a korszakolás centrumába. Kétségtelenül egységessé válik így a folyamattörténet és számos irodalmi jelenség is új fénybe-perspektívába került. A bírálatok némelyike azonban joggal tette szóvá azt, hogy olykor elmosódnak mind a kelet-európai fejlődés (éppen Klaniczay elemzései nyomán is világossá vált) sajátosságai, mind pedig az egységesnek vélt korszakokon belüli világnézeti-művészi tendenciák éles konfliktusai, különbségei.

A III. kötet a felvilágosodás és a reformkor, irodalmunk első „klasszikus korszaká”-nak tükrö. Szerkesztője: *Pándi Pál*; szerzői: Dezsényi Béla, Fenyő István, Horváth Károly, Julow Viktor, Lukácsy Sándor, Mezei Márta, Orosz László, Pándi Pál, Solt Andor, Sötér István, Szauder József, Tarnai Andor, T. Erdélyi Ilona, Tóth Dezső és Wéber Antal. Ez a kötet – nem utolsósorban a konkrét irodalmi valóság erős társadalmi-közéleti kötöttsége miatt is – az előzőeknél szorosabban kapcsolja össze a társadalmi-történelmi és az irodalmi-művészi fejlődés síkjait és ízületeit; markánsan aláhúzza a nemzeti polgárosodás és a forradalmi fejlődés nem törések nélküli, de előrelendülő dinamikáját. A kötet bírálóinak többsége – konkrét lecsapódásaként a két irodalomtörténeti iskola vitájának – a stílustörténeti periodizálást és fejlődésképet, a klasszicizmus és romantika periódusainak központba állítását hiányolta innét. Úgy tűnik mégis, hogy az a „realizmus-központú” társadalomtörténeti-esztétikai orientáció és módszer, melyen ez a kötet épül, hitelesebben képes visszaadni az irodalom valóságos mozgásfolyamatait, mint a stílustörténeti feldolgozás. De kétségtelenül ezen a koncepción belül is gazdagabban és árnyaltabban lehetett volna foglalkozni a stílusok és irányzatok (az említettek mellett még pl. a felvilágosodás és népiesség) problematikájával, s a jövőben a tartalmi-eszmei és a formai-poétikai megközelítés is egészségesebb arányokat kíván.

1849 és 1905 közötti irodalmunkat foglalja össze a *Sötér István* szerkesztette IV. kötet, melyet Diószegi András, Gergely Gergely, Horváth Károly, Komlós Aladár, Kovács Kálmán, Mezei József, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Németh Lajos, Osváth Béla, Somogyi Sándor, Sötér István, Szabolcsi Bence és Vajda György Mihály írtak. Ennek a kötetnek a rendszerezése is társadalom- és esztétörténeti szempontú, bár néhány kérdésben láthatóan a III. kötettől eltérő módon fogalmaz. Ez a kötet zárja le tulajdonképpen a vitát a *Horváth János*-féle nemzeti klasszicizmus-koncepcióval, marxista szemlélettel elemezve a sokat vitatott, fetisizált vagy éppen alulértékelt korszakot. A kötet nem egy bírálója viszont – a feltétlen elismerés mellett – joggal utalt a belső szerkezeti-koncepcionális ellentmondásokra, vagy pl. a stíluszempont váratlan előbukkanására a harmadik alperiódusban s általában a századvégi modern irányzatok vitatható túlértékelésére. Lukács György és Fehér Ferenc pedig az ún. Arany-korszak „apologetikus” értékelését hibáztatta, bár nem elég meggyőző, indokolt érvekkel, de kétségtelenül továbbgondolásra sarkallva a szaktudományt.

A legnehezebb dolga kétségtelenül a XX. századi irodalmunkat Adytól 1945-ig (illetve egy rövid vázlat formájában 1965-ig) feltáró V. és VI. kötet szerkesztőjének, Szabolcsi Miklósnak volt. Az előbbi Bodnár György, Czine Mihály, Ferenczi László, Hanák Péter, József Farkas, Kiss Ferenc, Komlós Aladár, Osváth Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Ungvári Tamás, Varga József és Vargha Kálmán; az utóbbit Béládi Miklós, Bodnár György, Bori Imre, Czine Mihály, Csanda Sándor, Diószegi András, Illés László, Imre Katalin, József Farkas, Kenyeres Zoltán, B. Nagy László, Nagy Péter, Osváth Béla, Pomogáts Béla, Rába György, Szabó György, Szabolcsi Miklós, Szeli István, Tamás Attila, Tóth Dezső, Ungvári Tamás és Vargha Kálmán írták. Ez a rész támaszkodhatott előzményként a legkevesebb irodalomtörténeti kutatásra, a rövid időtávlat – szükségsszerűen – itt bizonytalanítja el legjobban az értékszempontokat s teszi eleve hangsúlyosabbá a politika- és esztétik történeti érdekeltséget, illetve megközelítést. A portré- és folyamatszerűség ellentmondásai is itt okozzák a legnagyobb gondot, a periódushatárokat átlépő életművekkel vagy az irányzatilag nehezen besorolható, nagy jelentőségű egyéniségekkel. Mégis: a sok jogos bírálat sem vonta kétségbe a XX. századi rész úttörő jelentőségét, a számos monográfiaértékű fejezet felfedezésszámba menő gazdagságát, sőt – egy-két életmű túl- vagy alulértékelését leszámítva – az alapkoncepció és az értékrend helyességét. Annál többen kérdőjelezték meg viszont az 1919-es periódushatárt. E kétségbevonás indokainak egy része technikai, mivel az V. kötet tartalmazza az 1919-en túlnyúló életművek (Babits, Kosztolányi, Móricz stb.) jelentős részét is; más része viszont koncepcionális jellegű. Úgy véljük azonban, hogy az újabb felismerések és érvek³¹ csak aláhúzzák ennek az egyszerre történelmi, politikai, eszme- és irodalomtörténeti periódushatárnak a jogosságát.

Mindezek a viták azonban már egy új távlatokat nyitó periódus történetébe tartoznak.

³¹ L. például SZABOLCSI MIKLÓS: A Tanácsköztársaság irodalma. *Kritika* 1969. 4. sz., illetve SZABOLCSI MIKLÓS: Változó világ – szocialista irodalom. Bp. 1973. 103–119.

LAKÓ GYÖRGY

IBSEN GONDOLATVILÁGÁNAK TÖRTÉNELMI-TÁRSADALMI HÁTTERE

(Ibsen születésének 150. évfordulója alkalmából készült előadás)

Ibsen születésének évét, 1828-at megelőzően több jelentős változás ment végbe az észak-európai népek életében. Svédország az 1808–1809-es háborúban nem tudta megvédeni fennhatóságát Finnország felett, s 1809-ben lemondott Finnországról Oroszország javára. Lényeges változás történt Norvégiában is: az angol–dán háború idején az angol tengeri zárlat következményeképpen Norvégiának Dániával való kapcsolata a minimumra csökkent, úgyhogy VI. Frigyes dán király (uralkodott 1808-tól 1814-ig) 1814-ben a kieli békében lemondott Dániának Norvégiát illető jogáról, s átengedte azt a svéd királynak. Ezzel megkezdődött a norvég–svéd államszövetség korszaka. Norvégia azonban már a norvég–svéd perszonálunió létesülése, azaz 1814 előtt is sok tekintetben megérett az önálló állami létre. Magas fokon állt például a népműveltség. Az általános tankötelezettséget már 1739-ben bevezették: hétéves korától tizennégy éves koráig minden gyerek iskolaköteles volt. Az oktatás ingyenes volt, úgyhogy az országban analfabéta jóformán nem volt. 1760-ban megalakult az első norvég tudományos társaság, Det kongelige videnskapers selskap, mely tudományos ülések tartásával, kiadványaival és jutalmak osztása útján magas szintre emelt több tudományágat. Krisztiániában (a mai Oslóban) 1811-ben egyetem, 1816-ban pedig nemzeti bank létesült. Már Ibsen fellépése előtt, az 1830-as években, a fejlődésnek jelentős fokát érte el a norvég irodalom is, elsősorban Henrik Wergeland (1808–1845) és J. S. C. Welhaven (1807–1873) érdeméből. Az előbbi szakított a dán jellegű irodalmi nyelv használatával, a nyelvjárásokból és a városi köznyelvből nagy számú norvég szót vitt be az irodalmi nyelvbe, s korábban szinte elképzelhetetlen erővel juttatta érvényre a norvég nemzeti érzést. Szabadságszeretet, a demokratikus eszmékért, a norvég parasztért, a norvég nemzetért való lelkesedés hatotta át írói munkásságát, és sokat tett a felvilágosodás eszméinek terjesztéséért is a norvég nép körében. Ily körülmények között érthető, hogy amikor VI. Frigyes dán király a kieli egyezményben Norvégiát illető minden jogáról lemondott a svéd király javára, az uralkodónak ez az eljárása norvég részről erős ellenállásba ütközött. Norvégia önállóságának hívei döntő többségben voltak azokkal szemben, akik a Svédországgal való perszonáluniót akarták megvalósítani, úgyhogy végül is háborúra került sor Svédországgal. Ám ez a háború a norvég csapatok gyengesége miatt csak rövid ideig tartott, úgyhogy az unió mégiscsak létrejött. Egyidejűleg a svéd király megígérte, hogy Norvégia alkotmányát tiszteletben fogja tartani.

1828-ig, tehát Ibsen születésének évéig, az unió körüli csatározások egy időre vesztek hevesükből, s az 1830-as évek elején viszonylagos felvirágzás kezdődött Norvégiában, melyet a gazdasági élet gyors fejlődése és a törvényhozás szabadelvűsége

jellemzett. Érthető tehát, hogy a fiatal Ibsen figyelmét nem az eddig említett történelmi változások, hanem az 1848-as forradalmi események vonták magukra. Már elhagyta a szülői házat s a kis Grimstad nevű városkában volt patikusinas, amikor — 1848-ban — kitört a februári párizsi forradalom, amelynek hullámai végigsöpörtek Európa nagy részén, s nálunk az 1848-as eseményekhez, Lengyelországban is forradalmi megmozdulásokhoz vezettek. Ezen események hatására született meg 1849-ben Ibsen *Magyarokhoz* című ódája. De hamarosan olyan események kezdődtek Norvégia közelében, amelyek a magyarországi forradalomnál és a lengyelországi felkeléseknél is közelebbről érintették Ibsent. A schleswigi háborúra célzok, amely egész Európára kiterjedő megmozdulásokkal kapcsolatban tört ki. Az egykori schleswigi grófság 1035-től dán birtok volt, s 1460-tól perszonálunióban volt Dániával. 1842-ben a schleswigi nemesség és a német érzelmű hivatalnoki kar a Dániától való elszakadást tűzte ki céljául, de e gondolattal szemben Észak-Schleswig dán lakossága erős ellenállást fejtett ki. Fiatalkorában Ibsen lelkes híve volt a skandináv népek testvériségének és szoros együvértartozásának. Érthető tehát, hogy az 1848-ban kitört dán–porosz háború idején a dánok pártján állott. Amint maga írja, egész sereg szonettet írt az akkori norvég királyhoz, I. Oszkárhoz, hogy tegyen félre minden kicsinyes szempontot, és vonuljon seregével a Schleswigben harcoló dán „testvérek” segítségére. Ám a hivatalos Norvégia nem kívánt nagyobb mértékben beavatkozni a schleswigi háborúba, s Ibsen ezért úgy érezte, hogy országa cserbenhagyta a testvér dánokat. A dán szabadságmozgalmak hozzájárulhattak ahhoz, hogy Ibsenben hamarosan a társadalom fennálló keretei támadó írói magatartás alakult ki. Ennek egyik jele az 1850-ben írt, *Catilina* című drámája, amely lényegében nem egyéb, mint a forradalom romantikus dicsőítése.

Ám a fiatal Ibsent nem csupán az európai méretű történelmi események érdekelték; ezeknél jóval nagyobb mértékben hatott egyéniségének, érzésvilágának kibontakozására saját egyéni sorsának meg hazája társadalmi, politikai és gazdasági viszonyainak az alakulása. E vonatkozásban lényeges mozzanat volt, hogy apja, a jómódú kereskedő anyagilag teljesen tönkrement, elvesztette kapcsolatát azon társadalmi körökkel, amelyeknek életét korábban maga is élte, úgyhogy Henriknek már tizennégy éves korában el kellett hagynia a szülői házat, s magának kellett megkeresnie a mindennapi kenyeret. Ezt követően több mint fél évszázadig távol volt szülőhelyétől.

Az a környezet, amelybe a fiatal Ibsen került, nem kedvezett költői-írói képességei bontakozásának. Hogy pontosabban milyen volt az a társadalom, amelybe került, azt éppen Ibsen leveleiből tudhatjuk meg. A kisvárosi társadalom szemében nevetséges volt az a költő, aki fiatal kora ellenére sokszor komoly, ünnepélyes szavakat vetett papírra. Mások viszont kifogásolták, hogy olyan nagy dolgokról mond véleményt, amilyenekről még felnőtteknek sincs véleményük. Szóbeszéd közben felmerült az az aggodalom is: hátha álmodozása közben összecseréli majd a recepteket, s így bajt okoz ennek is, annak is. Ibsen életrajzírói áporodottnak, fullasztóan kicsinyesnek festik azt a légkört, amelyben Ibsen első szárnypróbálgatásai megszülettek. 1850-ben elhagyta ugyan Grimstadot, s 1851-től a bergeni színház házi költője, majd rendezője, 1857-ben pedig a krisztániiai norvég színház igazgatója lett, ám sem az egyik, sem a másik helyen nem talált olyan környezetre, amely drámaírói törekvéseinek kedvezett volna. Hazája ez időben társadalomilag és gazdaságilag még elmaradott ország volt. Színműveit közöny és értetlenség fogadta. A széles körben uralkodó pietista érzelmesség és szenteskedés nem tette lehetővé

a felszín alatt meghúzódó problémákra való rámutatást, a hagyományos társadalmi viszonyok folyományaképpen keletkezett igazságtalanságok leleplezését. Különösen felháborította Ibsent a nőknek a házaságban való kiszolgáltatottsága, az a beállítottság, amely természetesnek találta, hogy a nőnek a házasságban mindent el kell viselnie, el kell tűrnie. Wergeland nővére, Camilla Collett (1813–1895) már megírta ugyan 1855-ben *Amtmandens døttre (A megyefőnök lányai)* címmel az első modern norvég regényt, melyben éles bírálatot gyakorolt – női szempontból – a társadalmilag hagyományos házasság felett, de ez természetesen nem hozott magával változást az életben. Így Ibsen 1862-ben Camilla Collett nyomdokaiba lépett, megírta *Kjaerlighedens komedie (A szerelem komédiája)* című verses drámáját, melyben élesen megtámadta a szokványos házasság intézményét, bemutatva, hogy a társadalom és a konvenció milyen végzetes hatással van a szerelem érzésének formálódására úgyszintén a házastársak érzelmeire meg életútjának alakulására. Drámáját a szakbírálok és a közönség egyaránt bosszankodással fogadta; költőietlennek és erkölcstelennek nevezték, sőt hazugnak minősítették. Ezek a körülmények meg drámáirói vágyainak kielégítetlensége végül is arra bírta rá Ibsent, hogy 1864-ben elhagyja hazáját, s 36 éves korában külföldre menjen, mint tette ezt a maga idejében Heinrich Heine, Strindberg és Turgenyev is, jórészt hasonló okokból, mint Ibsen. Olaszországban, főleg pedig Németországban élte le élete nagy részét; majdnem 30 évig volt távol hazájától. Hogy mi vitte rá a távozásra, arra vonatkozólag néhány találó sort idéz egy leveléből *Ibsen Henrik* című (1919) tanulmányában Rubinyi Mózes: „Számomra az volt a döntő s a fontos, hogy saját viszonyainktól megfelelő távolságba kerültem, hogy megláthassam úgynevezett nyilvános életünk önalkotta hazugságai mögött a tátongó ürességet s annak a személyeskedő fráziscéplésnek egész nyomorúságát, melynek mindig van elég szava, ha egy „nagy dolog”-ról kell nagyképűsködve szavalni, de amelynek sohsincs akarata, ereje vagy kötelességérzete egy nagy cselekedetet véghez vinni” (i. m. 23). Ibsen boldognak mondta magát külföldön, hogy távol lehetett „a gyűlölködések, intrikák garázdálkodásaitól, melyek . . . mindig velejárói a kisszerű és kicsinyes viszonyoknak” (uo. 24). Külföldön már nem is volt tekintettel a norvég közönség szempontjaira, s gátlástalanul kifejezést adott egyrészt a társadalom fogyatékoságai iránt érzett megvetésének, másrészt azon igényének, amelyet egy jobb, igazabb társadalom iránt támasztott. Először *Brand* című drámájában (1866) egy fiatal papot léptet fel a langyosság, a köntörfalazás ellen, mikkel szemben megalkuvás nélküli kiállást, igazmondást követel az emberektől. Darabja rendkívüli feltűnést keltett az egész északon, s nagy hatást gyakorolt az irodalomra. A *Brandot* már a következő évben, 1867-ben, követte a *Peer Gynt*, melynek hőse éppen ellentéte Brandnak: gyenge akaratú, kivonja magát a felelősség alól, tettek helyett álmodozással tölti életét, s becsvágya teljesen elvakítja a valósággal szemben. Ragyogó iróniával állítja benne pellengérré Ibsen a korabeli norvég individualizmust, nagyozolást, üres szavú hangoskodást és úrhatnámsságot. 1869-ben a vígjáték kereteit használja fel a társadalom egy jellegzetes alakjának kigúnyolására: *De unges forbund (A fiatalok szövetsége)* című darabjában a meggyőződés nélküli, stréber politikus ellen fordítja tollát, miáltal ismét nem egy ellenséget szerez magának hazájában. De nem talált irgalmat nála a német politikus és államférfi, Bismarck sem. *A fiatalok szövetsége* megjelenését követő esztendőben, 1870-ben, kitör a francia–porosz háború. Ibsent az események Drezdában találják. De hiába követik egymást a német sikerek, Ibsen – mint leveleiből olvashatjuk – csak azt látja, hogy fiatal fiúkat és koros családapákat hívnak be

katonának, a város tele van sebesültekkel, a nép szenved, hangulata nyomott. Nyilvánvaló, hogy Ibsen háborúellenes beállítottságú volt, akit nem tudtak megszedíteni az imperialista jelszavak, s a porosz–francia háborúért elsősorban Bismarckot tette felelőssé.

Jó néhány év közbeiktatódása után Ibsen figyelme a politikai és közélet jelenségeiről egyre inkább a polgári élet mindennapi felé fordul. *Samfundets støtter* (*A társadalom támaszai*) című drámájában (1877) egyebek közt a kapitalizmusban uralkodó kalmár szellemet állítja a vádlottak padjára, s az egyén ellenállóképességének szerepét hangsúlyozza a társadalom részéről jövő, erkölcsromboló hatásokkal szemben. Knark konzul nevelt leányának, Dinának személyében e darabjában már megjelenik a nő, aki nem vállalja az alkalmazkodó, tűrő és szenvedő nő szerepét, s eltávozik Barnick konzul otthonából azzal a nagy elhatározással: „... dolgozni akarok, legyen belőlem is valami, ... Nem akarok árucikk lenni”. Legnagyobb hatású társadalmi drámájában, az *Ett dukkehjem*-ben, melyet a német és a magyar színházi közönség inkább *Nóra* címmel ismer (írta 1879-ben), még tovább megy: annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy egyéniségének kibontakoztatására a házasságban élő nőnek is joga van, még azon az áron is, hogy szakít családjával, ha rádöbben: „családi boldogsága” csak látszat, hazugságra épül. Hermann István írja: „A polgári-kispolgári világ egyik legszörnyűbb vonása az, hogy mindenkinek számontartja múltját. Egy ballépés a polgári világ szemében örökké megbélyegzetté teszi az embert” (Magyar Tudomány I, 331–332). Ez a múlt-számontartás persze éles ellentétben áll a megbocsátást hirdető, vallásos nézettel, melyet a polgári társadalom – legalább is látszatra – magáénak vall. Az eredmény a kettős erkölcs: egyfelől – tantételként – hirdetése a bűnbocsánatnak, másfelől – a gyakorlatban – a bűnnek, ballépésnek nemzedékeken át folyó felhánytorgatása, sőt – nemegyszer – az ősök bűneiért az utódok büntetése. Az életmentés persze hivatalosan erény, s erényként lenne értékelendő. Ugyanakkor azonban bűn is lehet, ha a polgári-kispolgári világ erkölcsi fogalmaival összeütközésbe kerül. Nóra esetében Hermann István ezt így fejt ki: „Nem a morál és a törvény ellentétéről beszél Ibsen, hanem magának a morálnak a polgári társadalomban létrejövő ellentétéről. Nóra nem azért hagyja el a babaotthont, mert őt a jog elítélné. Azért megy el, mert [férje] Helmer erkölcsileg is elítéli azt, hogy nevét a váltóra hamisította, még akkor is, ha ezzel emberéletet mentett meg” (i. h. 333).

Nem kevésbé embertelennek és megalázóanak tünteti fel a nő életét a polgári társadalomban, főleg pedig a házasságban a *Nóra* után három évvel írt *Gengangere* (*Kísértetek*) című dráma. Züllött élete ellenére Alvingné visszatér korábban elhagyott férjéhez, mert Manders lelkész – akkor is, később is – így ítéli meg az asszony tettét: „... a maga kötelessége az volt, hogy kitartson maga választotta férje mellett, akivel szent kötelékbe került ... a feleség nem bírálja férjének. A maga dolga az lett volna, hogy alázatosan hordja keresztjét, amelyet egy magasabb akarat bölcsen magára rótt. De maga a lázadás jegyében eldobja ezt a keresztet, elhagyja a tévelygőt, akit támogatnia kellene. ... Maga világéletében a nyakasság vészes szellemének hódolt. Minden vágya a szabadoságra és a törvénytelenésre irányult. A leglazább fék ellen is berzenkedett. Ridegen és lelkiismeretlenül lerázott minden nyugósnek vélt köteleket, mint valami potomságot”. Férjéhez való visszatérte után az Alving-házaspárnak fia születik, aki kísértetszerűen ugyanolyan férfivé fejlődik, amilyen züllött apja volt.

Az *En folkefiende* (magyar címei: *A népgyűlölő, A hazaáruló, A nép ellensége*) ismét a kapitalizmus szellemét pellengérezi ki (1882): amikor Stockman doktor arra a

váratlan felfedezésre jut, hogy szülővárosának híres gyógyvize szennyezett, káros az egészségre, s ezért javaslatot tesz a fürdőintézet berendezésének átépítésére a jövőendő fürdővendégek érdekében, a város polgármestere és hangadó polgárai a nép ellenségének kiáltják ki, arra gondolva, hogy a javasolt átépítés a város lakosságától anyagi áldozatot követelne meg. A polgárságnak a gyógyfürdő reklámozásával nem az tehát az elsőrendű célja, hogy a betegeknek visszaadja egészségüket; a valódi cél a haszonszerzés, a pénz. *A nép ellenségét* még németországi tartózkodása idején írta Ibsen. Életrajzíróitól tudjuk, hogy a darab témáját az újságok hírvivata szolgáltatta neki: egy orvos rájött, hogy városában a gyógyfürdő vizét kolerabacilusok fertőzik. Óvintézkedéseket követelt, mire a fürdőzőkből élő helybeliek dühükben betörték az orvos ablakait, mert az idegenforgalomnak vége szakadt. Érthető tehát Ibsen felháborodása. Ellenszenve a kapitalizmus világa ellen hamarosan még fokozódott. „1855 nyarán, tizenegy esztendei távollét után Ibsen két hónapot töltött Norvégiában. Megváltozott állapotokat talált, . . . Az európai kapitalizmus rohamos fejlődése fokozott tempót diktált Norvégiának is. A politikai küzdelmek mögött gazdasági érdekcsoportok vívják élethalálharcukat, a tőke az élet valamennyi zugába behatolt és mindent beszennyezett”, írja Ibsen e látogatásához fűzött megjegyzésében Dániel Anna (*Ibsen*. 1966. 76. l.). Ezek a körülmények szolgálnak magyarázatul annak, hogy Ibsen következő drámájában, az 1885-ben írt *Rosmersholm*-ban is szennyes pártharcok zajlanak a főszereplő körül, s e harcokat egyáltalában nem az eszmék tisztasága jellemzi. A „népbarátok” képviselője nem azért akarja megnyerni pártjának Rosmersholm urát, Rosmert, mert ez politikai természetű megnyilatkozásaiban közeledést mutat feléjük, hanem azért, mert Rosmer a köztudatban még mint „romlatlan erkölcsű” férfiú él, s céljaik eléréséhez a „népbarátoknak” épp ilyen férfiú *nevére* van szükségük. Ki kell még térnünk Ibsen világirodalmi hatására. Erről már rengeteget írtak az irodalomtudomány hivatott művelői külföldön is, nálunk is. Ami nálunk viszonylag kevés figyelemben részesült, az az a hatás, amelyet Ibsen a többi északi nép irodalmára, egyebek közt a svéd és a finn irodalom fejlődésére gyakorolt. Pedig megokolt a jeles finn Ibsen-kutatónak, K. S. Laurilának az a nézete, hogy Ibsen műveit legjobban mindig az északi országokban értették meg, hiszen műveinek tárgyát Ibsen majdnem kizárólag az északi életből veszi, gondolat- és érzésvilága mélységesen északi – annak ellenére, hogy férfikora javát külföldön élte le (K. S. Laurila: *Ibsen ja Suomi*, Valvoja-Aika 1928 : 110). Ibsen hatását a finn irodalomra már 1898-ban fejtegette az ismert finn író, Juhani Aho, abban az ünnepi albumban, amelyet Ibsen 70. születésnapja alkalmából adtak ki (*Henrik Ibsen Festskrift udgivet af „Samtiden”, redigeret af Gerhard Gran*. Bergen – Stockholm – Kjöbenhavn. 1898.). Még nyomatékosabban hangsúlyozta Ibsen hatását Rafael Koskimies. Véleménye szerint az irodalmi programadók közül Finnországban senki sem győzte le Ibsent, akinek hatalmas, rejtélyes alakja mindenütt ott kísért az 1880-as évek irodalmában. A *Babaotthon* a Finn Színház már 1880-ban előadta, úgyhogy Finnországban a közönség figyelme csaknem egy évtizeddel hamarabb irányult Ibsenre, mint nálunk, s a jóformán szabályos időközönként megjelenő Ibsen-drámák mindegyike már pusztán szerzőjük nevével is szinte megrázta az irodalmi és a színházi életet (vö. Suomen kirjallisuus [Finnország irodalma] IV. Helsinki. 1965. 20. l.). Már a *Babaotthon* – mondhatni – divatba hozta Ibsent, s bemutatásával egyidejűleg megkezdődött Finnországban is a harc a nők felszabadításáért. Ibsen hatása legalábbis kettős volt: darabjai egyrészt előkészítették a talajt a

finn realista dráma megszületésének, másrészt élénk vitát keltettek a szorosabb értelemben vett irodalmi körökön kívül is.

Különösen mély volt Ibsen hatása a finn írók közül Minna Canth-ra (1844–1897). Ibsen drámái ébresztették fel benne az érdeklődést azon társadalmi újítások és felszabadítási mozgalmak iránt, amelyeknek első apostolai között Ibsen igen jelentős helyet foglal el. Ibsen hatásának kell betudnunk, hogy hazájában Minna Canth is síkraszállt azon igazságtalanságok és hazugságok ellen, amelyeket társadalmi drámaiban Ibsen oly szenvedélyesen támadott.

Ami a svéd irodalmat illeti, érdemes volna nálunk is foglalkozni azzal a kérdéssel: mennyiben volt hatása Ibsennek August Strindbergre. Tudjuk, Strindberg két évtizeddel fiatalabb volt, mint Ibsen (a svédek 1979. január 22-én ünnepelték Strindberg születésének 130. fordulóját), s a társadalombírálat meg a képmutatás ostromozása fontos helyet kap az ő műveiben is. Svédországban Strindberg volt az az író, aki a svéd nép számára megvilágította azt a szakadékot, amely az egyedül elfogadhatónak minősített szemléletmód és a valóság között tátongott. *A cseléd fia* című önéletrajzát Strindberg 1886-ban kezdte el írni, tehát Ibsen *Rosmersholm*-jának a megjelenését követően két évvel. *A cseléd fia* volt az az irodalmi mű, amely képviselte Svédországban mindazt, ami a svéd társadalomban forrott. Szerzője szembefordult a korabeli társadalmi viszonyokkal, igazmondóként, prófétaként lépett fel, gyilkos szatírával tépte le az álarcot a társadalom arcáról, s leleplezte a jámborságot színlelő arcvonások mögött a brutalitást. Rámutatott a társadalmi ellentmondásokra, s harcra szállt az igazságtalanságok ellen. Ám Strindberg annyira önálló egyéniség volt, hogy közte és Ibsen közt részletekbe menő egyezésekre mindennek ellenére sem gondolhatunk. Hiszen már Ernst von Aster rámutatott *Ibsen und Strindberg* című tanulmányában (1923), mennyire mások az ibseni drámák hősei, mint Strindberg regényalakjai. Ibsen drámái hősei — mondhatni — sakkfigurák, akiket velük született jellembeli sajátásaik mozgatnak, úgy, amint a sors kénye-kedve szerint hányja-veti a neki kiszolgáltatottakat. Strindberg regényalakjairól azonban ezt nem lehet állítani. Az utóbbiak nem ilyenek vagy olyanok, hanem állandóan alakulnak: küszködnek környezetükkel, velük állandó kapcsolatban formálódnak, harcolnak, és győznek vagy elbuknak. Nem csoda hát, hogy például a *Babaotthon* nem nyerte meg Strindberg tetszését. Ellentétben a *Babaotthonból* tükröződő nézettel, *Házasodjunk* című művében Strindberg azt vallja, hogy a házasságban az asszony nem tekinthető helyzeténél fogva rabszolgának, s a férfi sem tekinthető zsarnoknak. Szerinte Ibsen igazságtalanságot követ el a férjjel szemben, mert nem hoz fel számára semmiféle mentséget, a feleséget viszont mentegeti. A férj őszinte bizalmat tanúsít feleségével szemben, még a bank ügyeiben is — annak jeléül, hogy úgy bánik vele, mint igazi feleséggel. Az asszony viszont sohasem mond meg semmit az urának. Strindberg szerint tehát nem áll az, hogy a *Babaotthonban* a férj úgy bánik feleségével, mint bábuval, ellenben igaz az, hogy a feleség bánik így férjével. De bármilyen legyen is Ibsen és Strindberg egymáshoz való viszonya, annyi bizonyos: az a kép, melyet irodalomkutatóink Ibsen világirodalmi nagyságáról rajzolnak, Ibsennek az északi irodalomra és eszmevilágra gyakorolt hatásának figyelembevétele nélkül bizonyos mértékig szükségképp hiányos marad.

Ibsennek a magyar irodalomra gyakorolt hatására nem térhetek ki, s nem is vagyok hivatott rá. Tudjuk, hogy a *Kisértetek* nálunk első bemutatásakor megbukott. A Gyapjú utcai (ma Báthori utca) német színházban adták elő 1889-ben. E bukáson cseppet sem

csodálkozhatunk. Hiszen a nézőtéren nagy többségben bizonyára éppen annak a társadalomnak a képviselői ültek, amelynek a bírálata Ibsen drámaiban oly nagy szerepet játszik. Más volt a helyzet 1891-ben, amikor Ibsen ellátogatott hazánkba. Ekkor már meleg fogadtatásban részesült, amiben persze része volt Ibsen azon fiatalkori költeményének, amelyet 1849-ben a magyarok dicsőítésére írt. E fogadtatásnál azonban sokkal lényegesebb az, hogy Ibsen minden fontos irodalmi terméke le van fordítva magyarra – nem egy közülük többszörösen is, s hogy e fordítások közül több – például Hajdú Henriké – a legnagyobb elismerést érdemli.

Ibsen írói munkássága nem csupán több nép irodalmára hatott termékenyítőleg; azok az eszmék, amelyeket ugyan nem minden előzmény nélkül, de leghatásosabban ő képviselt, változásokat eredményeztek a társadalomban is. Elég, ha arra utalok, hogy Ibsen fellépése után mennyire megjavult a nők helyzete Norvégiában. 1884-ben a nők megkapták a jogot egyetemi tanulmányok végzésére és bizonyos állami hivatalok betöltésére. 1888-ban bevezették a házassági szerződés intézményét, s ugyanakkor a nők jogot kaptak arra, hogy keresetükkel maguk gazdálkodjanak. 1904-ben kiszélesítették a nők jogát – mind az önálló nőket, mind a férjezetteket – az állami hivatalok betöltésére az igazságszolgáltatás, a közoktatás és a közigazgatás terén. 1913-ban a nők megkapták mindazokat a politikai jogokat, amelyek korábban csak a férfiakat illették meg. 1912-től a férfiakéval egyenlő fizetés illeti meg a nőket minden állami hivatalban, kivéve a diplomáciai és kormányhivatalokat, konzuli, katonai és papi intézményeket. Az Ibsentől képviselt eszmék hatása persze nem korlátozódott Norvégiára. Erről röviden csak annyit: Svédország és Finnország az 1930-as évek első felében a nők közéleti és társadalmi helyzetének rendezése tekintetében legalább egy fél évszázaddal előtte járt az ellenforradalmi Magyarországnak.

Ibsen irodalomtörténeti jelentősége többszörös. A világirodalom története a polgári dráma igazi megteremtőjét és legnagyobb egyéniségét látja benne, a norvég irodalomtörténet pedig azt emeli ki, hogy Ibsen volt az első norvég író, aki hatással volt a világirodalomra, s máig is ő a legnagyobb hatású norvég s egyben skandináv író. Ám Ibsen nem csupán irodalomtörténeti kutatások tárgya. Drámái a ma is élő irodalom részét alkotják. 1979 januárjában olvastam a Göteborgs-Postenban, hogy a malmői városi színház újra előadta Ibsen *Kísértetek* című drámáját; a göteborgi városi színház 1979. március 30-án vitte színre *A társadalom támaszai*-t, a norrköpingi színház pedig májusban a *Peer Gynt*-öt. Bernáth István megállapítja, hogy a már szinte évszázados ibseni sajátosságokat máig legtisztábban a modern amerikai dráma néhány nagysága – O'Neill, T. Williams, A. Miller – őrizte-emelte meg (Világirodalmi Lexikon IV. 1975), de Ibsen hatása – Szabolcsi Miklós szíves szóbeli közlése szerint – Edward Albee műveiben is érezhető. Nálunk Ibsen *Nórája* – annyi más fordítás után – 1973-ban újra megjelent Németh László fordításában, Dániel Anna rövid Ibsen-életrajza és méltatása kíséretében. *A nép ellensége* című drámáját 1978-ban és 1979-ben is játszotta a Magyar Nemzeti Színház. *A Ha mi, halottak, föltámadunk* című műve a Kriterion nemzeti könyvkiadó kiadásában 1978-ban Bukarestben jelent meg újra magyarul. Ibsen tehát ma is itt él közöttünk: művei ma is lebilincselő olvasmányok, drámáinak színpadi előadása ma is nagy műélvezetet nyújt, eszméi ma is megvalósítást követelnek mindenütt, ahol megvalósításuk még várat magára. Lukács György szerint „Ibsen a legradikálisabb gondolkodó és legnihilistább kételkedő a

XIX. század nagy drámaírói közül”. Ám, ha arra gondolunk, hogy Ibsen nihilizmusa milyen pozitív előjelű következményeket vont maga után, ezt a nihilizmust végső soron nagyon termékenynek kell mondanunk.

IRODALOM

RUBINYI MÓZES: Ibsen Henrik. Bp., 1919

G. BEKE MARGIT: Henrik Ibsen levelei. Bp., 1922?

E. VON ASTER: Ibsen und Strindberg. Menschenschilderung und Weltanschauung. 1923

K. S. LAURILA: Ibsen ja Suomi. *Valvoja-Aika* VI. 1928. 109–118.

HERMANN ISTVÁN: Az emberi szellem felháborodása. *Magyar Tudomány* I. 1956. 323–325.

DÁNIEL ANNA: Ibsen. Bp. 1966., Gondolat

GALAMB SÁNDOR: Ibsen látogatása Budapesten. *Magyar Nemzet* 1966. ápr. 22.

LUKÁCS GYÖRGY: A modern dráma fejlődésének története. 2. kiadás. Bp. 1978, Magvető

JOANNES UNGARUS ÉS AZ 1262. ÉVI
MONGOL KÖVETJÁRÁS

1. A következőkben egy nem régiben felfedezett dokumentumra szeretnénk felhívni a figyelmet, ugyanakkor vele kapcsolatban néhány problémához egy-két megjegyzést fűznénk, minthogy a dokumentumnak a mongolistákat és a középkor kutatóit érintő jelentőségén kívül közvetett, sőt közvetlen magyar vonatkozása is van.

Arról a latin nyelvű levélről kívánunk szólni, amelyet a mongolok perzsiai dinasztiájának, az ilkánoknak első uralkodója, Hülegü intézett IX. Lajos francia királyhoz, s amelyben barátságosnak mondható hangon meghódolásra szólítja fel a nyugati uralkodót, egyben felajánlja neki szövetségét a Szentföldet megszállva tartó mamelukok ellen. Az írásos üzenet nevezetessége, hogy benne említés történik Joannes Ungarusról, a kán bizalmi emberéről.

Az elmúlt évtizedekben, főleg a két háború közti időben, nagy számban kerültek elő, nem utolsósorban a Vatikán ún. titkos levéltárából, olyan dokumentumok, amelyek a tatárjárás utáni Európa és a mongolok kapcsolataira vonatkozó korábbi ismereteket lényeges pontokon kiegészítették, nem egyszer alapvetően megváltoztatták. Példaképpen elegendő utalnunk P. Pelliot *Les Mongols et la Papauté* című tervezett monográfiájára, amely magában foglalta volna a következő fejezeteket: 1. Güyük mongol kán perzsa nyelvű levele, melyet IV. Ince pápához intézett 1246-ban; 2. a nesztoriánus Simon Rabban-ata, André Longjumeau és Ascelin szerepe a mongol-nyugati kapcsolatokban; 3. Abaya ilkán latin nyelvű levele a pápához 1268-ból; 4. Abaya követeitől származó latin nyelvű dokumentum, melyet az 1274-i (második) lyoni zsinathoz intéztek; 5. Aryun ilkán mongol nyelvű levele 1290-ből; 6. Aryun mongol nyelvű menlevele 1291-ből; 7. Gazan ilkán mongol nyelvű levele 1302-ből; 8–9. III. Mār-Yahbalahā nesztoriánus patriarcha arab nyelvű levelei 1301-ből és 1302-ből; 10. a pápaság és a mongolok kapcsolatai a XIV. század első felében. A terv sajnos nem valósult meg, belőle csak az első két fejezet látott napvilágot a *Revue de l'Orient Chrétien* XXIII. (1922–1923, 1–124) és XXVIII. (1931, 125–222; a lapszámok a különnyomatokéi) köteteiben. Egyes fejezeteket mások írtak meg később, sajnos maradtak máig megíratlanok is. A kérdéses területen sok minden egyéb is történt, e kutatások áttekintése most nem lehet feladatunk.

Ebből a tekintélyes terjedelmű anyagból egy dolgozatot mégis ki kell emelnünk, ez J. Richard *Le début des relations entre la Papauté et la Perse* (Journ. As. 1949, 291–7). E rövid közlemény ugyanis a mostani felfedezés kiindulópontjává vált. A szerző a meglehetősen ellentmondásos anyag megvizsgálása után arra a következtetésre jutott, hogy az érintkezés kezdete az első ilkán, Hülegü (1256–1265) és IV. Orbán pápa (1261–1264) közötti időre eshetik. Ebből az időből származik egy (különben nem datált) pápai brevet, az

„Exultavit cor meum”, mely voltaképpen válasz Hülegü követsége által hozzá juttatott üzenetre.

Richard töredékes (igaz, lényeges) részleteket közölt a pápai levélből, melynek bennünket érintő teljesebb szövege csak később került közlésre. Ez így hangzik: „Nuper siquidem Joannes Ungarus tuum in hoc se nuncium asserens nostro apostolatui reservavit quod tu . . . desideras . . . sacri baptismatis unda renasci . . . Caeterum quia super praemissis memoratus Joannes de tuo beneplacito nullas nobis sufficientes literas vel aliam certitudinem exhibuit . . .”. Ebből világosan kiderül, hogy Joannes Ungarus hivatalos levél vagy más hiteles igazoló dokumentum nélkül jelent meg a pápánál, s élőszóval közölte, hogy a mongol kánnak, Hülegünek szándékában áll megkeresztelkedni. De a pápa jónak látta – mint az a brevet további szövegéből kiderül – megbízni a jeruzsálemi királyt a hír valódiságának az ellenőrzésével, s az esetleges keresztelés abszolválásával.

A pápai levél alapján, s egyéb történeti források figyelembevételével, Richard a következőképpen rekonstruálta a tatár követség történetét. Az ilkán (Hülegü) valóban küldött egy követséget Nyugatra, még pedig a pápához. A követség tagjai közt ott volt Joannes Ungarus is, de véleménye szerint, semmiesetre sem lehetett ő a követség vezetője. A követség tagjai azonban nem értek célba, Szicíliában ugyanis a pápával hadilábon álló Manfréd, szicíliai király feltartóztatta őket, és valamennyiüket visszatérésre kényszerítette. A követség egyetlen tagjának, Joannes Ungarusnak sikerült kijátszani a szicíliaiak éberségét, nyilván alacsony rangjának, tatár öltözkékének köszönhette szerencséjét a magyar klerikus – legalább is így gondolta Richard.

A felfedezés után kiderült, hogy a pápai brevetből nyert információk közül hiteles Joannes Ungarus személye, hiteles a követség ténye is, rendeltetésének végső állomása azonban nem a pápa, de a francia király volt és persze nem a kereszténység felvételének gondja indította a tatár kánt követsége elküldésére.

2. Paul Meywaert hagiológiai kutatásai során egy bizonyos szent élete után nyomozva átvizsgálta a bécsi Nationalbibliothek 339. sz. kéziratának a mikrofilmjét is. E XII. századi kézirat több szent életrajzát tartalmazza, utánuk két szöveg következik, ezek salzburgi ereklyékkel és csodákkal foglalkoznak; a két szöveg különben 1223-ból és 1225-ből való. A két szöveg közt üresen maradt helyre egy Nycolaus nevű salzburgi scribe 1344. április 26-án bemásolt egy későbbi szöveget, mely idegen dokumentumot tartalmaz: Hülegü mongol kánnak IX. Lajos francia királyhoz intézett levelét.

Felfedezéséről Paul Meywaert *An Unknown Letter of Hulagu, Il-khan of Persia* című cikkében számolt be, amely megjelent a *Viator* XI. kötetében (1980, 245–59.) fakszimilékkel.

A levél az említett bécsi 339. sz. kézirat 339. és 340. oldalán foglal helyet, még pedig az elsőn egy hasáb, a másodikon másfél hasáb terjedelemben. Nycolaus kézírása a 339. oldal első hasábján olvasható 1223-ban működött scribe gondos kalligráfiájával éles ellentétben áll. A levél írása ugyanis kurzív, elstetett, rövidítésekkel terhelt írás. Meywaert, aki gyakorlott medievalista, hozzászólt a nehéz kurzív írásokhoz, ezúttal mégis kiváló paleográfusok segítségét is kénytelen volt igénybe venni, így is maradt egy hely (a 66. sorban), melynek olvasata kétes.

Meywaert cikkének megjelenésekor Jean Richard *Une ambassade mongole à Paris en 1262* című cikkében (*Journal des Savants*, oct.–déc. 1979, 295–303; a szám szintén 1980-ban jelent meg) újabb figyelemreméltó megjegyzéseket fűzött a felfedezett levélhez.

3. Az első kérdés: hiteles a levél? A lényegét tekintve feltétlenül az, mert az idegen neveknek bősége, számos esetben máshonnan nem ismert, „tatáros” formája eleve lehetetlené teszi, hogy ilyen adatokat tartalmazó iratot középkori írástudó hamisítani képes legyen. Más kérdés persze az, hogy a levél nem eredeti, tartalmazhat kisebb torzításokat, elhagyásokat vagy hozzáadásokat: a lényegen mindez nem változtat.

Ezzel szemben ma még felderítésre váró rejtély: hogyan került Salzburgba az eredeti, vagy sokkal valószínűbben annak az a másolata, amelyről Nycolaus másolata 1344-ben készült. Erre aligha lesz könnyű felelni.

Richard első magyarázata a pápai követségről és a szicíliai kalandról Meywaert szemében is meggyőzőnek tűnt, s nem ok nélkül: a pápai brevet hitelességét megerősítette az 1274-ben a lyoni zsinathoz küldött tatár memorandum: „Misit etiam dominus rex Helau nuncios suos . . . ad dominum papam bone memorie Urbanum . . . omnes impediti fuimus a domino Maymfredo . . . de progressu et per uiolenciam ultra mare remissi”. Ezek alapján Meywaert úgy vélte, hogy a kán levele sohasem jutott el Párizsba. Csak cikkéhez fűzött utóiratában ejtette el ezt a magyarázatát Richard-ral folytatott levelezése következtében.

És valóban, Richard talált egy félreérthetetlennek tűnő „ellenidézetet” (JS 1979, 298–9) egy erfurti ferences krónikájában (*Chronica minor auctore Minorita Erfordensi*), amelyet 1265 táján írtak: „Anno 1262, rex Tartarorum misit solempnes nuncios, circiter XXIV nobiles Tartaros cum duobus fratribus ordinis Predicatorum qui essent interpretes linguarum, ad regem Francie Ludwicum”. A két információ ellentmondását Richard úgy próbálja feloldani, hogy szerinte két egymástól független követséggel van dolgunk. Az egyik 1263. táján a szicíliai kaland folytán csődöt mondott, a másik célba ért. A párizsi követjárás útvonalát homály fedi, valamint azt is: hogyan szerepelhet ennek ellenére a pápai brevet-ben is, IX. Lajos francia királyhoz küldött levélben is Joannes Ungarus?

4. A francia királyhoz intézett levél újra felveti Joannes Ungarusnak a mongol követségben vitt szerepének, a pápai udvarban való megjelenésének régóta ismert kérdését. A korábbinál jobb megértéséhez talán nem lesz felesleges felidézni a tatárjárás utáni idők zűrzavaros viszonyait, felvillantani a tatár birodalomban tengődő magyar rabszolgák, hittérítők és renegátok sorsáról hírt adó sovány üzeneteket. Újabb források segítségével mindez kiszélesíti a Plano Carpini, Rubruk és társaik által megismerttetett mongol világ látóhatárát, hozzásegít a XIV. századi magyar krónikák új Scythia-képének pontosabb értelmezéséhez. A gyorsan darabokra hulló mongol birodalom részei közt még nem merevedtek meg a határok: Kínából, Perzsiából vagy az Arany Horda földjéről minden út még Karakorumba vezetett.

Levelünk a perzsiai mongol diplomácia írásos terméke, figyelmünket ezért a mongol birodalomnak erre a részére kell összpontosítanunk.

Történeti előzményül elég felidézünk, hogy Hülegü 1251-ben kapta Möngke (törökösen Mängü) nagykántól a megbízatást Perzsia meghódítására. Az eleget tett a rábízott feladatnak. Hihetetlen gyorsasággal legyőzte az útjába eső népeket, megjelent Perzsiában, ott először leszámolt az iszmaelitákkal (Ismā'il követőivel), másként aszaszinokkal, utána véget vetett a bagdadi kalifátusnak, s úgy látszott, semmi sem áll útjában a nyugat felé való további terjeszkedésének. Ám 1260-ban 'Ain Jálut-nál katasztrofális vereséget szenvedtek a mongolok az útjukat álló egyiptomi mamelukoktól; a mongol sereg vezére, a najman származású nesztóriánus Kitbuqa fogságba esett, s ott megölték. (Vö.

J. A. Boyle (szerk.), *The Saljuq and Mongol Periods: The Cambridge History of Iran*, vol. 5, Cambridge 1963, 343–52; Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*⁶, London 1956, 655–6.)

Bár az 1260. évi történelmi jelentőségű csatavesztés után a mongolok nyugati terjeszkedése elakadt, hatalmuk továbbra is szilárd maradt Perzsiában, melyet uralkodóik, az ilkánok csaknem száz évig tartottak a kezükben.¹

Az ellenséges viszony az ilkánok és a mamelukok között állandósult. Mindegyik fél szövetségeseket keresett. A mamelukoknak sikerült megnyerniök az Arany Horda kánjainak a segítségét. A perzsiai mongolok viszont a nyugati keresztény uralkodókat igyekeztek a maguk oldalára vonni, elsősorban a pápát, a francia királyt, sőt az angolt is. A kölcsönös követjárás azonban nem járt kézzelfogható eredménnyel, ennek során azonban kialakult egy eléggé intenzív diplomáciai levelezés, amelyből elsősorban a mongoloktól érkezett diplomáciai iratok vonták magukra e kor kutatóinak az érdeklődését. Ezek jórésze mongol nyelvű,² de a régebből ismert latin nyelvű iratok száma is gyarapodott néhány különösen érdekes darabbal.³

¹ Mindössze kilenc ilkánt kell számon tartanunk: Hülegü (1256–1265), Abaqa v. Abaqa (1265–1282), Tegüder v. Ahmad (1282–1284), Arjun (1284–1291), Gaiqatu (1291–1295), Baidu (1295), Gazan v. Gasan (1295–1304), Öljeitü (1304–1316), Abū Sa'id v. Busayid (1317–1337). Hülegü uralkodásának kezdetét MEYWAERT (248) IX. Lajos levelének dátuma kapcsán, SPULERre hivatkozva, tévesen 1253-ra teszi. SPULER (*Die Mongolen in Iran* 49) ezt az évszámot helyesen csak Hülegü hadjárata kezdetének mondja; ekkor azonban még bizonytalan volt a hadjárat kimenetele, perzsiai uralkodásának kezdetét erre az időpontra tenni enyhe túlzás; 1255 szeptemberében Hülegü még mindig csak Szamarkandban van.

² A ma ismert diplomáciai jellegű mongol dokumentumok száma nem nagy. Ezek a következők: 1. Abaqa által kiadott menlevél, mely Samayar-hoz, Anatólia mongol parancsnokához szól, s melyben utasítja, hogy a pápától érkező (ennyiben diplomáciai az irat!) Baračirun és a többi (nesztóriánus) püspök számára minden utazáshoz szükséges támogatást adjon meg, gondoskodjék sértetlenségükről. A levél nyúl-évből van keltezve. Abaqa uralkodása alatt két ilyen év volt: 1267 és 1279; a pontos dátum ezért bizonytalan, de bizonytalan a kedvezményezett neve is. PELLLOT e menlevelet (a pecsét alapján) tévesen Arjunnak tulajdonította és 1291-re tette. RICHARD (*The Mongols and the Franks. Journal of Asian History* III, 1969, 56) döntése az 1279 mellett nem meggyőző. – 2. Arjun levele Szép Fülöphöz (1289). – 3. Arjun levele IV. Miklós pápához (1290). 4. Gazan levele VIII. Bonifác pápához (1302). – 5. Öljeitü levele Szép Fülöphöz. Vö. LIGETI, *Monuments préclassiques I*, 243–55: *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta II* (Bp. 1972) és *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorium II* (Bp. 1972), 302–29. A valóságban elküldött mongol leveleknek ez csak egy része. Ismeretes pl., hogy IV. Kelemen pápa Abaqa-hoz 1267-ben Viterbóból írt levelében azon sajnálkozik, hogy mongol levelet kapott tőle (nincs meg), nem latint mint korábban, s hogy a pápai udvarban ezt senki sem tudta elolvasni (d'OHSSON III, 540). Ma ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az 1268-ban kelt latin levelében az ilkán maga is jelzi, megértette: előző évi mongol levelére azért nem kapott választ, mert a pápai udvarban nincs mongolul értő ember (eo quod in curia sanctitatis vestre litteras sciens mongolicas nullus reperitur; TISSERAND 556).

³ A legfontosabbak közülük a következők. 1. Güyük levele IV. Ince pápához. Latin szövegét megőrizte Benedictus Polonus tollba mondott útijelentésének utolsó (13.) szakasza. Vö. WYNGAERT, *Sinica Franciscana I* (Firenze 1929), 142–3, valamint *Monumenta Historiae Germaniae SS XXII*, 452. Magyar fordítása GYÖRFFY, *Napkelet felfedezése* (Bp. 1965), 112–3. E levél perzsa változatát kiadta P. PELLLOT, *Les Mongols et la Papauté*, 10–28. A perzsa szöveg magyar fordítása: GYÖRFFY, *Napkelet*, 114–5. – 2. Mengü kán levele IX. Lajos francia királyhoz. Megtalálható Rubruk „*Intinerarium*”-ában; vö. WYNGAERT, *Sinica Franciscana I*, 307–8: XXXVI, 6–7. Ez a latin szöveg csak nagyjában adja vissza a mongol eredetit, ilyet nem hozott magával. Az is kérdéses, hogy az eredeti levél

Az ilkánok kancelláriájából kikerült iratok közt akad olyan, amelynek mongol eredetije mellett elkészült latin változata (legalább egy esetben olasz) is, sőt olyan is, amelynek latin az eredetije.

Az újabban előkerültek közül megemlíthető mindenekelőtt az itt tárgyalt 1262-ből származó irat. Időrendben utána következik Abaġa ilkán levele 1268-ból, amelyet IV. Kelemen pápához intézett. Ezzel az irattal Pelliot szándékozott foglalkozni, miután azonban erre nem került sor, felfedezője adta ki (vö. E. Tisserand, *Une lettre de l'Ilkhan de Perse Abaga adressée au pape Clément IV*: Muséon LIX, 1946, 547–56). Végül ide tartozik a második lyoni zsinathoz (1274) intézett latin nyelvű memorandum, melyet egy tatár küldöttség vitt magával. Ennek az iratnak volt mongol megfelelője, mely vagy elveszett, vagy lappang. A latin iratot kiadta G. Borghezio, *Un episodio delle relazioni tra la Santa Sede e i Mongoli* (1274): Roma, Rivista di studi i di vita romana XIV (1936, 361–72); változatlan lenyomata: Atti del IV congresso nazionale di studi romani I (Roma 1938, 319–33). Újabb kéziratok figyelembevételével, bevezető tanulmánnyal ismét kiadta Burkhard Roberg, *Die Tataren auf dem 2. Konzil von Lyon, 1274: Annuario historiae conciliorum V* (1973, 241–302, főleg 298–302).

5. A mongol birodalom ügyeinek intézésére hamarosan létrejött az udvari kancellária, annak egységesen kialakított, merev gyakorlatát követték az újonnan meghódított területek fejedelmeinek, helytartóinak kancelláriái is. Mi több, a mongol kancellária hagyománya túlélte a mongol uralmat, hatása a szomszédos, egykor hódoltatott területeken hosszú ideig megőrződött.

A mongol kancelláriai iratok két stereotípiája a parancs (*ĵarlıy*) és levél (*biĉig*) kezdő és befejező része. A lényeges részt a kezdő-formula jelentette. Ezeknek 6 fajtáját különböztette meg Kotwicz; egy részük belső, birodalmi, más részük külföldre küldött diplomáciai iratokban volt használatos. (Vö. W. Kotwicz, *Formules initiales des documents mongols aux XIIIe et XIVe ss.*: Rocznik Orientalistyczny X, 1934, 131–57; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Berlin 1968, 288–94). A rövidség kedvéért csak az ilkánok diplomáciai iratait vesszük tekintetbe.

A bevezető rész magában foglalja a kezdő-formulát, a kán nevét, végül a címzett nevét és rangját. Például Aryun Szép Fülöphöz intézett levelét vesszük:

kezdő formula: *mongke tngri-yin kücündür* 'az örökkévaló isten erejében' *qaġan-u suu-tur* 'a kágán fenségében';

mongol nyelvű volt-e, mert az egész műből az derül ki, hogy Rubruk közvetítő nyelve nem a mongol, hanem a török volt. – 3. Ascelin követségéből származik Baiju noyon levele a pápához (d'OHSSON, *Histoire des Mongols* II, 229–32). A szöveget újra kiadta: PELLiot, *Les Mongols et la Papauté*, 128–9. PELLiot rámutatott a szövegnek Güyük által IV. Incéhez intézett (Rubruknál megőrzött) levél szövegének a hasonlóságára. A szöveget különben Vincent de Beauvais „Speculum historiale” c. műve nyomán megismétli E. VOEGELIN, *The Mongol Orders of Submission to European Powers*, 1245–1255. *Byzantion* XV^a (1940–1941), 388–9. E levél válasz a pápa levelére, melyet Vincent de Beauvais szerint latinból perzsára, abból pedig mongolra fordítottak; a latin nyelvű válaszlevél hasonló módon készülhetett. – 4. Güyük levele Baiju noyonhoz (annak latin nyelvű változata voltaképpen szintén a pápa számára készült). Kiadása: VOEGELIN, 389. VOEGELIN dolgozatának alapvető hibája, hogy másodkéznek számító latin szövegek alapján próbálja rekonstruálni a mongol kancellária oklevél-felépítését, és (a korábbi kutatókat elmarasztalva) meghatározni ez oklevelek alapján a mongolok „legális és jogi kultúráját”. – 5. André de Longjumeau követségéből Elĵigidei levele IX. Lajoshoz; kritikai kiadása: PELLiot, *Les Mongols et la Papauté*, 181–4.

kibocsátó: *Aryun üge manu* 'Argun, a mi szavunk';

címzett: *Ired Barans-a* 'Franciaország királyának'.

A kezdő formulát törökül is használták: *mängü tängri-ning küčündü*; a szó szerinti fordításnak értelmezéséről folytatott vitát most mellőzném. A kán neve után álló *üge manu* 'szavunk (parancsunk!)' formula átment a mongol kancelláriából sarjadt török írásbeliségbe is, ahol annak török megfelelője, *sözümüz* a perzsa kancelláriai iratok élén is megtalálható; (vö. L. Fekete, *Einführung in die persische Paleographie*. Bp., 1977, 26, 72 stb.).

A mongol kancelláriai iratok befejező formulája is állandó. Tartalmazza az irat jellegének meghatározását, a pontos dátumot, mely magában foglalja az állatciklus szerinti évet, az évszakot, annak hónapját és napját; végül következik az irat kibocsátásának a helye. Példánk ezúttal is Aryun Szép Fülöphöz intézett leveléből való (31.–41. sor): *bičig manu üker jil junu terigün sara-yin jiruyan qaučid-ta Köndelen-e бүкүй-түр биңбей* 'levelünk, (melyet) az ökör év (= 1289) nyarának, első havának második felében a hatodik napon Köndelen-ben tartózkodtunkkor írtunk'. 1302-ben Gazan ilkán VIII. Bonifác pápához küldött levelének dátumába az *üge manu* és a *bars jil* 'tigris-év' közé beékelődik már a hidzsra szerinti datálás is: *doloγan jaγud nigen od-tur* 'a 701. évben'.

6. Hüleü IX. Lajoshoz küldött levele szintén nem mongol eredetinek a fordítása, hanem előszóval (mongolul vagy törökül) előadott, diktált szövegnek latin nyelven való rögzítése.

A levél itt is követni kívánta a kancelláriai iratok gyakorlatát, de a fogalmazással megbízott mongol főhivatalnok úgy vélte, hogy a szokásos bevezető formulák előtt a mongol viszonyokat nem ismerő címzettel közölni kell a kán hatalmának égi eredetét, a világ népei, királyai felett való hatalmát bejelentő isteni szózatot. A biblikus műveltségű scribe (netán notarius) szent Pál egyik levelének kezdő sorait idézve (. . . deus . . . in prophetis . . . locutus est) így folytatta, immár mongol módra: „auo mostro Chingischän per Temptemgri (nomen quod interpretatur propheta dei) eiusdem cognatum futuros euentus miraculose temporum reuelans eidem per dictum Teptemgri nunciando significans”. Ez után következik az „isteni üzenet”: én vagyok a mennyekben az egyetlen hatalmas isten és téged bízlak meg a föld valamennyi népe fölötti uralommal; stb. Ez az „isteni üzenet” már korábbi levelekben, útleírásokban is szerepel (vö. J. Richard, *Ultima-tums mongols et lettres apocryphes*. Central Asiatic Journal XVII, 1973, 216.).

A közlés mongol írástudótól származik, aki tudományát egy Perzsiában jól ismert mongol krónikából merítette. *Temptemgri*, helyesen *Táp-tängri* (ez a török alakja a mongol *Teb-tenggeri*-nek) jelentése nem isten prófétája, hanem Dzsingisz kán fősámánjának a címe, melyet a Qongqotan-nembeli Kököču viselt. A sámán révületében az égiekkel érintkezik, s innen nyert jóslataival segítette hatalomra Dzsingiszt, aki azonban később a hatalmával visszaélő fősámánt nem készt eltakarítani az útból. (Vö. Ligeti L., *A mongolok titkos története*. 111–2 és 178–9).

Az „égi üzenet” után kezdődik a diplomáciai irat hagyományos kezdő formulája: „Nos igitur per uirtutem Mengutengri (id est dei uiui) Huyleu cham, dux milicie Mungalorum, perfidarum gencium Sarracenorum cupidus deuastator, christiane fidei benignus sublimator, inimicantium strenuus expugnator, amicantium utique pius amator illustro regi Francorum Ludwico nec non principibus, ducibus, comitibus, baronibus, militibus ac ceteris uniuersis et singulis tocius regni Francie Barachmar (id est salutem)”.

Az 'élő isten-nek' magyarázott *Mengutengri*, pontosabban *mängü tängri* 'örökkévaló Ég (Isten)' török alakja a mongol *möngke tenggeri*-nek. *Huyleu* mögött a *Hülegü* ejtett formája húzódik meg. A *cham* a.m. *qan*. A szaracén a mohamedánok neve. Az *inimicantes* mongol műszó fordítása, eredetije mong. *bulγa*, tör. *yayı* a.m. 'ellenség', voltaképpen olyan nép, amely nem hódolt meg önként, aki 'nem-békés'. Az *amicantes* a 'békések'-et jelenti, akik ellenállás nélkül meghódoltak; ezek neve tör.–mong. *il. Barachmar*, helyesen *Barachmat*, értelmezése végeredményben helyes, s nem más mint a perzsa *ba-rahmat* (arab *bi-rahmat*).

A záró formula: „Datum in ciuitate Maraga anno decimo Nochoe die decima mensis Aprilis”. A datálás hiteles, viszont egy nyilván másolásból eredő torzulást is tartalmaz.

A levél *Marāga*-ban kelt, Hülegü egyik fővárosában (a másik Tebriz volt); vö. Grousset, *The Empire of the Steppes*. 359. Az évet *Nochoe*, azaz mong. *noqoi* 'kutya' (*noqai* ismert régi változata) határozza meg. A kísérő körülményekből megállapítható, hogy ez kétségtelenül az 1262. évet jelenti. Az *anno* után következő *decimo* joggal hozta zavarba Meywaert-ot, aki úgy vélte (i. m. 48), hogy a scribe a *Nochoe*-t tulajdonnévnek vette (ez alig képzelhető a viszonyokat jól ismerő scribáról), s minthogy ez a kutya-év (1262) Hülegü uralkodásának 10. éve (ez Spuler félreértéséből keletkezett tévedés), a dátum helyesen „Anno decimo [anno] Nochoe” lehetett. E feltevés védhetetlen, mert a tárgyi tévedésen kívül ellentmond a kancelláriai gyakorlatnak, ti. a kán uralkodási éve sohasem szerepel a dátumban, pláne az uralkodó neve nélkül. A ránk maradt másolat hibás dátuma így emendálandó: *anno Nochoe die decima mensis Aprilis*; az *anno* után közbeszúrt *decimo* nyilvánvaló dittográfia a *die decima* hatása alatt.⁴

7. Hülegü levele a ránk maradt másolatban 169 sort tartalmaz, ezt Meywaert 115 számozott sorban tette közzé; megjegyzéseinkben ez utóbbi kiadás sorszámaira utalunk. A levél tartalma röviden a következő.

⁴ Hasonló idegen nyelvi betoldást találunk annak a latin nyelvű levélnek a dátumában, melyet Abaya 1268-ban intézett IV. Kelemen pápához. Az idegen nyelvi elemek azonban ezúttal nem a mongol, de a török nyelvből származnak; ebből az következik, hogy a latin scribának török volt a diktálója (tolmácsa). A dátum így hangzik: „Datum Koga Birgunda Lov Jel, id est Anno draconis. Alting Ai, id est mense sexto vicesimo tertio die mensis” (TISSERAND 556), azaz „Adatott *Qoǰa Birjūn* [?] -ban *Lov Yel* azaz sárkány év *Altınj ay* azaz hatodik hónapban, a hónap 23. napján”. A helynév azonosítása (sőt kétségtelen olvasata is) nehézségekbe ütközik, de a többi török elem magyarázata egyszerű. *Yel* a.m. *yil* 'év' (CLAUSON, Etymological Dictionary 917), *ay* a.m. *ay* 'hónap; hold' (CLAUSON 265: *āy*), *Lov* a.m. *lū* 'sárkány' (CLAUSON 762). Ez utóbbi kínai eredetű < *lūng* (ebből türk és uigur *lū* és *lūi*). A török 12 éves állatciklusban a *lū* valóban a sárkány éve, vö. L. BAZIN, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux* (Paris 1974), 329. Mellesleg 1268 valóban sárkány-év, a mongol 60. éves ciklusban *śra luu* 'sárga sárkány' (vö. DAMDINSÜRĒN–LUVSANDĒNDĒV, 'Oros–mongol toli II, Ulaanbatar 1969, 868). A *lūy* alakot BAZIN tévesen minősíti perzsának (591), a perzsába török közvetítéssel került; ugyanebben a formában megvan a szó a csagatájban is. Érdekes, hogy Hülegü perzsa asztrológusának 1260 körül írt „*Aḥkām-i sāli turkān*” című munkájában ugyanez az alak jelentkezik, világos bizonyítékeként annak a nem meglepő ténynek, hogy az ilkánok birodalmában több török nyelv élt egymás mellett. Az *altınj* két török nyelvi sajátosságot tartalmaz: először a régi *-nē* sorszámnévképzőt, másodsor annak oguzos alakját (*č* helyett *j*-t). Az *-nē* sorszámnévképzőről I. RÄSÄNEN, *Morphologie* 82–4; BROCKELMANN, *Osttürkische Grammatik* 164–5. A szóban forgó oguzos nyelvet magam déli türkmennek tartom, DOERFER (Das Chorasantürkische: Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten 1977, 127–201) horaszáni töröknek; valójában az általa vizsgált anyag a déli türkmennek egyik nyelvi tartománya.

(1–13) Bevezető a kán isteni üzeneten alapuló hatalmáról.

(14–19) A levél szokásos kezdő-formulája.

(19–24) Vegyétek tudomásul az örökkévaló isten (*Mengutengri*) üzenetét, ahhoz igazodjatok. Szavunk nem üres beszéd, és akik nemrégiben nem hittek benne, azok sorsáról röviden tájékoztatunk benneteket (sed ne frustra uobis forsan modo huiuscemodi scripsisse propalemur . . . pauca de multis compendiose dilucidamus).

(25–39) A mongoloktól korábban meghódított népek listája után: akik e népek közül ellenálltak, azokat mindenestől elpusztítottuk, akik békésen csatlakoztak hozzánk, azok sértetlenül megmaradtak.

(40–50) Egy idő múlva kelet felé először az aszaszinok szultánja ellen indultunk (in primis soldano Hassassinorum), akinek a neve *Rukneddin* (cuius nomen Urnedyn), aki magas hegyi váraiban, seregei erejében bízva ellenállt. Mi azonban erős váraikat, *Maimundizt*, *Alamutot* és a többi mind elpusztítottuk (castrum scilicet Baymundeu, castrum Alamunt . . . et alia castra . . . usque ad fundamenta prostrauimus). Az ellenálló királyokat megöltük.

(50–63) Egy idő múlva *Bagdad* kalifája (Caliphe Baldachie) ellen indultunk, aki magát a világ pápájának hirdette (papam mundi se ipsum fuisse ridiculose gloriando). Őt is, mint a többi lázadót, legyőztük és sok-sok ezer harcosát megöltük. A Bagdadban tartózkodó nesztóriánus patriarchát, püspökeit, híveit a szaracénoktól kiszabadítottuk és javaikat visszaszolgáltatta biztosítottuk nyugalmaikat.

(64–71) *Aleppó* és *Damaszkusz* szultánja (soldanus Halapie et Damasci) meghódolt, remületében fiát elküldte hozzánk kezesül, ezért arany *paizet* (tabula aurea) kapott. Később azonban fellázadt és elmenekült. Városait elfoglaltuk (ciuitates Halapie et Damasci, Haman et Haniz, Baaldech et Baya) elpusztítottuk. A menekültöt elfogtuk, fejét levágtuk és Tebriz kapuja fölé akasztottuk (super portam ciuitatis Theuris).

(72–93) A hitetlenek elleni harcban fogságba esett latinokat kiszabadítottuk. Tudomásunk van arról, hogy Küyük kánunknak (nostro Crinizchan) speciális kápolnát küldtél. Kiválságod miatt nemcsak leveleket, de követeket is küldtünk hozzád. Megértettük, hogy a pápa a Messiás földi helytartója (intelleximus . . . ipsius Misica tengrin [id est filii dei uiui] locum in terris tenentem) és minden Krisztus-hívó feje. Ezért megparancsoltuk, hogy vissza kell adni Jeruzsálem szent városát (sanctam ciuitatem Iherusalem) a hozzá tartozó helyekkel együtt a keresztényeknek.

(94–110) Az aleppóiak és a damaszkusziak elpusztítása után szokásunk szerint nyári szállásunkra vonultunk Nagy Örményországban. Közben a patkány fajzatú mamelukok (canini mures Babylonici) ellenünk lázadva a frankok birtokait megtámadták. Úgy járunk el velük szemben, mint a többi lázadóval. Minthogy a szárazföld felől szorongatva a tengeren menedéket találhatnak, azt javalljuk, hogy ti a tenger felől támadjátok meg őket, akik nektek ugyanúgy ellenségeitek, mint nekünk, nehogy kezeink közül kicsússzanak.

(111–113) A Manguttengri (id est in uiuo deo) [nevében] határtalan jóegészséget! Elhatározásokatok velünk követeitek útján közöljétek.

(114)115) Dátum.

A szöveghez Meywaert fűzött magyarázó lapalji jegyzeteket, a mongol szavakat F. W. Cleaves értelmezte röviden. Most nincs mód a levél beható elemzésére, a függőben maradt kérdések megvitatására. A levélben elmondottakhoz mindössze azt fűznénk hozzá,

hogy a legyőzött, fogságba esett aszaszin szultánt Hülegü Karakorumba küldte, a perzsa források csak abban egyeznek, hogy megölték, de abban nem, hogy odamenet vagy visszatértében; (*The Cambridge History of Iran* 5: 482). A bagdadi abbaszida kalifát, al-Musta'simot veresége után elfogták, zsákba varrták, lovakkal tapostatták szét (Grousset, *The Empire of the Steppes*. 350). Aleppó és Damaszkusz ura, al-Malik an-Nasir Yūsuf elmenekült, de mongol kézre kerülve életét vesztette (Spuler, *Die Mongolen in Iran* 56).

8. A meghódított népeknek fentebb futólag említett listája a következő neveket tartalmazza (a nép, ország neve után rex, dux, soldanus áll, ahogy éppen kell; a rex megjelölést, valamint a népnévhez függesztett latin esetragot gyakorlati okból elhagytuk):

Kāštim (Castinn), erdei nép; Pelliot, *Notes sur la Horde d'Or* 141–2; Hambis, *Kāštim et Ges-dum*. Journ. As. 1958, 313–20; Ligeti: Asiatische Forschungen XVII, 124–8; *MTT* ford. Ligeti 177: 239; Chetagurov–Semenov 122–3.

Najman (Nayman), elmongolosodott török nép; Pelliot–Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis khan*. 215–21; *MTT* ford. (magy.) 167: 196; (or.) 135–40.

Merkit (Merchit), nép a Szelenga alsófolyásánál; Pelliot, *Recherches sur les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient* (Paris 1973, 29–33).

Kirgiz (Chyrkiz), erdei nép; *MTT* ford. (magy.) 177: 239; (or.) 150–1.

Nangiaz (Nangyaz), Dél-Kína (a Szung dinasztia alatti terület) kínai neve mongolos többszámiban; Pelliot, *Notes on Marco Polo* I, 315; Chetagurov–Semenov 160: Cín u Māčín (Kína) mongol neve *Nangis* (helyesen *Nangias*); Mostaert–Cleaves; *Scripta Mongolica*, 72–4.

Kitaj (Kytay), Észak-Kína neve, az a terület, amely a dzsürcsi Kin dinasztia uralma alatt állott; *MTT* for. Ligeti 179–80. Későbbi neve *Catai*; vö. Pelliot, *Notes on Marco Polo* I, 216–29.

Tangut (Tangut), tibetivel rokon nép; ebben a korban Si-Hia néven jelentős birodalmat alkotott a Sárga-folyamtól az Ecin-golig terjedő területen (998–1227). Az *MTT* *Qašin* néven említi, e név a kínai *Ho-si* mongolos formája; vö. *MTT* ford. Ligeti 184.

Tübet (Teubet, majd megismételve Tubet); az első változatot Meywaert tollhibának tartja, melyet a scribe helyes alakban megismételt. A név régi, megvan már az orhoni türk rovásírásos feliratokban *tüpüt* vagy *töpüt* alakban. A mongol kori utazóknál tűnik fel újra *Buritebet* változatban, amely azonban Tibetnek északnyugati része, a kínaiaknál *Si-fan*; Dom Jean Becquet–Hambis, *Jean de Plan Carpin* (Paris 1965, 156). A tulajdonképpeni Tibet kínai neve *T'u-fan*. Az 1330-as kínai térképen megjelenik a *Tübet* név ismét (*t'u-po-t'ö*); Bretschneider, *Medieval Researches* II, 21–5. Mongol kori ujjur szövegekben *töböt* található (F. W. K. Müller, *Uig.* II, 52; Radloff: *Bibliotheca Buddhica* XIV: 72). A mong. *töbed* változat megtalálható már a preklasszikus emlékekben is (Ligeti, *Indices* IV, 291).

Ujjur (Wiguc olv. Wigur), török nép Besbalik, Turfán, Karasár és Kucsá vidékén. Mongol kori utazóknál: *Huyur*, *Uihur*, az *MTT*-ben: *uijud* (az *ui'ud* téves átírás); vö. Pelliot–Hambis, *Histoire des campagnes* I, 253; *MTT* ford. (magy.) 176; (or.) 158–66; Bretschneider, i. m. I, 236–63.

Kamul (Kamul), város a Kínából nyugatra vezető északi nagyút mentén (a hozzá tartozó területtel együtt); lakói mohamedánok, ujjurok és egy *qara-qoi*-nak nevezett török nép-alakulat. Marco Polonál *Camul*, az 1330-as kínai térképen *K'o-mu-li*, kínai neve

Ha-mi. Vö. Pelliot, *Notes on Marco Polo* I, 154–6; Bretschneider, i. m. II, 76–83; a Ming-kori *Qamul*-ról és a *Qara-qoi*-ról Ligeti: AOH XX, 22–9 és XXI, 39–40.

Ülberit (Uilperit), valószínűleg egy kangli vagy kipcsak törzs neve. Marquart, *Komannen* (114, 138) egyik megállapítását bírálva Pelliot (*A propos des Comans*. Journ. As. 1920, i, 161) kimutatta, hogy a kínai szövegből idézett *Yü-li-pie-li* nem hegység-, de törzsnév, s egy eredeti *Ülberi* vagy *Ülbeli* átírása; később (Pelliot–Hambis, *Campagnes* I, 107 sköv.) az *Ülberi*-t tartotta valószínűnek. Cleaves ezzel a törzsnévvel próbálta az *Uilperit*-et azonosítani; a szóvégi *t*, magánhangzós *tő* után, nem lehet mongol többesjel (mint ő gondolta), hanem vagy hozzátartozik a névhez, vagy egy eredeti *Ülberin* (esetleg *Ülberil*) többese.

Korazmin (duci Chorasininorum, olv. d. Chorasminorum), Khvárezm ismert középkori latinositott neve. Cleaves a kézirat kissé torzított alakját *Corasinorum*-ra, sőt *Corasorum*-ra próbálja emendálni és *Horaszán* tartomány nevével azonosítani. Vö. Bretschneider, i. m. II, 91–4. A *MTT*-ben a mongolos neve *Qurumši*; ford. Ligeti 183: 256.

Perzsa (soldano Persicorum). Érdekesége, hogy a meghódított népek régi listáján szerepel; Hülegü idejében már nem itt volt a helye.

Kumán, *kún* (ducibus Cumanorum); Marquart, Pelliot id. művein kívül l. még Becquet–Hambis, *Jean de Plan Carpin* 146, 187.

A lista itt véget is ér, utána csak a déli tájak leigázott népeiről szól általánosságban.

A levélbe iktatott lista csak a hatalom fitogtatására szolgált. A mongolok azonban a maguk használatára gyűjtötték az effajta listákat. Részletesen ismerteti az *MTT*, az Altan debter azokat a rokon és idegen törzseket, népeket, amelyek a mongol birodalom állományát gyarapították. Rašidu-'d-Din történeti művének első kötete valósággal leltára a megismert, meghódított mongol, török és egyéb népeknek. A hódító mongolok Ázsia földrajzi, néprajzi megismerését oly mértékben kitágították, mint előttük egyetlen nomád nép sem.

A mongolok magyarországi pusztításai nem érték egészen váratlanul a nyugati hatalmakat. A IV. Ince pápa által 1245-ben összehívott első lyoni zsinaton megjelent Péter orosz érsek (Pjotr Akerovics) és Rogerius (Ruggiero delle Puglie) váradi kanonok (később spalátói érsek) szemtanúként tettek vallomást a látott és átszenvedett borzalmakról. A zsinat kereszteshadjárat megindítását határozta el. Seregek toborzása helyett azonban a pápa és a francia király csak a tatárok további szándékainak megismerésére tett kísérletet. E célból hittérítőket és követeket küldtek a tatárokhoz; az első hírhozók a ferencesek és a domonkosok közül kerültek ki.

A keresztény követségeket a tatárok rövidesen viszonozták. E követségekről Rubrukig bezárólag jó áttekintést nyújt Györfly (*Napkelet felfedezése* Bp. 1965, 27–35).

Sommás tájékoztatását csak egy ponton egészíteném ki. Nemrégiben került elő egy 1247-ből való *Hystoria Tartarorum*, melynek állítólagos szerzője C. de Bridia, akiről jóformán semmi sem ismeretes (még a neve is bizonytalan), talán lengyel származású. Könyve szervesen csatlakozik Plano Carpini, sőt még inkább Benedictus Polonus hasonló művéhez.

Az újonnan előkerült mű több mint fele megvan Plano Carpininál, az egyezés azonban soha nem szószerinti, az egyes fejezetek, szakaszok sorrendje meg éppen egészen más. Nem lényegtelen, hogy az új műből hiányzik Plano Carpini IX. fejezetének megfelelője, az a fejezet ugyanis az útbeszámolót tartalmazza. Arra kell gondolnunk (bár erre

eddig senki nem gondolt), hogy e diktálás útján keletkezett mű nem más, mint a ma ismert Benedictus Polonus-féle, csak útleírást tartalmazó mű első része. A *Hystoria* többször idézi Plano Carpinit, tolmácsát, Benedictus Polonust azonban — beszélgeti. Az új részleteken kívül feltűnő, hogy az mongol glosszákat is tartalmaz (Benedictus Polonus, a tolmács, tudhatott mongolul is). A ma C. de Bridia műveként számontartott *Hystoria Tartarorum* tehát a mongol nyelv legrégebbi latin betűs szörványemlékeit is tartalmazza. Ezek a glosszák 1246 tájára tehetők, csekély számuk ellenére is figyelmet érdemelnek, mert az MTT első változata 1240-ből való, ma ismert, interpolációkat is tartalmazó formájában pedig e mű 1252-re tehető. C. de Bridia kéziratáról I. R. A. Skelton, Thomas E. Marston, George D. Painter, *The Vinland Map and the Tatar Relation*, New Haven and London, Yale University Press 1965; a „Tatar Relation”-t, faksimilijével együtt G. D. Painter adta ki. Alf Önnersfors, *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi* Berlin 1967.⁵

Visszatérve a Hülégü leveléből ismertetett hódoltság-listára, hasonló, csak jóval bővebbet tartalmaz Plano Carpini (VII, 9; Wyngaert I, 88–91) és természetesen C. de Bridia (34; Painter 85, Önnersfors 22–3). E két utóbbi lista egyezése ezúttal sem teljes.

⁵ A Plano Carpini és C. de Bridia által rögzített Benedictus Polonus-féle változat egyezései könnyen érthetők, mert a két szerzetes mindvégig együtt volt, ugyanazt látták és tapasztalták. Az eltérés ugyanezen okra vezethető vissza: ugyanazt nem ugyanúgy látták és hallották, az eltérés lehetőségét Benedictus Polonus nagyobb nyelvtudása csak megnövelte. Érdeklődésük a főkérdésben azonos volt, a részletekben nem. Benedictus Polonus lengyel volt, mondanivalója a de Bridia-féle megfogalmazásban Plano Carpinéhoz képest szűkszavú. Amikor azonban a tatároknak a lengyelek és magyarok elleni harcáról beszél, bőbeszédűvé válik. Az új változatból értjük meg, hogy amit Carpini az V, 28-ban a Magyarország elleni hadjáratról mond, az voltaképpen a Sajó menti csatának szinte értelmetlenségig lerövidített változata. De Bridia a 29. szakaszban így ír: „Ipso autem Bati intrante Hungariam . . . iuxta quemdam fluuium cum multitudine copiosa duo reges fratres vterini, Bela uidelicet, qui adhuc regnat et Colomanus felicitis memorie, qui manu propria de ponte ipsius fluii principalem ducem Tartarorum in primo congressu cum equo et armis mortis precipitauit in abyssum. Sique restitit eis eciam secundo et tercio, quo adusque in fugam Tartari sunt conuersi. Medio autem tempore Bati misit exercitum ultra flumen in superiori parte ad dietam vnam siue duas, qui istis in ponte pugnantibus caute super hostes irruerent ex aduerso. Quod et factum est. Nam rei euentus se mirabiliter hic probauit. Spernentibus enim Vngaris monita regis Colomani pontem Tartari transiuerunt et, quod eciam ipsi Tartari referebant, uidelicet quod ipsi iam fugientibus ante Vngarios Bati euaginato gladio redire eos compulsi ad bellandum et dum Hungari quasi securi quiescerent, uilipendentes Tartaros”. Ez félreérthetetlenül a Sajó menti katasztrófa leírása. Ebből Plano Carpininál csak ennyi maradt, előzmény nélkül: „Tartari habuerunt talem timorem, quod omnes fugere attemptabant. Sed Bati euaginato gladio in faciem restitit eis dicens: Nolite fugere, quia si fugitis nullus evadet, et si debemus mori, moriamur omnes”. Megjegyzendő, Carpiniből nem derül ki, hogy ez egy csata leírása. A Sajó-menti csatát szemléletesen leírta Rogerius (Carmen miserabile 28; SZENTPÉTERY, SRH II, 569–71); ezt a szöveget már ismerhették a ferencesek, de ismerhették azt a mongol szóbeli hagyományt is (utal is rá de Bridia), amely szerint Batu személyes bátorságával megfordította a már-már elvesztett csata sorsát. A Sajó-menti (muhi) csata leírása, hasonló szöveggel, megtalálható Spalatói Tamásnál is (SCHWANDTNER II, 603–4). A lengyel Benedictusnak érzékenyebb volt a füle a Magyarországot véгроmlásba döntő csata részletei iránt, mint szerzetes társának. Az 1241 április 11-én lezajlott muhi csata Rogerius nyomán került külföldre (vö. d’OHSSON II, 142–4; GROUSSET, *The Empire of the Steppes* 266–7) és a hazai (PAULER, stb.) történeti művekbe. Kálmán herceg 1241 novemberében belehalt sebesüléseibe; Benedictus erről is tudhatott. A Sajó-menti csatáról a keleti források is szólnak. A kérdéses kínai szövegek fordítása és kommentárja: PELLiot, *Notes sur l’histoire de la Horde d’Or*, 130. sköv. A perzsa forrásokra: J. A. BOYLE, *The History of the World-Conqueror by Juvaini I* (Manchester 1958), 270–1; SMIRNOVA-PANKRATOV-SEMENOV, Rašid-ad-din II, 44–46.

Mindez csak szerény kezdete a kölcsönös követjárásoknak, melynek végső eredménye: a XIII–XIV. században Nyugat felfedezte a maga számára Ázsiát, földrajzát, népeit. A ptolemaiوسي világkép helyére új került, a szűk határok kitolódtak az óceánig, a ködös körvonalak határozottan, világosan rajzolódtak ki.

Csak természetes, hogy a XIV. századi magyar krónikák Scythia-képe is megváltozott. Nem véletlen, hogy a *Budai Krónika* családjába tartozó *Acephalus-kódex* és a XIV századi pordenonei Odoricus *Mirabilia Tartarorum orientalium* ferences szerzetes útleírása ugyanabba a kolligátumba került; vö. Ligeti, *Pordenonei Odoricus budapesti kézírata*. MNy. XXXII, 160–8).

9. Hogyan kerültek idegenek – nyugatiak – tatár földre, a tatárok szolgálatába? Mindenek előtt a hadak útján.

Sok más forrás igazolja Hülegü levelének azt a közlését, hogy a mongolok a „lázadókat” kardéle hányták, a meghódolókat nem bántották. Ők nem, de besorolták seregeikbe, ahol felügyeletük alatt elől kellett járniuk a harcban. Közülük rengetegen elpusztultak, ám a zsákmányolás és a pusztítás vágya soraikban is lángot vetett. A tengemyre felduzzadt tatár had javarészt meghódított népekből állott, a vezető mongol réteg egyre ritkult, végül is a hódoltatott területeken szűk góccokba tömörült.

Néhány példánkat ezúttal nem a mongol birodalom távolkeleti kezdeteiből vesszük, hanem magyar földről, onnan, ahol ez a mindent elsodró tenger hullámai végül is megtorpanak, s lassan megkezdtek kelet felé való visszahúzódásukat.

Rogierius a *Carmen miserabile*-ban pl. Pereg ostromát így mondja el. E megerősített helyen sok magyar keresett oltalmat. Az ostromló tatárok a körülfalt város ellen először a fogoly magyarokat vetették be, utánuk következtek az oroszok, az izmaeliták, majd a kúnok; a tatárok háttérből nevelték pusztulásukat, végül a kimerített védők ellen maguk indultak rohamra (villam magnam undique circumdantes ad pugnam captivos Hungaros premiserunt et illis interemptis totaliter Rutheni, Ismahelite, Comani postmodum pugnaverunt . . . ; Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 582).

Radna elfoglalása után a „jószerű” Kádán az ezüstműves németek közül 600 fegyverest vezetőjükkel együtt magával vitt; ők voltak további kalauzaik (Sed Cadan sub sua protectione villa recta Aristaldum comitem cum electis sexcentis Teutonicis suis militibus associavit . . . ; i. m. II, 564 és 576).

Akadtak a legyőzöttek között olyanok is, akik önként csatlakoztak hozzájuk. A menekülő Rogerius egy időben szekérőrzőnek szegődött tatárrá vedlett magyarok sátrai-nál (ad custodiam curuum in quibusdam tentoriis Hungarorum, qui iam Tartari in suis operibus effecti erant, remansimus; i. m. II, 581: XXXV). Később egy ilyen renegát magyarnak lett a szolgálja (i. m. II: XXXVI). E szomorú szolgaságból rövidesen sikerült megszabadulnia, sőt neki is került szolgálja, akivel az erdőkben bujdosva kémlelte, mint vonulnak ki a tatárok az országból.

Ez a frontvonal embertelen keménysége volt. A hátszágban aránylag szabadon mozogtak papok, követek, kereskedők, kalandorok, sőt azok a kézművesek és hasznos mesterségek tudói, akiket a hadjáratok során a tatárok hurcoltak rabságba.

Aligha saját jószántából került Karakorumba Kozma orosz aranyműves (Cosmas . . . aurifaber), akivel Plano Carpini 1246-ban összetalálkozott ottjártában. Kozma, aki a nagykan kegyeiben állott, pártfogásába vette a magára hagyott szerzetest, megmutatta neki a díszes trónszéket, melyet éppen akkor készített el a nagykan részére, megmutatta a

nagykán aranyból való pecsétjét. Kozma körül más oroszokkal is összetalálkozott (Wyngaert I, 122: IX. 38 39).

Rubruk, a másik ferences szerzetes még többet tud a tatárok közé keveredett idegenekről. A sok közül néhány.

Felkereste és megvendégelte őt egy Pascha [Pâquette] nevű asszony, aki a lotaringiai Metzben született és Magyarországon esett tatár fogságba. Rengeteg nélkülözés után végül is a nagykán udvarába került, ahol Mengü felesége (Oyul-qaimiš) és csúnyácska lánya, Sirin (Cirina) mellett teljesített szolgálatot. Egy fiatal orosz „házépítő” (ács) felesége lett és három szép fiúcska anyja (quedam mulier de Metis in Lotaringia, que capta fuit in Hungaria; Wyngaert, XXIX, 2). Azóta sikerült azonosítani Pâquettet. Első férje a metzi Warini le Hongre volt, akinek kereskedelmi kapcsolatai voltak Magyarországon. Pâquette megözvegyülve Magyarországra jött függőben maradt ügyeik rendezésére, és itt érte a tatárjárás. (Vö. Jean Schneider, *La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles*, Nancy 1950, 191–2).

Rubruk Mengü udvarában ismerkedett meg Willelmus Buchier francia aranyműves-sel is (magister aurifaber, Willelmus nomine, oriundus Parisius, cognomen eius est Buchier; XXIX, 3). A mester felesége, egy lotaringiai ember lánya, Magyarországon született és jól tudott franciául meg kúnul (habet uxorem . . . scientem bene gallicum et cumanicum; XXX, 7). A kán egyik rokona fogta el Willelmust Magyarországon Belegrave nevű városban (cepit eum in Hungaria in quadam civitate que dicitur Belegrave; XXXII, 5).⁶

Willelmus mester nagy megbecsülésnek örvendett Karakorumban. A nagykán számos fontos feladatot bízott rá. Ő volt Rubruk egyik jól értesült informátora (XXXV, 1). A haza induló szerzetessel küldött a francia királynak ajándéknul egy drágakövekkel ékesített bőrvet (XXXVI, 19). Pascharól, orosz férjéről, Willelmus mesterről I. P. Pelliot, *Recherches sur les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*. 140–1; Leonardo Olschki, *Guillaume Boucher, a French Artist at the Court of the Khan*. Baltimore 1946.

Összeakadt a nagykán udvarában egy Basilius nevű angollal is, aki Magyarországon született és jól tudott franciául és kúnul (Inveniamus etiam ibi quendam alium, Basilius nomine Anglici, qui natus erat in Hungaria; XXX, 7).

Batu udvarában felkereste Rubrukot egy kún is, aki latinul üdvözölte, s elmondta, hogy Magyarországon keresztelték meg a ferencesek (XX, 4).

Egyedül a németeket nem sikerült megtalálnia Rubruknak, bármennyire is szerette volna, végül is nyomukra akadt. Megtudta, hogy Talasz környékéről Bolatba telepítették őket, ahol aranyat ásnak és fegyvert kovácsolnak (. . . Bolat, ubi fodiunt aurum et fabricant arma; XXIII, 3).⁷

⁶ WYNGAERT a mai Belgráddal azonosítja ezt a helyet. Az azonosítás megtalálható már RISCH könyvében is (259). PELLIOT (*Recherches sur les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*, Paris 1973, 199) szerint alighanem valamely más magyar hely nevével van dolgunk. Valóban ez a megoldás a helyes. GYÖRFFY (Napkelet 248: 695) Gyulafehérvárral azonosítja ezt a Belgrádot (Fehérvárt), ahol 1222-től Reginaldus volt a püspök.

⁷ D'OHSSON (II, 147–8) Rogeriusból merített tudósítás alapján beszél a radnai németekről. RISCH (Rubruk 142–3) a Talasz-menti ezüsbányászokban és fegyverkovácsokban véli felfedezni az Erdélyből elhurcolt németeket. Ez GYÖRFFY (Napkelet 244: 554) feltevése is. Ezzel szemben RICHARD (Sur les pas de Plan Carpin et de Rubrouck: *Journal des Savants* 1977, 58, 20. jegyz.) kevésbé valószínűen a Szudétákból állítólag foglyul ejtett németekkel próbálja azonosítani őket.

10. A tatár rabságban élő idegenek közt magyarokat is találunk, akikről akkor is megtudunk egyet-mást, ha csak a két XIII. századi ferences szerzetes tanúságára támaszkodunk.

Plano Carpini információi javarésztét több latinul és franciául tudó magyartól meg orosz klerikustól szerezte (*Rutenos plures Hungaros et scientes latinum et gallicum et clericos Rutenos . . . a quibus poteramus persecutari omnia*; IX, 39).⁸

Rubrukot pedig Sartaq szállásán alánok, oroszok mellett magyarok is felkeresik vallási kétségeikkel (XI, 2).

Aggodalmaskodó kalauza szerint a Sartaqtól Batuhoz vezető út biztonságát a tatárok orosz, magyar és alán rabszolgáiból összeverődött 20–30 főnyi bandák veszélyeztetik; éjszaka az utasokat megtámadják, megölik, a lovakat elhajtják (*Ruteni autem et Hungari et Alani servi eorum . . . associant se XX vel XXX simul et fugiunt . . . et quemcumque inveniunt de nocte interficiunt . . .*; 18: 3).

A Batutól Mengü kánhoz vezető úton különben több magyar kereste fel Rubrukot. Otthon klerikusok voltak, de a rabságban régi tudásuk veszendőbe kezdett menni. Egyikük emlékezetből még tudott sok szent éneket énekelni. Ezt a klerikust a többi

⁸ Plano Carpini kéziratának két változata ismeretes, egy rövidebb, mely a IX. fejezetet nem tartalmazza; ennek a változatnak 10 (újban 11) példányát tartjuk számon. A másik, teljes IX. fejezetet magában foglaló változatnak csak három kézírata maradt ránk; ezek közül a legrégebbi, a legteljesebb a cambridgei. Ezt használta kiadása alapjául WYNGAERT is, erről készültek a korábbi (és újabb) fordítások. WYNGAERT azonban szövegkiadásához csatolt „Addenda et corrigenda” cím alatt (*Sinica Franciscana* I, 577–8) közli egy újabb teljes szöveg *lectio variansait*, amely Wolfenbüttelben (NSZK.) a „Herzog August Bibliothek”-ban őrzött kéziratból származik. Amint történni szokott, a könyv használói ezúttal sem nézték meg a függelékét, s tartalmát figyelmen kívül hagyták azok is, akik WYNGAERT kiadása alapján készítették el a mű új fordítását. Éppen a fentebb idézett passzusban tartalmaz a cambridgei kézirat egy értelemzavaró hibát, a másoló ugyanis egy mondatot kifejejtett szövegéből. Az így keletkezett zavart a kiadó egy szögletes zárójelbe foglalt pótlással oldotta fel, szövege ennek megfelelően így hangzik: „nobis dixit . . . et etiam alia multa secreta Imperatoris predicti [cognovimus per eos] qui cum ducibus aliis venerant, Rutenos plures Ungaros et scientes latinum et gallicum et clericos Rutenos (WYNGAERT I, 122: IX, 30). A helyes szöveg a wolfenbütteli kéziratban: „nobis dixit . . . et etiam alia multa secreta que nobis erant necessaria ad sciendum. Invenimus etiam in curia Imperatoris predicti qui cum ducibus aliis venerant Rutenos, plures Ungaros et scientes latinum et gallicum et clericos Rutenos” (WYNGAERT I, 578). A kihagyott rész megváltoztatja a mondat értelmét. A wolfenbütteli kézirat helyes szövegét észrevette PELLIS (Recherches sur les Chrétiens 68) s megjegyezte, hogy az összes korábbi fordításokat ehhez a teljesebb latin változathoz kell igazítani (közéjük tartozik GY. RUITZ IZABELLA különben kitűnő fordítása is). Már a helyes szöveget követi DOM JEAN BEQUET (HAMBIS jegyzeteivel kísért fentebb idézett kiadásában: 124): „il nous dit . . . encore bien d’autres secrets qu’il nous fallait savoir. Nous trouvâmes encore à la cour de cet Empereur des gens qui étaient venus avec d’autres chefs: plusieurs Ruthènes et Hongrois sachant le latin et le français, clercs Ruthènes . . .”. A helyes fordításhoz azonban egy téves lapalji jegyzet csatlakozik, amely szerint a fordító a kérdéses passzus új fordításához (WYNGAERT függelékére hivatkozva!) a luxemburgi kéziratot vette figyelembe. Ez persze lehetetlen, mert a luxemburgi kézirat nem tartalmazza a IX. fejezetet. E kéziratot különben FLORIANUS és MARCZALI pontatlan és félrevezető utalásai ellenére újra megtalálta D. SINOR, aki ennek a kéziratnak (melyet különben WYNGAERT kiadásában szintén figyelmen kívül hagyott, hiszen pontos lelőhelye ismeretlen volt; ezzel a rövidebb redakciót tartalmazó kéziratok száma 11-re emelkedett). SINOR (John of Plano Carpini’s Return from the Mongols: *JRAS* 1957, 193–206) a luxemburgi kézirat eltérő olvasatait gondosan összegyűjtötte, a kézirat speciális magyar vonatkozású pótlékát is újra tárgyalta.

magyar (ilyenek, úgy látszik, nem kevesen akadtak) papjának tekintette, s ő temette el halottaikat (Tandem invenerunt nos quidam Hungari qui fuerant clerici quorum unus sciebat adhuc cantare multa corde, et habebatur ab aliis Hungaris quasi sacerdos, et vocabatur ad exequias defunctorum suorum; XX, 3). A másik ismerte jól a (latin) grammatikát, mindent megértett ezen a nyelven, de válaszolni már nem tudott. Kumiszt és húst hoztak a szerzetesnek és könyvet kértek tőle. Kérésüknek nem tudott eleget tenni, papírt hozatott velük és több szöveget kimásolt számukra a maga könyvéből.

Amikor Rubruk és társa megérkezett Mengü kán szállására, a két mezítláb érkező szerzetest, ruházatuk alapján, felismerte egy ott álldogáló magyar (rabszolga) és a tatárok-nak elmagyarázta, hogy a két idegen nyugati ferencesrendi gúnyát visel (. . . affuit ibi unus garcio Hungarus qui recognovit nos, hoc est Ordinem nostrum; XXVIII, 4). Ezt látva a mongol udvari jegyző odahívta a magyart és kifaggatta a szerzetesekről (Tunc venit magnus scriptor . . . et vocavit illum Hungarum a quo multa quesivit; XXVIII, 5).

Az udvarban a nesztóriánus papoknál időző szerzeteseket nagy sereg keresztény kereste fel, alánok, oroszok, grúzok, örmények, s nem hiányoztak közülük most sem a magyarok; eljöttek mindnyájan, mert rabságba estük óta nem gyakorolhatták vallásukat, a nesztóriánusok ugyanis nem engedték be őket templomaikba, csak ha az ő módjukra újra megkeresztelkedtek volna (XXXI, 10).

A karakorumi magyarokkal sok minden történt. Willelmus mester egy alkalommal elmesélte, hogy az egyik magyar megzavarta a tatár samán varázslatát saját jelenlétével és csak ügyvel-bajjal menekült meg üldözői elől (XXXV, 13).

Pelliot (*Recherches sur les Chrétiens*. 139) okkal hangsúlyozta, hogy Mengü idejében lényegesen több idegen élt Karakorumban, mint arra Rubruk beszámolójából következtetni lehetne. Fokozottan áll ez a megállapítás azokra a magyarokra, akik Batu és Mengü földjén rabságban éltek, akiket a tatárjárás sodort e távoli tájakra. Érdekes, hogy még a Rubruktól emlegetett idegenek is Magyarországról kerültek a tatárokhoz.

Nem volna teljes a kép, ha nem szólnánk arról az elmefuttatásról, amelyet Rubruk a Volgától (*Itil*) az Urál-folyóig (*Yagac*) vezető tizenkét napos út kapcsán közöl a régi magyarokról (XXI, 1–5). Ezúttal nem saját tapasztalataira támaszkodik, hanem korábban megismert írott forrásokra. E sokat idézett és magyarázott betoldás szerint az Urál a *Pascatir* (baskír) földről ered. *Pascatur* és a magyarok nyelve azonos. *Pascatur*ból jöttek ki a húnok, a későbbi magyarok, innen a „maior Hungaria” név. A *Pascatur*ról való ismeretei, mint mondja, azoktól a domonkosoktól származnak, akik ott jártak a tatárok bejövetele előtt. A magna Hungariának nem ő az egyetlen tudója. Plano Carpini (V, 29) szerint is *Baschart id est Hungaria magna*; de Bridia (34) a leigázott népek sorában említi ezt az országot: *Baschart id est magna Hungaria*. De már egyikük sem találkozott magyarul (vagy más nyelven) beszélő baskírral, sem pedig Magna Hungáriából (tudós elnevezés!) elszármazott magyarral. A kérdést itt nem szöhetjük tovább.

Az északi út eredetileg a rabszolgák útja. Ezen az úton tért haza Plano Carpini (útközben meglátogatta IV. Bélát is), ezen az úton tért volna vissza Rubruk is, ha tudta volna, hogy a francia király már nincs a keresztesek közt.

A déli út, amelyen Batu és a nagykán udvara egyaránt megközelíthető volt, a követségek, a kereskedők, a kalandorok útja, végső soron a keresztesek területeihez kapcsolódott. Innen viszont Arménián keresztül Batuhoz lehetett könnyebben jutni, Perzsián keresztül pedig a nagykánhoz.

Itt is akadtak magyarok. Rubruk visszaútján, a Kaukázusban egy magyar fráterrel találkozok, aki a domonkos Bernardus Cathalanusszal Aryun ilkánhoz igyekezett. Amikor dolgavégzetlenül visszajött, a magyar fráter Rubruk útmutatása szerint visszatért Tifliszbe (XXXVIII, 5).

11. A déli végállomásról, a keresztesek földjéről, Accon városából indult útnak egy hírhedt angol, még mielőtt az ilkánok berendezkedtek volna Perzsiában. A nevét nem ismerjük, de jó száz év óta időről-időre felröppen nálunk az emléke.

A tatárjárás során egy kisebb tatár különítmény Bécs közeléig merészkedett; a kis csapatot az osztrák herceg megfutamította és nyolcat közülük foglyul ejtett. A foglyok közt volt az angol is, akit azon nyomban kivallattak, vallomását írásba foglalta Yves de Narbonne és megküldte a bordeauxi bíborosnak. A levél belekerült Matthew Paris *Chronica Majora* című művébe, amely megőrizte azt az utókor számára.

A részleteiben szavahihetőnek alig mondható „vallomásból” hitelesnek tűnik, hogy még a tatárjárás előtt kétszer járt mongol követként IV. Bélánál (bis venerat ad regem Hungarie nuncius et interpres) és hogy Acconból indult a tatárokhoz. Bővebb kommentár nélkül világos, hogy onnan elég könnyen, ha nem is fáradságok nélkül, el lehetett jutni Batuhoz. Az angolnak rendelkeznie kellett olyan tulajdonságokkal, amelyek alapján Batu a jövevény szolgálatát elfogadta. Erről beszél Yves de Narbonne 1243-ból datált levelében is (Ut erat aliquantulum literatus, ea que ibi preferebantur, tabulis commendare, et cito postea tam recte proferre, ut indigena putaretur; et eadem facilitate didicit plures linguas). A szükséges nyelv- és helyismeretek birtokában került követként Magyarországra, s ezért követte (aligha tolmácként) a kisded tatár csapatot Bécs felé tartó útjára. Vö. H. R. Luard, *Mattheus Parisiensis, monachus sancti Albani, Chronica Maiora*, ed. by —. IV London 1877, 274–5, és *Monumenta Germaniae Historica SS XXVIII*, 232; J. J. Saunders, *Matthew Paris and the Mongols: Essays in Medieval History Presented to Bertie Wilkinson*. Toronto 1969, 116–32; Meywaert: Viator XI, 231; L. Hambis, *Saint Louis et les Mongols*. Journ. As. 1970, 33.

Az ilkánok, világhódító ideológiájuk fenntartása mellett, kezdettől fogva türelmesen viselkedtek Nyugattal szemben. Közös volt az ellenségük: Egyiptom és Szíria mameluk urai.

Az ellenük való szövetkezést elsőként az acconi pápai legátus javasolta. Az ő kezdeményezésére egy domonkos követség kereste fel Hülegüt 1260-ban, Dávid fráter vezetésével. David Ashby 14 évig maradt az ilkánok mellett, alaposan megismerkedett a tatárok viselt dolgaival, úgy látszik, némi szerepe volt az ilkánok és a nyugatiak kapcsolatainak egyengetésében. Írt egy „Les fais des Tatars” című művet, amely azonban nem maradt ránk. Vö. Cl. Brunel, *David d'Ashby, auteur méconnu des „Fais des Tartares”*. Romania LXXIX, 1958, 39–46. A mongol küldöttség tagjaként részt vett a 2. lyoni zsinaton; onnan nem tért vissza Perzsiába, hanem hazament Angliába. (Vö. Roberg, i. m. 273–7.)

Nyilván szerepe volt neki abban, hogy Hülegü kancelláriájában létesített egy olyan részleget, amely képes volt ellátni a nyugati uralkodókkal és a pápával való latin nyelvű levelezést.

E latin nyelvű kancellária legismertebb alakja Ricardus, aki így ír magáról a 2. lyoni zsinatra küldött tatár memorandumban: „ego Ricardus notarius dicti domini regis et principis ac interpres Latinorum” (Roberg, i. m. 300: 51). A latin kancellária jelentőségét

hiba volna eltúlozni; alkalmi feladatai voltak csupán, ennek megfelelően személyi állománya sem lehetett nagy. Abaya egy alkalommal mentegetőzik, hogy mongolul ír, mert latin scribája nem volt kéznél (Verum mongolice signavimus, quia illo tempore scriba noster latinus presens non affuerat, Tisserand 556; ez Abaya 1269-i leveléből utalás egy korábbi mongol nyelvű levélre; vö. még a 2. jegyzetet). A ma ismert latin nyelvű dokumentumok fogalmazóit, fordítóit pontosan nem tudjuk azonosítani; nagyon valószínű azonban, hogy a kétnyelvű 1274. évi tatár memorandum latin változata Ricardustól származik.

Ricardusnak az ilkán udvarban a nótáriusi és tolmács-tevékenységen kívül más, jelentős szerepe is volt: részt vett a nyugatra küldött követségekben, sőt nem egy esetben ő volt a küldöttség vezetője.

Feltűnőnek mondható, hogy az ilkánok udvarában mennyi nyugati származású személyt találunk, akik bizalmas feladatokat látnak el, nyugaton a mongol kán követeiként jelennek meg, többen közülük udvari tisztségek viselői.

Talán a legismertebbjük Buscarel de Gisolf. Ő viszi 1289-ben követi minőségben Aryun mongol nyelvű levelbe zárt üzenetét Szép Fülöpnek. Neve a mongol szövegben *Muskaril qorči*-ként szerepel (Monumenta II, 230: 30–1); a név maga meghatározhatatlan közvetítő nyelv köntösében, némi torzítással, jelentkezik; a *qorči* 'tegez hordozó' az udvari méltóságok közé tartozott, egyesek szerint 'testőr' a jelentése (Spuler, *Die Mongolen* 273, 484; Doerfer, *TMEN* I, 429–32 'Leibgarde der Herrscher'). Ugyanebben az évben IV. Miklós pápa I. Edvárd angol királyhoz írt levelében szintén szól róla (dilectus filius nobilis vir Biscarellus de Gisulfo, civis Januensis, nuncius Argoni regis Tartarorum illustris; vö. Mostaert–Cleaves, *Scripta Mongolica* I, 48–9).

Ugyanez a genuai származású mongol követ az 1302-ben VIII. Bonifác pápához küldött levélben *Bisqarun* néven szerepel, mint egy korábbi tatár üzenet közvetítője, egyike egy három tagú követségnek. Magát az 1302-i levelet egy másik, három mohamedán nevet viselő követ továbbította a pápához; ebben a követségben azonban már nincs ott Bisqarun (mongol szöveg: *Monumenta* II, 250: 2, 4; fordítás, jegyzetek Mostaert–Cleaves, *HJAS* XV, 467–95).

Buscarell de Gisolf követjárásairól nincs összefoglaló képünk, lényegesen több utat tett meg, mint gondolnánk. Itt csak I. Edvárd angol király 1302-ből kelt levelére utalunk, amely megemlíti, hogy Ġazan neki is küldött levelet „Buscarell de Guissurfo” útján (d'Ohsson IV, 345).

Öljeitü 1305-ben kelt mongol nyelvű levelét, melyet Szép Fülöphöz intézett, két követre bízta: Mamaly-ra és Toman-ra (mongol szöveg: *Monumenta* II, 30–34). Közülük az első mohamedán, a második nyugati, s neve helyesen Tomas. Az oklevél verso-oldalán a mongol szöveg olasz fordítása olvasható (annak idején már közzétette Abel-Rémusat). E fordítás olyan részleteket is tartalmaz, amelyek a mongol eredetiben hiányzanak: „E per cio vo mando Tomaso mio iulduci con questa imbasciata, e Mamalac, et lo rimanente del nostro paraule, elli ve la dirano a boccha”. Az olasz fordítás alighanem Tomasotól származik, ez magyarázza meg, miért van felcserélve a mongol eredetiben említett két követ nevének sorrendje, miért van itt megadva magas udvari méltósága, amikor arról a mongol eredeti hallgat (ugyanakkor *Muskaril*-nak *qorči* címét az általa hozott mongol szöveg is tartalmazza). Végül ugyancsak hiányzik a mongol eredetiből az olasz változatnak az a közlése, hogy az írott üzenetet a követek szóbeli kiegészítésekkel látják

majd el. Ez teljesen ellenkezik a mongol kancelláriai gyakorlattal, ilyen meghatalmazás széles körű visszaélésekre adott volna alkalmat. Éppen emiatt felmerül a kérdés, vajon ez a sienai olasz Tomaso valóban *yüldüči* volt-e vagy csak szemfényvesztés célját szolgálta ez a cím. A *yüldüči*, *ildüči* 'kardhordozó' az udvari, bizalmi tisztségek közé tartozott; vö. Doerfer, *TMEN* I, 192–3. „Tomaso mio iulduci” és társa (?) 1307 nyarán felkereste II. Edvárd angol királyt hasonló tartalmú üzenettel (szövege ismeretlen), amelyre az angol király még az év őszén két választ is küldött; annyi azonban bizonyos, hogy Tomaso félrevezette az angol királyt, amikor a mohamedánna lett Öljeitüt előtte mint a mohamedánok engesztelhetetlen ellenségét tüntette fel. Tomaso *yüldüči* hazatérőben 1308-ban felkereste V. Kelemen pápát is Poitiersban és levéllel (ezt már hamisítványnak tartják) és rábeszéléssel őt is a mamelukok elleni hadjáratra biztatta. (Vö. d'Ohsson IV, 591–8.) A pápa is válaszolt Öljeitünek.

Az ilkánok nyugati származású bizalmi emberei közt számon tartunk egy harmadik olaszt is. Pelliot (*Isol le Pisan*. Journ. As. 1915 II, 495–7) feltevése szerint ez a pisai személy szolgáltatta Rašidu-'d-Dinnak a frankokra vonatkozó értesülései nagy részét. A perzsa történetíró szóban forgó szövegét később K. Jahn adta ki (*Histoire universelle de Rašid al-Din Fadl-Allah Abdul-Khair I. „Histoire des Francs”*, Leyde 1951), benne a jeles olasznak *Ĵol* (helyesen *Čol*) *Bahādur* a neve, tisztsége nem kevesebb mint Pisa „*pādišāh*”-ja. Jahn kiadványára támaszkodva J. Richard (*Isol le Pisan: un aventurier franc, gouverneur d'une province mongole?* CAJ XIV, 186–94) a rejtélyesnek tűnő személyt nyugati, főleg pápai dokumentumok alapján azonosította. Egy eddig figyelembe nem vett 1301-ből származó irat alapján megállapította, hogy az nem más, mint „nobilis vir Ciolus Dofeti de Pisi”; a *Ciolus*, *Zolus* a Pisában jól ismert *Pericciolus*, *Perizolus* rövid formája. Előbb Cyprusban tűnt fel, majd Gazan követte, s egy 1300-ból kelt bulla alapján „vicarius Sirie ac . . . Terre Sancte a Casano imperatore, ut asserit, institutus”. Nem volt nehéz kideríteni, hogy *Isol*, helyesen *Čol*, sohasem töltötte be ezt a valóban magas tisztséget. Az azonban alig kétséges, hogy *Čol Bahādur*, éppúgy mint két említett honfitársa az ilkánok környezetében lézengő, jó pénzért hasznos szolgálatokat végző kalandorok közé tartozott.

Az olasz származású mongol követek nem egy esetben szoros kapcsolatban állottak a kereskedelemmel; e téren különösen Buscarello Ghisolfi hallat sokat magáról. Az olasz kereskedők (Genua, Velence, Pisa, Siena, Flórenc különösen) élénk kereskedelmi tevékenységet fejtettek ki Perzsiában, egyik fontos központjuk Tebrizben működött. (Vö. L. Petech, *Les marchands italiens dans l'Empire mongol*. Journ. As. 1962, 560–74.)

A kalandorok jórésze a szomszédos területekről érkezett az ilkánok udvarába, különösen a Frankföld volt gazdag az efféle „imposztorokban”. Mathias Parisiensis több ilyen személyről szól. Közülük való egy név szerint meg nem nevezett magyar, aki tudott franciául, németül, latinul, hatvan éves kora ellenére mohamedánként szélhámoskodott (Quidam nascione Hungarus, factus a primis annis apostatus nequissimus, etate sexaginarium . . . Impostor igitur memoratus, qui linguam Gallicam, Germanicam, Latinam novit . . .). Ez a bejegyzés az 1251. év alatt található. Hasonló babérokkal dicsekedhet egy Robertus Bugre nevű ál-domonkos is, róla 1236., 1238. és 1251. évek alatt olvashatunk (*Chronica Maiora*: MHG XXVIII, 326, 133, 146).

12. Hűlegű IX. Lajoshoz intézett latin nyelvű levele szabályosan követi az ilkánok diplomáciai levelezésének gyakorlatát. A nyelve latin; lényegében ez nem új eljárás, hiszen

az első Nyugatról küldött követek a mongoloktól szintén latin nyelvű üzenetekkel tértek haza: ezek a levelek a nyugati követek közreműködésével, nem kis fáradsággal, olykor félreértésekkel készültek. Hülegü azonban már latin kancelláriával is rendelkezett; leve-lünk valószínűleg itt készült. A nagyhangú „ego Ricardus”-on kívül nem ismerjük a többi scriba nevét.

Megjegyzendő, hogy csak az ilkánok küldtek Nyugatra mongol nyelvű diplomáciai iratokat.

Felmerül a kérdés: milyen követség hozta Hülegü levelét IX. Lajoshoz? Ki volt a követség vezetője? Láttuk, hogy a mongol okmányok általában megadják a követek neveit. A latin levelek közül a Baiju-félét Aybeg és Sargis vitte magával (istud preceptum per manus Aybeg et Sargis misimus); a levél 1247-ből való, megőrizte a *Speculum historiale*; vö. Voegelin, i. m. 389. Abaya 1269-es levelét továbbító követek nem pusztán postási megbízást kaptak (*Super hiis quidem vobiscum ordinandis sanctitati vestre Solomonem Arkaoun sacrosancte Ecclesie Dei in curia nostra custodem atque Nekpei nuncios nostros destinavimus*; Tisserand, 556). Az 1274. évi memorandum latin fogalmazója valószínűleg Ricardus volt, lehetséges, hogy a tatár követek szószólója is ő volt. Maga az irat említi Ricardus nevét, de követi megbízatását nem.

Hülegü 1262-es levele sem tartalmazza a követ (vagy követek) nevét. Ehelyett saját bizalmi emberei közül egynek a nevét kétszer is megemlíti. Ez a név Joannes Ungarusé.

Joannes Ungarusról tudjuk — írja a levél —, hogy a frank rabszolgák Jeruzsálem szent városáért a hitetlenek ellen érzett buzgalmukban jöttek ide (és estek rabságba), ugyanőt megbíztuk, hogy adja vissza nekik korábbi szabadságukat. Nem hiszem, hogy ez elkerülte volna figyelmeteket. (*Sclaus proculdubio latinos quos per Iohannem Ungarum pro sancta ciuitate Ierusalem, causa deuocionis, contra infideles intelleximus uenisse, per eundem fecimus restitui pristinae libertati, quod non credimus dominationem uestram latere*; Meywaert 257: 72–74).

A másik helyen (a pápa nyugati uralkodók közt vitt szerepének megértése után) mondja: megparancsoltuk, hogy neki (a pápának) adják vissza Jeruzsálem szent városát, melyet az istentelenek már régebb óta hatalmukban tartanak, az egész ország hozzátartozó részeivel együtt. Ezzel a mi hűséges hívünket, a már említett Johannest, a keresztény hit buzgó gyakorlóját bíztuk meg; kételkedés nélkül hisszük, hogy ennek híre valahogyan eljutott fületekbe (*Quibus intellectus ei restitui iussimus sanctam ciuitatem Iherusalem a profanis iamdudum detentam, cum ceteris totius regni pertinentiis, per fidelem nostrum deuotum Iohannem predictum fidei christiani cultorem, quod proculdubio credimus auribus uestris aliquociens insonuisse*; Meywaert 258: 90–93).

Hülegü levelének felfedezője, Meywaert, (250) kiemeli, hogy a levél hozzájárul, többek közt, Johannes Ungarus személye körüli régi problémák tisztázásához, hozzáfűzhetjük, bonyolításához is. Richard szerint (JS 1979, 298) is újra kell értékelni Joannes Ungarus szerepét.⁹

⁹ RICHARD egyik lapalji jegyzete szerint (*Journal des Savants* 1979, 299) nem szabad Hülegü bizalmi emberét összetéveszteni egy másik Joannes Ungarusszal, aki Sartaq herceg udvari káplánja lett volna. Rubruk elsősorban Sartaqot kereste fel, hozzá volt ajánlása, alaposan körülnézett nála és környezetében. Szerinte ott római hitű keresztényeknek nyoma sem volt (legfeljebb a rabszolgák között). És valóban Kirakos szerint (BROSSET, Kirakos de Gantzac, St. Pbg. 1871, 173) Sartaqot

Hülegü magyar származású belső emberének a története három esemény körül forog: 1. a Sziciliából visszatért mongol követség; 2. IV. Orbán pápánál tett látogatás; 3. a IX. Lajoshoz küldött tatár követség.

A szicíliai kudarcot – mint fentebb említettük – ma újabb dokumentum erősíti meg, amely szerint a 2. lyoni zsinatra Helau valóban követséget küldött a pápához és a tengerentúli uralkodókhoz. E követségnek, melyet visszaküldött Manfréd, II. Frigyes császár fia, tagja volt Ricardus is (Roberg 300: 5, 1).

Azt viszont sehol semmi sem bizonyítja, hogy ennek a követségnek Joannes Ungarus tagja lett volna. Nem is volt. Hogy ez korábban mégis szóba került, az IV. Orbán brevetjével magyarázható, amely név szerint is említi Hülegü követét. Hogyan került a pápa elé? Mint már említettük, kissé kalandos elmélet átsegített ezen a nehézségen: a jelentéktelen, rosszul, tatár módra öltözött személynek sikerült megszöknie a szicíliaiak kezéből. E magyarázat mögött azonban egy kronológiai szorítás is állott: IV. Orbán 1261–1264-ig pápa, Hülegü 1265-ben meghal. Mögötte még ott várt válaszra: egy követség legszürkébb, legjelentéktelenebb tagjának hogy juthatott eszébe a pápa előtt követet játszani?

A megoldást a IX. Lajoshoz intézett levélben kell keresnünk. Ebből kiderül, hogy Joannes nem jelentéktelen statisztája a követségnek, ellenkezőleg, hiszen intimusa az ilkánnak. Számos nyugati származású belső embere közül nyilván azért esett rá Hülegü választása, mert a Szentföld körüli ügyek intézésében olyan érdemei voltak, amelyeket a francia király is értékelhetett.

Az *Erfurti Krónika* szerint a francia királyhoz nagy létszámú követség érkezett: A ránk maradt levélben mindennek nyoma sincs, egyetlen tatárról sem esik benne szó, domonkos tolmácsokról sem, de annál több Joannes Ungarusról, akinek, úgy látszik, nem volt szüksége tolmácsra, magyaron és tatáron kívül nyilván tudott latinul is. Ezzel szemben erős kétséget ébreszt az Erfurti krónika értesítése (hitelét az sem éppen erősíti,

keresztény dada nevelte, amikor felnőtt a szír-keresztények keresztelték meg. Sartaq tehát csakugyan nem tartozott a római hit követői közé. Keresztények, pl. nesztoriánusok persze akadtak nála is, a nagykan környezetében is, de a szerzetesi szigorral mérő Rubruk szemében ezek az eretnekek és szakadárok nem számítottak keresztényeknek. J. RICHARD (*La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge, XIIIe–XIVe siècles*; Rome 1977, 77–8 és 99) részletesen szól egy Johannesről, aki Sartaq káplánjának mondotta magát (!), csak hogy ez – szerinte – nem magyar, hanem örmény volt. Ez az örmény 1254-ben megjelent Anagniban, s jelentette Sartaq megtérését. Ez eddig rendben is volna. Korábbi tudósítások szerint (d'OHSSON II, 336) IV. Ince pápa értesült az állítólagos megtérésről, ez alkalomból 1254-ben Anagniból üdvözlő levelet küldött Sartaqnak. A bonyodalom itt kezdődik, mert RICHARD meg nem nevezett forrása szerint az (örmény) Joannes a mongol herceg megtérését hírül akarta vinni a pápának, de a szicíliai király megakadályozta továbbjutását a pápához. Nyilván a szicíliai feltartóztatás, máshonnan jól ismert motívuma volt a félreértés, pontosabban félremagyarázás kiindulópontja. Különben semmi jel nem mutat arra, hogy az örmény Johannes tagja lett volna annak a Hülegü által küldött követségnek, melynek célba jutását Manfréd meggátolta. Világosan két különböző hagyomány összehavaráásával van dolgunk. Hitelesnek tűnik, hogy Nyugaton 1254 körül ismeretes volt Sartaq állítólagos kereszténysége, ezért kapott Rubruk hozzá ajánlást. Más kérdés az, hogy a hírt először IV. Ince pápa 1254-ben, halála évében kapta-e meg. Az viszont bizonyos, hogy az örmény Johannes nem vehetett részt az ismert szicíliai követségben két okból: Hülegü 1256-ban lépett trónra, Sartaq 1257-ben meghalt; a Sziciliánál 1263 körül elakadt követség tehát eleve tárgytalan. Marad az állítólagos örmény Johannes személyének felderítése. Folytatott-e papi tevékenységet Sartaq körül? Járt-e 1254-ben Anagniban?

hogyan Orbán helyett Sándor pápáról beszél) a nagy létszámmal szemben. A tapasztalat szerint ugyanis a követségek legtöbbször két, ritkábban négy tagból állottak, s visszafelé jövet (olykor az indulás után) ez a létszám is megcsappant.

Kézenfekvőnek látszik, hogy Joannes Ungarus feladatát a francia királynál elvégeztén, visszafelé vezető útján megjelent a pápánál is, valószínűleg 1263-ban. Írásos dokumentuma nem maradt, ezért szóban adta át az ilkán üzenetét a pápának, IV. Orbánnak.

Végeredményben ez az eljárás nem volt kifogásolható. Már kevésbé mondható el ugyanez Tomaso yüldüči-ről, aki a Szép Fülöphöz címzett levél másolatát (a preambulum kiigazítása után) átadta II. Edvárd angol királynak, sőt utána a pápánál is megjelent, újabb, már kevésbé bizalmat keltő másolattal.

Ki volt Joannes Ungarus? Egyike az ilkánok udvarában tevékenykedő idegeneknek, aki Hülegü bizalmi embereinek sorába tartozott, és aki urának megbízásából hol szentföldi dolgokat intézett, hol követi feladatokat látott el.

Hogyan került Perzsiába? Nincs rá kielégítő felelet. Nem valószínű, hogy Batu rabságából sodródott volna oda, bár földrajzilag ez nem ütközött volna különösebb nehézségbe. A Szentföld körüli tevékenysége inkább arra utal, hogy a keresztesek között, a frankok földjén keressük Hülegü udvarába vezető pályájának kiindulópontját. Feltevés ez is, melyet további kérdés súlyosbít: oda hogyan került? II. András magyar király keresztesháborújából maradt volna vissza? Ehhez nagyon fiatalon kellett volna hazulról elindulnia, és IX. Lajoshoz már hatvanon túl érhetett csak. Igaz, Meywaert felveti annak lehetőségét, hogy Joannes Ungarus azért nem jelent meg az 1274-i zsinaton, mert már nem élt.

Egyelőre csak az kétségtelen, hogy Joannes Ungarus Hülegü nyugati udvari emberei közt az egyetlen magyar, aki ugyan nem lett sem *qorči*, sem *yüldüči*, sem ügyeskedő kereskedő, de megbecsült személy volt, aki kényes és bizalmas feladatokat látott el.

Kalandor volt-e vagy renegát, netán hűséges udvari ember? Ki tudná megmondani?

ELOSZTÁS ÉS EGYENLŐSÉG

— A kommunikáció rejtett csatornái a közösségben —

„Márton gazda szegény ember volt. Se földje, se marhája. Csak néhány baromfi kapirgált az udvarán, közöttük a tollas seregek hatalmas fedelme, a kakas. Ez a kakas gyakran átbújt a szomszéd Lőrincék portájára, amiből rendszerint nyelveskedés kerekedett. A szomszédasszony, a finom Rózszi, alaposan értett a zenebona felidőzéséhez. Márton gazda tehát, hogy minden pörpatvarnak véget vessen, megfogta a kakast, magára vette ünneplő ruháját, s fölvitte a kastélyba az uraságnak ajándékba.

Az uraság az ajándékot elfogadta és meghívta Márton gazdát ebédre. Heten ültek az asztalnál: az uraság, a felesége, a háziúr két leánya, két tanuló fia és a békeszerető Márton gazda. Pecsenye gyanánt egy egészben sült kakast tettek az asztalra. Az uraság Márton gazda elé tolta a pecsenyész tálat és jókedvében azt mondta, hogy tíz hold földet ad neki holta napjáig, ha ügyesen el tudja osztani a kakast hetük között. Fogta Márton a kést, levágta a kakas fejét és a háziúr tányérjára tette:

— A nagyságos úr a család feje, tehát nagyságodé legyen a kakas feje. A fej után következik — mondotta tovább a bölcs Márton —, meg aztán a nyak forgatja a fejet, tehát a nyak a nagyságos asszonyt illeti. A két kisasszonyé lesz a kakas két lába, hogy jó táncosok legyenek. A két ifjú úrnak a két szárnyát adom, hogy jól tudjanak írni.

Általános derűtlenség fogadta a kakas felosztását, amiben az volt a legelméőbb, hogy a kakas egész teste Márton gazdának jutott.

Az uraság szavának állt s az ügyes fölosztásért az ígért 10 hold földet kimérte a jó Mártonnak.

Híre ment ennek a faluban s Lőrinc szomszédot addig biztatta felesége, amíg mind az öt kakasukat felvitte az uraságnak a még nagyobb ajándék reményében. Az uraság ezeket is elfogadta s Lőrinc szomszédot szintén meginvitálta magához ebédre. Mind az öt kakast letették Lőrinc elé: ha föl tudja ügyesen osztani őket, ő is jutalmat kap. De bizony Lőrinc szomszéd megakadt. Csak fészkelődött a helyén, meg irult-pirult, de osztani nem tudott.

Ekkor a háziúr Márton gazdát hívatta, s újból rábízta az öt kakas felosztását. A jó Márton fogta a villát a kezébe és elkezdte.

— Nincs tökéletesebb szám, mint a három; én tehát a kakasokat a hármas szám szerint fogom fölosztani. A nagyságos úr egy, a nagyságos asszony is egy; ez együttvéve kettő, meg egy kakas az három, — s azzal eléjük tett egy egész kakast. — A két kisasszony kettő, meg egy kakas az három — tehát azoknak is adott egyet. — A két ifjú úr kettő, meg egy kakas az három, — tehát a két ifjú úr is kapott egyet. Itt a tálban maradt két kakas, meg én az három — és maga elejibe emelte a két kakast tálastól együtt.

Bizony Lőrinc szomszédnak még csak pecsenyeszaft sem jutott, de miért irigykedett szomszédjára. Az irigy embernek nem árt, ha megszegyenül.”¹

¹GYÖRGY 1938, 198–200. — A szerző köszönetét fejezi ki VOIGT VILMOSnak, aki erre az anekdotára felhívta a figyelmét. — György Lajos a Szent István Társulat 1912. évi naptárában találta az anekdotát és a hozzáfűzött jegyzetekben megállapította, hogy „a kétféle felosztás a nemzetközi szerkezetnek megfelelő teljes magyar változat. Kétségtelen, hogy keletről vándorolt Európába”.

Az idézett anekdota – annyi más társához hasonlóan – egy olyan élethelyzetet mutat be, amelyben a szereplők cselekvéséből valamiféle erkölcsi tanulság vonható le.² Ez alkalommal azonban nem a példázat, hanem a történet társadalmi aspektusa érdekelt bennünket. Jól érzékelhetően az elbeszélés két részre oszlik. Az első arról beszél, hogy a lehetetlennek tűnő feladatot úgy kell elvégezni, hogy a felosztás tükrözze a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyet; a második pedig arról szól, hogy az előbbinél nem kevésbé furfangos módon miként lehet egyfajta egyenlőséget teremteni a fennálló társadalmi hierarchiában.

Az ételek elosztásának nyelvén, tehát lényegében a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség kérdéséről beszél az anekdota. Ugyanennek a jelenségcsoportnak a vizsgálata lesz a témája ennek a dolgozatnak is. Pontosabban a társadalmi kommunikációnak az a rejtett dimenziója, amelynek során az ételekkel, az ételek fel-, illetve elosztásával közlünk valamit embertársainkkal, a közösség tagjaival. Tanulságos az ilyen rejtett üzenetek elemzése, mert az adott kultúrának sokszor nagyon lényeges és jellemző tulajdonságaira hívják fel a figyelmet.

Az étkezés szemiotikája

A hatvanas évek elején, a strukturalista és szemiotikai kutatások első jelentős műveiben, amikor megfogalmazott feladatként a mindennapi élet eseményeinek vizsgálatához is hozzáláttak, az ételek és az étkezés jelrendszerként való értelmezése azonnal az elemző érdeklődés homlokterébe került. Így Roland Barthes a táplálkozás rendszerében nehézség nélkül megtalálta a *langue* (nyelv) és *parole* (beszéd) Saussure-i megkülönböztetését, amikor így írt: „Az étkezés nyelvét alkotják: 1. a kizárási szabályok (étkezési tabuk); 2. a meghatározandó egységek jelentéshordozó oppozíciói (például: a sós/édes típus); 3. a társítási szabályok, akár szimultánok (egy fogás szintjén), akár szukcesszívek (egy *menü* szintjén) 4. az elfogyasztás illemszabályai, melyek talán egyfajta étkezési *retorikaként* működnek. Az étkezés roppant gazdag „beszéde” magában foglalja az elkészítés és összetársítás minden személyes (vagy családi) változatát (egy család konyháját, melyet bizonyos szokások határoznak meg, s amelyet ideolektusnak lehet tekinteni). A *menü* pl. nagyon jól szemlélteti a nyelv és a beszéd játékát: minden *menü* egy (nemzeti vagy regionális és *társadalmi*) *struktúrára* vonatkoztatva jön létre, de ez a napoktól és a felhasználóktól függően különféleképpen telítődik”.³

² Fontos jellemzője az anekdotának, hogy „mulatságos történet” – vö. az *anekdota* címszóval (Magyar Néprajzi Lexikon I. 101–102., írta KOVÁCS ÁGNES) –, de még fontosabbnak gondoljuk a belőle levonható tanulság említését, a történet példázatát és modell-jellegét.

³ BARTHES 1976, 26. – Tanulságos, hogy az eredeti mű 1964-ben jelent meg, és érdemes folytatni az idézetet: „... ahogyan egy nyelvi „formát” azok a szabad variációk és kombinációk töltöttek ki, amelyekre a beszélőnek a sajátos közleményhez szüksége van. A Nyelv és a Beszéd viszonya itt elég közel áll ahhoz, amit a beszélt nyelvben találunk: az étkezési nyelvet, nagyjából, a használat, vagyis a beszédek egyfajta rétegződése adja: az egyedi újítás tényei (kitalált receptek) mindig szert tehetnek intézményesített értékre. Az öltözködés rendszerével ellentétben, minden esetben hiányzik egy *döntést hozó csoport* tevékenysége: az étkezési nyelv csakis egy széleskörűen kollektív használatból vagy egy tisztán egyéni „beszéd”-ből kiindulva jön létre”.

Érdekes itt a francia tudós megállapítását kiszélesíteni olyan értelemben, hogy az ételnek (s általában az étkezésnek) egyik jellemző jegye az, hogy jelként értelmezhető a társadalmi használat szférájában. A legismertebbé vált etno-kulináris elmélet mégsem ezen az úton halad, hanem a legalapvetőbb materiális ellentétpárok terminusaiban szól a kultúra más természetű, nevezetesen a szellemi szférájához tartozó ellentétpároktól. Ezek a nevezetes alapkategóriák a nyers, a főtt és a rothadt.⁴

Eredetileg 1965-ben publikálta Claude Lévi-Strauss a fenti (1. ábra) „kulináris háromszöget” s lényegében az a felismerés található meg az ábra továbbfejlesztett változataiban, hogy az étel-kód mögött más jelentések állnak.

1. ábra

Ezeket a jelentéseket a mítoszok elemzése során találta meg azáltal, hogy a *nyers* és *főtt* – majd a második kötetben⁶ a *méz* és a *dohány*, ill. a *hamu* – ellentétét vetítette rá a kultúra és a természet ellentétpárra.

Az angolszász néprajzkutatásban az utóbbi évtizedben elsősorban a „szimbolikus antropológia londoni iskolája”-nak tagjai⁷ foglalkoztak az ételek jelképes értelmének vizsgálatával. Raymond Firth az óceániai Tikopiában szerzett tapasztalatait összegezte az „étkezés nyelvéről” szóló írásában, a *Symbols: Public and Private* című könyvének egyik fejezetében. Megállapította, hogy a bennszülöttek körében az ételek jelképes eszközként szolgálnak a társadalmi együttműködés és a társadalmi státusz kifejezésére.⁸ A kultúra szociális szférájában az együttműködést a résztvevők egyenlősége, a hierarchiát pedig a társadalmi egyenlőtlenség hozza létre s ez a tárgyak nyelvén is kifejezhető. Más szavakkal mondván az anyagok, az ételek nyelvén társadalmi tényekről is beszélhetünk.

Mary Douglas *Implicit Meanings*⁹ című könyvében külön fejezet szól az étkezés rejtett, de mindenki által ismert jelentéseinek elemzéséről.

Egy étkezés jelentéseinek „megfejtése” abból indul ki, hogy az étel, illetve az étkezés egyrészt biológiai, másfelől pedig társadalmi tény. Más szóval az esemény azáltal, hogy biológiai funkciókat teljesít, egyúttal társadalmi szükségleteket is kielégít. Douglas felírja a rendszer elemeit és a lehetséges paradigmákat. Érdekes néhány alapvetően közhelyszerű megállapítását felidézni; véleménye szerint az étel akkor igazán étel, ha

⁴ LÉVI-STRAUSS 1977, 221–228.

⁵ Részletes elemzését és kritikáját lásd LEACH 1974. 30.

⁶ LÉVI-STRAUSS 1973, 20.

⁷ NEWALL 1976. Jó ismertetést ad az iskola főbb elgondolásairól és a fontosabb művekről.

⁸ FIRTH 1973, 253.: „The Tikopia use food as a symbolic instrument to express ideas of social cooperation and social status.”

⁹ DOUGLAS 1975, 249–279.

egész sor ellentétes elemből áll – így például hideg-meleg, ízes és közömbös ízű részekből, folyékony és szilárd, s természetesen főtt és nyers alkatrészek változatos összeállításából.

Felhívja a figyelmet az étkezést megelőző, kísérő és befejező italok jellegének megválasztására, mint az intimitást is jól kifejező lehetőségre.¹⁰ Általában pedig elmondható, hogy a feltálat ételek megválasztásával pontosan kifejezhető, hogy csak egyszerű hétköznapi vagy ünnepi, családi, vagy utóbbi esetenél maradva, közeli barátot vagy tiszteletreméltó, de társadalmilag fölöttünk álló vendéget fogadunk.

Az ünnepi étkezéseknek éppenúgy megvan a maguk „hivatalos” étrendje, mint ahogy a viselet igazodik (különösen így volt régebben) az ünnepi alkalomhoz. Az étrend, a jól megválasztott fő- és mellék- vagy kísérő ételek váltakozó sorrendjében található meg az ételek jelképes jelentése, az „ismétlődő analógiák rendszere”¹¹ hordozza a közösséghez szóló üzenetet.

Találón állapította meg Lévi-Strauss egyhelyütt Marcell Mauss-nak az ajándékról szóló munkájához írt előszavában, hogy egy társadalmi tény – s az étkezés annak tekinthető – igazán akkor és úgy lehet megérteni, ha úgy tekintjük, mint egy nagyobb egység integrált részét.¹² Hasonló a helyzet, mint a viselet – különösen a népviselet – jelrendszerével, ott is lehet egyetlen ruhadarabnak is külön jelképes jelentése, de van magának a teljes viseletnek, az öltözet egészének együttesen is jelentése. Ez utóbbi különösen az ünnepek kontextusában, a jeles alkalmak állandóan visszatérő sorában nyer pontos értelmet és állandó megerősítést, éppen az ismétlődés által.

Az eddig ismertetett elemzések az egyes ételek elkészítése során létrejövő anyagi minőségek jelképes értelmét próbálták megfejteni és a kultúra, illetve a társadalmi tények csoportjaival összefüggésbe hozni. Ez alkalommal nem az egyes fogások, hanem az étrend eleje és vége szembenállásának értelmét kíséreljük meg megfejteni.

Lakomák és étrendek

Lássunk néhány példát, konkrét leírást. Az emberi élet egyik ünnepi eseményét, a lakodalmot egyik fő mozzanatát, az evést, régiesen szólva a lakomát választottuk ki az elemzés céljára. Megfigyelhető, hogy általában az ünnepi alkalmak sok olyan szokást (szokáselemet, ill. rítustöredéket) őriztek meg, amelyek a mindennapi gyakorlatban gyorsan alkalmazkodtak egy-egy új helyzethez, teljesen eltűntek vagy a felismerhetetlenségig megváltoztak.

Sokat írtak a lakodalmot egyes mozzanatainak jelképes jelentéséről – például a bőség, a gazdagság fitogtatásáról, a termékenységvarázsló mozzanatokról, a különféle lakodalmi jelvények nyelvezetéről, sőt egyes ételek (pl. kakastaréj, csigatészta, malac-

¹⁰ FRAKE 1979.

¹¹ DOUGLAS 1975, 260.: „... the meaning of a meal is found in a system of repeated analogies. Each meal carries something of the meaning of the other meals; each meal is a structured social event which structures others in its own image. The upper limit of its meaning is set by the range incorporated in the most important member of its series”.

¹² LÉVI-STRAUSS előszava MAUSS 1960, XXVIII.: „To understand a social fact correctly must understand it completely that is to say from 'without' as a thing, but as a thing of which is an integral part ...”

farok, tojás, alma) szexuális szimbolikájáról. Példák hosszú sorával lehetne bizonyítani, hogy ez a társadalmi esemény egy kis közösségben éppen fontossága miatt rendkívül telített a jelképes mozzanatban. A jelentések sűrűsödését tapasztalhatjuk minden kódban, amelyik csak résztvesz a lakodalom „többszínű”,¹³ mégis egy dalt éneklő kórusában.

Az első példa a felsőtárkányi lakodalom leírásából való, az ötvenes évekből — Bakó Ferenc gyűjtéséből:

„Az egyes ételeket a nagyvőfély verssel köszöntötte be, és az első tál ételt mindig a fiatal pár elé tette. A mögötte álló nyoszolyóasszonyok pedig mindig odarakták a tálát, ahol „hijja volt”, vagyis üres volt az asztal. Az étrend mindenütt csigatészta húslevessel, „bordáscsik”-levessel kezdődött, a második fogás pedig töltöttkáposzta („káposzta tötésvel”) volt. A harmadik fogás sült marhahús vagy sült szárnyas szokott lenni rizzsel vagy tésztával. Negyedik fogást, sült disznóhúst csak a legmódosabb helyeken tálaltak. . . . A vacsora *végén*, a sütemények után a *menyasszony egy tortát személyesen* kínálgatott fel a vendégeknek.”¹⁴

(Az aláhúzott *sövegrészek* az idézetekben minden esetben a szerző, H. M. kiemelései.)

A régi herédi lakodalom szokásait írta le Tari István:

„Vacsorára sült húst, hurkát, *végül süteményt, tortát* visznek az asztalra, ugyanazokkal a köszöntőkkel, mint az ebédnél.”¹⁵ . . . A menü a *sütemény, a torta*, melynek bevitelekor a vőfély e versikét mondja:

Itt van tiszta fehér lisztből jóféle sütemény
Cukorral vegyítve nem is olyan kemény,
Oly édes ez, mint a csurgatott méz,
Mindjárt megkívánja az ember, ha ránéz.
Szereti is minden asszonyféle,
A lányok sem tudnak betelni véle,
Mivel a férfi ember is igen szereti,
Tessék tehát kérem, lássanak csak neki!”¹⁶

A galgamácsai lakodalom étrendjét Dudás Juli, parasztfestő asszony írta le életrajzában:

„Fogyasztották jó kedvvel a sokféle ételt, amit a konyhában, frissen készítettek. Többféle fogás volt: főtt hús tormával, tyúkpaprikás apró galuskával, töltött csibe finom uborkával, székelykáposzta disznóoldallal, túrós, mákos-rétes, apró süteménnyel.”¹⁷

A Békés-megyei Kötgyán lakodalmi ételeit szintén egy paraszti önéletírás alapján idézzük:

¹³ HOPPÁL 1979, 5–32.

¹⁴ BAKÓ 195. 391. — A lakodalmi előkészületekről leírja, hogy a kezdő események között fontos helye van a rokonok és a meghívottak ajándékai átvételének (uo. a 370–373. oldalakon). A későbbiek szempontjából fontos adatokat közöl arról, hogy milyen és mennyi süteményt vittek az egyes „hivatalos” családok — pl. általános volt, hogy *három* nagy kerek lakodalmi, ún. *morván* kalácsot vigyenek, azonkívül kettő-három vagy négy „kézzel” süteményt, vagyis tállal édes apró süteményféléseket.

¹⁵ TARI 1978, 20.

¹⁶ TARI 1979, 11.

¹⁷ VANKÓÉ DUDÁS 1976, 201.

„Amikor megesküdték, hazamennek, vacsora jön: tyúkleves, csiga, paprikás, sült hús, torta vagy sütemény.”¹⁸

A század első évtizedeinek lakodalmi vacsora ételei Diósgyőrben a következők voltak:

„Vacsorakor a vőfély minden tál étellel, s a borral is, külön-külön versben köszönt be. Ezeket szolgálják fel, ez a vacsora leggyakoribb étrendje:

1. Tyúkhúsleves csigával
2. Főtt hús céklával
3. Zaftos hús makarónival
4. Töltött hús uborkával, kompóttal
5. Töltöttkáposzta
6. *Kása*. Olvasztott vaját, *mézet*, fahéjat tesznek rá.

Ilyenkor történik a kásapénz-szedés: egy vicces legény felkötött karral megy a vendégekhez, „megégett, megégett” – mondogatja közben.

7. *Aprósütemények*

8. A nyoszolyóasszonyok és lányok ajándéka; fonott kalács és perec.

9. Ezután vedérben *édes bor* kerül az asztalra, ezt a boros nyoszolyóasszony adja, miután cukorral, fahéjjal felfőzte. *Mindenki* merít ebből, majd a rendes bort fogyasztják.”¹⁹

Már az eddig idézett adatok is jól mutatják az étrend főbb ellentétpárjait, vagyis hogy a lakoma elején húsételek, a végén édestészták állnak. Ez az oppozíció több részlet szembenállást is magában foglal:

(az étkezés) eleje – vége

(állati eredetű) hús – (növényi eredetű) tészta

(a fogásban mellékes a) főtt tészta – sült tészta (mint főfogás)

sós – édes

(a hús részei) különböző minőségűek – egyforma minőségű (minden darab)

a darabok nem egyformák – minden darab egyforma nagyságú

nem jól osztható – jól osztható

egyenlőtlenység – egyenlőség

A vacsora étrendjének felépítésébe,²⁰ úgy látszik, beépült egy olyan jelentésváltozás, amely az egyenlőtlenül elosztott, nem egyforma minőségek helyett a végén az egyenlően felosztott egyforma minőségű ételekkel a mindenki egyenlő érzését akarja közölni a résztvevőkkel. Ha így van ez a lakodalmi vacsora szintjén, még meggyőzőbbek azok az adatok, amelyek az egész társadalmi esemény, vagyis az egész lakodalom végén találhatók.

¹⁸ EMLÉKÜL HAGYOM... 1974. 67. – Bujdosó Mihály életrajzából. – Egy másik paraszti „életírás”-ból idézzük a hivatásra összegyűlt vőfélyek vacsorájának étrendjét: „A kitűzött estére összementek a vőfélyek. Először megvacsoráltak, a vacsora paprikás hús (pörkölt), rétes és süteményekből állott.” – részlet Balla János visontai parasztember írásából uo. 287. old.

¹⁹ MÁDAI 1966, 329.

²⁰ Úgy tűnik, nemcsak a lakodalom, hanem más jeles étkezések, lakomák étrendje is hasonló.

KARDOS 1943, 87: „A vágást közvetlenül a disznótör követi. Ez az alkalom jelzi azt a szintet, amit az őrségi konyha mennyiségben és minőségben produkálni tud. A lakodalmak, paszták, torok és egyes ünnepi alkalmak ugyanezt a fokot képviselik, de ezek mindig alkalmiak, a disznótör azonban a paraszti táplálkozásmenet szerves része. Vegyük pl. egy senyeházi középgazdaság idejé disznótörát.

1972-ben egy néprajzi dokumentumfilmet forgattunk a Heves megyei Boldog községben. A lakodalom egyik fontos mozzanata – s ezért a film utolsó jelenete –, hogy a hérések által hozott mézeskalácsokkal díszített nagy kalácsot szétszedik és más édességek, torták kíséretében szétosztják a jelenlevők között.²¹

Az ugyancsak Hevesben levő Visontán „addig nem fogtak a menyasszonytáncba, még a menyasszonyos háztól az ajándékokkal meg nem érkeztek, ami tortából, süteményből és sült húsból állott, amiből a menyasszony táncba után *mindenkinek* adtak egy darabot”.²² A herédi lakodalom utolsó mozzanata a következő:

„Utána a zene folytatódik mindaddig, amíg a menyasszonyos háztól nem érkeznek a papírrózsákkal különlegesen feldíszített menyasszonyi kaláccsal, a menyasszony bérma-keresztanyja és bérma-keresztanyja 10–15 főből álló kíséretével. (A menyasszonykalácsot ugyanis a menyasszony bérma-keresztanyja süti vagy sütteti.)

Megérkezésekor a zene elhallgat, s a menyasszony bérmaszülei leszedik a díszeket a kalácsról, felvágják és sorba kínálgatják a jelenlevő úgy a menyasszonyos, mint a vőlegényes ház vendégeit, mégpedig olyképpen, hogy egy-egy leszelt karéj kalácsot a menyasszony bérma-keresztanyja, az édes erős pálinkával pedig a menyasszony bérma-keresztanyja adja a lakodalmásoknak.

A menyasszonykalács felvágásakor a következő köszöntő hangzik a vőfénytől:

Itt a fehér lisztből készült jóféle sütemény
Cukorral vegyítve nem is olyan kemény,
Olyan édes az, mint a csurgatott méz,
Mindjárt megkívánja az ember, ha ránéz.
Felvagdossák végre a szép nagy kalácsot,
Asszonyok dicséretére vált adottságot.
Mazsolával szeretik az itteni szüzek,
Annál is inkább öregek és öszek.
Bátran lehet enni, gyomornak nem nehéz,
Fogjon meg minden darabot kilencvenkilenc kéz.”²³

Különösen szép a vőfélyvers utolsó sora, ahol a „kilencvenkilenc kéz” lényegében azt jelenti, hogy *mindenki* kapjon a kalácsból.

Aránylag szűkkörű, de itt a jelenlevők számát s a fogyasztott mennyiséget nem vesszük figyelembe, csupán a jelleget akarjuk ábrázolni. Étkezés előtt általános az ivás, ugyanúgy minden fogás után és közben, ahányszor csak kedvük kerekedik az embereknek.

1. fogás: disznóhúsleves metélt tésztával,
2. fogás: főtt disznóhús tejfölös tormával, kenyér
3. fogás: toroskáposzta vagy húsoskáposzta, kenyér
4. fogás: sült hús, sültmáj, kenyér. A hús mellé cékla meg piroskáposzta
5. fogás: pite, alma
6. fogás: feketekávé kaláccsal.

Utána az italozás tovább tart. Ez az étrend nagyjából képviseli az összes ételváltozatot (a levest, a húst, a főzeléket, a körítéket, a süteményt, az italt, a gyümölcsöt stb. Sorrendjében, fokozatosságában megállapítható a tálalás polgári jellege. Tartalmazza a régi paraszti rendet és jelzi az újabb vívmányokat. Felvonultatja a legjobbnak tartott nyersanyagokat összes elkészítési változatában (főzés, sütés, párolás stb.). Ez az étrend egyébként bővítve vagy szűkítve, régiesebb vagy maibb formájában: disznótorok, ünnepi és családi alkalmak étkezésében az egész Országban ugyanaz.”

²¹ A film címe: *Boldogi lakodalom* (1973) – Rendezte: KIS JÓZSEF

²² EMLÉKŰL HAGYOM... 1974. 292. – Balla János visontai parasztember írásából.

²³ TARI 1978, 25.

Még szemléletesebben sűríti magába a lakodalom záró aktusának jelképes értelmét a csíkszentdomokosi lakodalmi perec, a ritka adatot ezért részletesen idézzük:

„A mai lakodalmi szokásmenetből kimaradt ugyan, évek óta nem „raknak” peracet, de gyakorlata még élő a szentdomokosi idős és középnemzedék tudatában. Így leírása is egybehangzó, egymást kiegészítő vallomásai alapján lehetséges.

A perec a násznagy gazdag, szimbolikus jellegű ajándéka, melyet a vőlegény, ill. az új pár tiszteletére készít elő. . . . A perec fő eleme egy másfél méteres „választott” fehér fenyő, amelynek tövét kenyér nagyságú lyukas kalácson átszúrják, majd a *rabának* nevezett saroglya-szerű alkalmatosság közepén levő furatba rögzítik. A *nagy kerek kalácsot* apróbb kerek kalácsokkal rakják körül. A kalácsok mellett itt kap helyet egy sült tyúk és sült malac is. A tyúkot kis virágkoszorúval ékesítik, nagyobb gondot a malac díszítésére fordítanak: szájába „jó nagy murkot” dugnak, kétfelől pedig egy-egy piros almát kötnek a fülére. Teszik ezt azért, hogy „buzerálják vele a menyasszonyt: ilyesmit fog kapni, erre számíts!” A nemi életre való célzást szolgálja a kalácsból sült „csóré” fiúcskának és leánykának idehelyezése is. Mindkettőnek meggyúrták, kihangsúlyozott méretben a nemi szervét és egymással szembeállították, hogy „a legényke hetvenkedett a leánykával”.

Az ágakat karácsonyfa módon díszítették. Csörögőt, szív, karika vagy más alakra vágott gyúrt tésztát fűztek cénára, s ezekkel a tésztaslánccal összehálózta az ágakat. Esetenként aszaltszilva fűzért is aggattak a perecre. . . . Éneklés közben a legények a peracet a főasztalra helyezik, a vőlegény és menyasszony elé. Érintése tilos!

Leszedésére csak a visszahívás estéjén kerülhet sor, amikor az apatársak, anyatársak, a két család közeli rokonsága jelen van. A megkezdésre a násznagy adja meg a jelt, ill. az engedélyt: a vőlegény és a menyasszony mindkinek ad belőle, és a részesedés elfogyasztása kötelező.

Nem fordítunk figyelmet ezúttal a csíki lakodalmi kalács termékenységszimbólizmusára, hanem csak arra a mozzanatra, hogy a *kerek* kalácsot a két család, illetve a rokonság tagjai között *osztják fel*, a szokásos mennyegzői ceremónia végét jelezve ezáltal. Különösen fontosnak tartjuk itt a „nagy kerek kalácsot”, illetve azt a tényt, hogy a kerek alakú sütemények (torták) éppen alakjuk miatt könnyedén oszthatók egyforma cikkekre. Úgy gondoljuk, hogy ez a lehetőség kerül kihasználásra a lakodalom végén, amikor az emberek közötti egyenlőtlenséget (a közösségen belüli széthúzó erőket) egy látszólagos, csak ideig-óráig tartó egyenlőségbe burkolja kellemesen *édes* sütemények egyforma darabjainak szétosztása.

²⁴BALÁZS 1976, 142. – Lényegében hasonló kör alakú lakodalmi kalácsról adott hírt Sebestyén Ádám leírása Magyarországra áttelepült bukovinai (andrásfalvi) székelyek köréből – vö. SEBESTYÉN 1972, 182–183.: „Bár Andrásfalván nem vált általános szokássá, ezért csak a nagyobb gazdánál, hol a jó módos keresztapa, bérmaapa vagy esetleg nagybácsi vállalta a násznagy szerepét, sütittek, illetve készítettek *násznagykalácsot*. A násznagykalácsot a következő módon állították össze: egy 60–70 cm átmérőjű *kör alakú* szép simára gyalult tálcaféle deszkába hat darab gyertyaszerű fát erősítettek be. Erre legalul egy nagy körbefont peracet, illetve *kalácsot*, majd a kiálló hegyes végű botokba külön-külön kürtös kalácsokat raktak, amennyi ráfért 50–60 cm magasságban. Közéje az üres közelet díszítésképpen telerakták néhány üveg mézes pálinkával, gyümölcessel (alma, szilva, körte stb.) és mézeskaláccsal, szászfűkoszorúval és virággal körüldíszítették. A nászkalács súlya kb. 50–60 kg volt. Jó markos, erős legény vagy ember kellett legyen az, ki a feje tetején el tudta vinni a násznagy házatól a lakodalmas házig. . . . Rövid táncolgatás után elindult a menet előtt, s az utcán végighaladva, a szép muzsikaszóra megtáncoltatta a násznagykalácsot. Mátyás (Matyi) Illés bácsi elmondja, hogy egyszer ő is vitte a násznagykalácsot a fején, de olyan nehéz volt, hogy bog lett a nyakán és még ma is hordja. Több esetben egy ember nem tudta végigvinni, fel kellett váltás. . . . Majd a násznagykalácsot az éjféltől asztalnál vágta fel, és *minden megjelent vendégnek kóstolásképpen* szétosztották. A kóstolót szívesen elfogyasztotta minden vendég, mert igen finom íze volt. . . . Így mondják az öregek.”

Ilymódon a közösség a tárgyak, ételek nyelvén mintegy „helyreállítja” az emberek, a résztvevők közötti társadalmi egyenlőtlenségeket, s az életnek e jeles fordulóján a megelégedettség (s nem az alávetettség) érzését kölcsönzi/adja meg a résztvevőknek. Fontosnak tartjuk ezt a rejtett kommunikációs mechanizmust nemcsak azért, mert bámulatraméltó ügyességgel kapcsolja össze a lét biológiai, társadalmi és kulturális szféráit, de azért is, mert az egyenlőség érzésének felkeltésével hozzájárul a közösség állandó jó közérzetének karbantartásához, s ezzel végül is a csoport stabilitásához.

Történeti adalékok

Az előzőekben előadott fejtegetéseknek próbája, hogy a történeti adatok támogatják-e? Természetesen mindenképpen jó, ha mai vagy a közelmúlt néprajzi gyűjtéseit néhány évszázad történeti távlatába helyezhetjük. Az etnoszemiotikai analízisnek azonban van egyrészt egy történetiséget kutató diakrón vetülete és van egy recens anyagot vizsgáló szinkron síkja. Ez utóbbi megelégszik az adatoknak egyetlen metszetben való elrendezésével, s azon belül például a jelenségek jelentésének megfejtésével. A szinkron vizsgálat megállapítja a tényt és nem kutatja a kialakulás folyamatát. Való igaz, két fajta feladatról van szó, melyek merőben eltérő módszereket követelnek.

Visszatérve a történeti adatokhoz, a XVIII. század eleji Erdély nemességének szokásairól tudósít Apor Péter *Metamorphosis*-a, amelyben a lakodalmakról is szó esik. A főúri lakomák étrejének végén ott találjuk az édességet, méghozzá a külhoni nádmézből készített édességeket. Azt írja:

„Mikor osztán ideje volt, az bort a fő gazda beadatta az asztalhoz vagy nagy ezüst pohárban vagy veres fazékban, és mivel némely lakodalomban *négy-öt fogás étek is megvolt, egy* darabig mind úgy ittak rendre egymás után.

Mikor osztán asztalnál mind az vőlegény, mind az örömatya s -anya vendégi jóllaktanak, és az *gyümölcsöt elszedték* (az gyümölcs pedig volt mind ezüst- s nagyobbára aranyas csészékben), ott még láttál volna mindenféle liktáriumokat, portai s velencei *nádmézből csinált confekteket*.”²⁵

A történeti adatok tanúsága szerint: „Magyarországon a XVI–XVII. században gazdag főúri háztartásokban gyakori a nádcukor (nádméz). Behozatali cikk, magas árágát vet szélesebb körű elterjedésének. Az ország első cukorgyára Fiumében működik a XVIII. század közepétől, nádcukrot készít. A cukorrépa hazai termelését a század végén kísérli meg Tessedik Sámuel, a répacukorgyártás csak a XIX. század végére számottevőbb. Így érthető, hogy ezt megelőzően a paraszti háztartásban a cukor használata elenyésző. Kását, főtt tésztát, sült-öntött tésztát édesítettek mézzel, de édes sült tészta tulajdonképpen nem volt.”²⁶

Valamilyen formában azonban mégis megvolt az édes tészta szembeállítás a sós ízű kenyérrel, s mélyebb történeti távlatokat sejtet az a tény középkori művelődésünk történetéből, hogy: „a földesúri követelések már a XVIII. század derekától előírták, hogy fehér kenyeret – panos albus – avagy *tortának* mondott kalácsot szolgáltatson be a

²⁵ APOR (1736) 1978, 103. és 105.

²⁶ KISBÁN 1970, 309.

jobbágy. A XVI–XVII. században megesett, hogy az uradalmak egyenesen zsemlye sütésre alkalmas fehér lisztet követeltek”.²⁷ – Kisbán Eszter kutatása szerint: „a kenyér és kalács differenciálódásának kezdeti szakaszára jellemző az az Európa-szerte többfelé megfigyelhető megoldás, hogy az ünnepi, kivételes alkalmak megkülönböztetett tésztaja tulajdonképpen a szokásosnál jobb minőségű kenyér. Gyakran megegyezik a kenyérral formájában, erjesztésmódjában, csak alapanyaga jobb minőségű. . . . A karika alakú kalácsoktól és az újabb töltött megoldásoktól eltekintve Dél-Dunántúl egyetlen kalácsa a XIX–XX. század fordulóján a kenyér – cipó alakú, fonatlan fehér tészta. Vagyis a kalácsok történetében egy igen régi forma. Nagy múltú itt is, amit az is mutat, hogy hétköznapi és ünnepi alkalmakra, rituális célra egyaránt készül. A lakodalom rítusa az ország több vidékén is arra vezetett, hogy egyes kalácsformák fokozatosan kizárólag ehhez az alkalomhoz kapcsolódtak, vagy egyenesen ilyen funkcióval új formaváltozatot alakítottak ki. Dél-Dunántúlnak speciális, csak ehhez az alkalomhoz kapcsolódó kalácsformája nincs. Ezzel szemben az egész északi vidéken általános a századfordulón egy bonyolult fonásmódú kerek, rácsos lakodalmi kalács, mely csak erre az alkalomra készül”.²⁸ A kalácsok a recens anyagban egyértelműen az ünnephez kötődnek,²⁹ szemben a köznapi kenyérral – az anyagi minőségek terminusaiban az édes és jó minőségű liszt a sóssal és a kevésbé jóminőségű liszttel áll szemben. Nyilvánvaló, hogy az előbbi jelenti az ünnepek „szakrális” világát, tehát feltételezhetjük, hogy a lakodalom végén a kalács-szétosztás gesztusa valamiképpen a ceremónia varázslatos, nem-köznapi akciója.

Amikor pedig a XX. század elején a kalácsféléket torták és más sütemények készítése váltotta fel,³⁰ akkor tehették ezt, mert mindkét tésztafajta jellemző jegyei között a sült-édes-tészta szerepelt. Szemléletes képet rajzolt a változásról Bakó Ferenc, amikor a felsőtárkányi lakodalmi szokásokat vizsgálta: „Nem annyira a vacsora főbb ételeiben, mint inkább a kalácsokban, a sült tésztákban észlelhető változás. Még 1945

²⁷ ZOLNAY 1977, 304. – Kisbán Eszter egy évszázaddal későbbre teszi a kalács megjelenését. Vö. KISBÁN 1966, 358.: „A XIV. század közepétől szórványosan, később egyre rendszeresebben jobbágyszolgáltatásként felbukkanó kalács a kenyértől a gabonafajta és a lisztminőség vagy a megformálás tekintetében eltérő ünnepi erjesztett tészta, jelentkezése a tésztaerjesztési jártasság viszonylag magas szintjét is tanúsítja.”

²⁸ KISBÁN 1970, 312. – A kör alakú lakodalmi és ünnepi kalácsokról és tésztákról az orosz folklórban lásd: CMYCUH 1979. Az orosz kutató szerint a kalácsok kerek alakja a termékenység jelképének tartott gömbölyödő kígyó-formából adódik – uo. 128. old.

²⁹ KISS 1958, 57.: „Nagy ünnepek, családi ünnepélyek, lakodalom, keresztelők, disznótor alkalmával sütik a kalácsot.”

VÉGH 1978, 114. „Anyám egy évben legalább kétszer sült kalácsot, karácsonykor és húsvétkor. Egyik-másik kalácsba mazsolaszőlőszemeket is tett. A kalácsot nem kosárban kelesztette, mint a kenyeret szokták, hanem lábasban és abban is sütötte ki. Sok kalácsot kellett sütni, mert a két-három napig tartó ünnepeken a vendéget azzal kínálták, a kántálóknak is egy-egy karéj kalács járt, azonkívül kalácsot kaptak az ünnepet köszöntő pásztorok is, meg a házról házra járó gyerekek.

Kalácsot sütni, kalácsot enni ünnepnap kivételével szentségtörés lett volna. Nem is emlékszem rá, hogy nálunk ez valaha is előfordult-e? A kalácsnak finomnak, könnyűnek, foszlósnak kellett lenni, tejjel, kávéval, teával ettük reggelire, húsvétkor meg leginkább főtt tojást és sonkát adtak hozzá. A kalács nemcsak étel volt, de szimbólum is: kiengedte szájából a kalácsot.”

³⁰ P. MADAR 1979, 177.: A század 20-as, 30-as éveiben elterjedt a torta készítése a kalács helyett. *Utolsó fogásként* ezt hozta be a vőfély: Itt a finom sütemény, lerakva sorba / Legelső közöttük a menyasszonyi torta.” Zobor-alji adat.

előtt a hagyományos morvánkálács sokkal nagyobb mértékben került a lakodalmasházak asztalára, mint 1954-ben. Abban az időben edény helyett még inkább morvánt vittek ajándékba. A cukrászsütemények is néhány régebbi kálácsfélét szorítottak ki a használatból. Ilyen volt a „kürt”, amely az erdélyi kürtös kálácshoz lehetett hasonló, szabadtűzőn sütötték, dióval szórták le. A „kudluk” (kuglóf) közepén lyukas, oldala bordázott volt, cserépsütőben sütötték. Nagy divat volt akkor a mákos-, diós- és lekváros „fentő” is, amely a mai darázstészta-hoz hasonlítható vagy a „mónárkálács” amely fennmaradt ugyan, de kiszorult a lakodalmakból”.³¹

A kultúra mindig paradigmákban gondolkodik, s bizonyára vannak olyan szabályai, amelyeket szigorúan be kell tartani, mégis az esetek többségében többféle megoldást kínál, hogy az adott helyzethez igazodva a szokásos cselekmény helyesen szerveződjön meg.

Így például a szegényebb helyeken, az ország szegényebb vidékein vagy a szegényebb családoknál a kálács helyett a túróslapény is megtette, mint ünnepi sütemény.³² Ez a kör alakú ízletes lapényfajta máig jellegzetes ünnepi süteményfajta egyes vidékeken. Itt a kör-forma és a feloszthatóság alapján lett a paradigmasor tagjává ez a tésztaféleség.

A beregi Tiszaháton a századfordulón az édes tejbekása volt a kézfogó, majd pedig a lakodalmi vacsora utolsó ételfélesége:

„Nagy örömmel fogadták a héréseket. A menyasszony apja és anyja nyomban helyet foglalt a főasztalnál. A vőfély elmondta a pájinka-ajánló versét, mert vacsora előtt pálinkát szolgáltak fel, hogy jó étvágyuk legyen a vendégeknek. Ezután a szakácsasszonyok megindultak az asztalok elé, a leveses tálakkal. A vőfély minden fogás feltalálása előtt derűs rigmust mondott. A múlt század végéig az új pár elé gerlicéhúsból főtt levest tettek egy tányérban. Azt tartották, hogy ha ebből esznek, örökre hűségesek maradnak egymáshoz és egyszerre fognak meghalni. A leves után főtt húst, majd pörköltet vagy sült húst, aztán töltöttkáposztát hoztak az asztalokra. A 20-as évekig az *utolsó fogásként tejbekását* szolgálták fel. Amikor a szőlőművelés Beregdarócon is tért hódított, a tejbekása elmaradt, mivel nem illett össze a borral. Ettől kezdve a tejbekását különféle *sütemények, torták* és bor váltotta fel.”³³

A kása szintén a jól felosztható, minőségileg egységes ételek csoportjába tartozik. A mézzel (néha mákkal) ízesített kásához – az európai, különösen a germán és szláv összehasonlítható adatok tükrében, amint azt Pócs Éva megállapította – sokféle hiedelem kapcsolódik, de „elsősorban olyanok, melyek bizonyos *áldozati* jelleget mutatnak”.³⁴ Helyesen látta továbbá, hogy „e gazdag hiedelemanyag valószínűleg abban a tényben gyökerezik, hogy a kenyér és kálács nyersanyaga, a gabona, alapvető emberi táplálék, és mint ilyen, áldozati adományként, valamint termékenység-varázslásra egyaránt alkalmas.

³¹ BAKÓ 195, 392. – Érdekes továbbá, amit a felsőtárkányi lakodalmi szokások alakulásáról mond: „Az egyszerűsödés 1948-ig, tehát még a népi demokrácia idején is folytatódott, majd megállt, és – itt a második tanulság – más területen, a lakodalmak kálácsok, sütemények tekintetében gazdagodott az anyag. Ez utóbbi alakulás a már többször említett okra, a gyári kereset révén megnőtt pénzforgalomra vezethető vissza, de ugyanakkor a munkaidő gazdaságosabb kihasználására is.” – uo. 392.

³² KISBÁN ESZTER hívta fel erre a figyelmemet.

³³ PAP 1975, 268–269.

³⁴ PÓCS 1965, 187.

Ily módon rokonságot tart a hasonló jellegű panspermiával, illetve a kásafélékkel”.³⁵ – Ezek az adatok egyben magyarázzák az egész paradigma-sor (visszafelé haladva: tejbekása – túróslépeny – torta – kalács) ünnepi, szakrális, termékenységarósló jellegét. De ez csak az egyik magyarázat a jelentés keletkezésére, az ételnyelv elemzése egy további lehetőséget is felkínál.

Összefoglalás helyett az analóg kódolásról

A valóságot körülöttünk legyen az akár a fizikai valóság, vagy a társadalmi lét valósága, mindig a kulturálisan elsajátított minták segítségével strukturáljuk, (pl. a színelnevezések rendszere, a rokonsági terminológiák). Ennek az elsajátítása a mindennapi társadalmi gyakorlat során megy végbe, ilyen „alkalmak” ezek, mint egy beszélgetés, összejövetel, vacsora, fogadás, lakoma stb. A néprajzi kutatás aránylag kevés figyelmet fordított ezeknek a társadalmi eseményeknek, összejöveteli alkalmaknak a vizsgálatára.³⁶ A közösség számára ezek a társas összejövetelek fontosak, mert ezek során nyer igazolást egy sor olyan tény, elképzelés, hiedelem, amely enélkül sohasem válhatna parancsoló erejű normává. A legitimáció támasztja alá azt a „szimbólumokból álló univerzumot”, amelynek segítségével jelentést tulajdonítunk a különféle társadalmi tényeknek.³⁷ „A szimbólumok létrehozásának egyik funkciója a társadalmi kapcsolatok és az együttműködés elősegítése.”³⁸

A kultúra jel-képeket, szimbólumokat hoz létre olyan esetekben, amikor nem egészen nyilvánvaló, nem teljesen értékelhető a jelenségek mögött álló jelentés, vagyis általánosságban kell a gyakran ismétlődőt megfogalmazni, azonosítani.³⁹ Ilyenek a csoportban fennálló hatalmi és erőviszonyok, a struktúrában elfoglalt hely – ezeket szabályozza az etikett, a maga kifinomult jelképrendszerének segítségével. Ugyanakkor viszont „azzal, hogy az adott közösségben meglevő bizonyos viszonyokat és kapcsolatokat kimutatja, az etikett-magatartás hozzájárul a kollektíva struktúrájának felderítéséhez. Ez gyakorlatilag úgy történik, hogy illemszabálynyelvre fordítódik a tények nyelvének az a töredéke, amelyben lényegesek a nembeli, életkorbeli és társadalmi helyzetbeli különbségek. Ezért tisztán pragmatikus szempontból nézve a dolgot, az etikett-kommunikáció funkciója nem más mint a társadalom egyes tagjai viszonylagos helyének a meghatározása a társadalomban”.⁴⁰ Például egy lakoma vagy egy egyszerű ivászat,⁴¹ nem beszélve a

³⁵ PÓCS 1965, 189.

³⁶ HOPPÁL 1977 felhívja a figyelmet az ilyen „alkalmak” vizsgálatának fontosságára.

³⁷ BERGE–LUCKMANN 1967, 110–111.

³⁸ FIRTH 1973, 90.

³⁹ Kitűnően határozta meg a szimbólum lényegét WHEELWRIGHT 1962, 92.: „A symbol is relatively stable and repeatable element of perceptual experience, standing for some larger meaning or set of meanings which cannot be given, or not fully given in perceptual experience itself.”

⁴⁰ CIVJAN 1975, 373.

⁴¹ FRAKE 1979, 273. (eredetileg 1972-ben jelent meg) az ivásról írta, hogy ez az összejövetel „igyekezik biztosítani, hogy az ünnepség minden résztvevőben jóindulatot hagyva érjen véget... A szubანი ივ-ტალკოვო ეკეppen olyan struktურალტ კერეტე ნუიუტ, ამელენ ა ბესედი ზასნალა ალტ აზ ეგენ ტარსადალი ვიზონაი კიტერესჰეტოკ, დეფინიალტოკ და მანიპულალტოკ.”

bonyolultan szervezett diplomáciai találkozókról, pontosan tükrözhetik, ill. tükrözik a résztvevők helyzetét. A középkorban különösen így volt ez, s többek között a lakoma is a társadalmi kapcsolatok karbantartásának egyik fontos eszköze volt⁴² – persze gondolhatunk itt példaként napjaink diplomáciájának „munka-ebéd”jeire és fogadásaira is. A paraszti lakodalom és az étrend, a fogások pedig különösen kifejezték, hogy a vagyoni – s egyben társadalmi – ranglétrán hol áll az illető. Mint már utaltunk rá, az ételekből kitűnően lehet következtetni a társadalmi különbségekre.⁴³

Még jobb, szemléletesebb példákat kínál a lakodalmi ülésrend (s általában az ülésrend), ami jól mutatja az egyén helyét és fontosságát az adott csoportban. Elsőnek egy gyöngyösvisontai parasztember emlékezését idézzük:

„... elkeztük a násznépet az asztalhoz ültetni: ez mind a vőfélyek gondja volt. Ekkor még az volt a szokás, az előkelőbb ember menjen a főhelyre. Ezek szerint a násznagyok és a menyasszony – vőlegény foglalták el a legjobb helyet.”⁴⁴

Hallgassuk meg az erdélyi Horváth István magyarórdi emlékeit:

„A vőfélyek háromlábú bakokra rakott deszkákból asztalokat, üléseket rögtönöztek az ebéd céljára. A násznagy (szószóló gazda) a régebbi időkben kiadta az utasítást: Az emberek a ház jobb-, az asszonyok a ház *bal*-felibe ülnek! A menyasszonyos háznál a menyasszony néhány lánybarátjával, öltöztető menyecskével, a szószóló gazda mellé, a főhelyre ült. A vőlegényes háznál a vőlegény, násznagy, nyúszüasszony, nyúszülánnyok ültek a főhelyen. Az asztalokra üvegeket raktak pálinkával, kenyeret és mindenki elé kanalat. Az ételt, füstölthússal főzött savanyúlevet vagy húselevet, benne a majorsághússal, nagy cseréptálakban a vőfélyek hordták be. – Négy ember egy tálból – mondta aztán és négy ember hajolt, nagyobbbrészt fakanállal a hatalmas cseréptálak fölé.”⁴⁵

Így volt ez már Apor Péter korában is az 1700-as évek elején is a nagy lakomákon, lakodalmakon:

„... a gazdák az vendégeket leültették, külön az vőlegény vendégeit, külön az örömatyáét; az vőlegény asztalnál *fő helyt ült*, de az menyasszony asztalnál egy falatot sem ett, hanem ottan-ottan könyvezett és szemelt töröltte; az vőlegény után mingyárt ült a násznagy, azon alól az vőfély, azon alól rendre az érdemesebbek; túl pedig az menyasszony után mindjárt az nyoszolyóasszony, azután az kisnyoszolyó-kisasszony és rendre az több asszonyok. Az *örömatya részéről mind az férfiak, mind az asszonyok* érdemek szerint ültenek: az fő gazda az *asztalnak az közepin ült*. Mikor osztán leültenek,

⁴²GUREVICS 1974, 198.: „A lakoma az ősközösségi népeknél gyakran egyfajta bőkezűségi vetélkedéssé vált, a vendéglátó mindenkin túl akart tenni vendégszeretetében. Ezután persze a vendégeknek vissza kellett hívni korábbi vendéglátójukat és nem kevésbé dús lakomával kellett viszonzniuk a vendéglátást.” – uo. 209.: „Dicsőség és gazdagság szembeállítás a legnagyobb mértékben jellemző a barbár társadalom világnézetére. Ennek az ellentétnek a fényében a gazdagság csupán akkor érték, ha hozzásegít a dicsőséghez, a nagyobb társadalmi megbecsüléshez. Ehhez azonban mint már láttuk, nem gyűjteni kell a gazdagságot, hanem tékoználni, szétadományszni, lakomára szórni, más szóval: a személyes erény elvévé változtatni. Adomány és lakoma a barbárság gazdagságot és kultúrát egységbe foglaló kulcsfogalmai.”

⁴³LEACH 1974, 34.: „... and categories of cooking are always peculiarly appropriate for use as symbols of social differentiation.”

⁴⁴EMLÉKÜL HAGYOM... 1974. 291. – Balla János önéletrajzából.

⁴⁵HORVÁTH 1971. 128.

azután az étket nagy muzikaszóval béhozták, az mikor elrakták, mindnyájan felállttak, és az pap az asztalt feláldotta, azután az fő gazda az vendégeket kénálni kezdette.”⁴⁶

Az ülésrend tehát a térelrendezés „nyelvén” fejezte ki a társadalmi hierarchiát vagy a pillanatnyi helyzetet. Más szavakkal viszonylatok kifejezéséről van szó, úgymint:

a kisebb – nagyobb
a vendég – a főszereplő
távoli rokon – közeli rokon
a szegény – a gazdag
asztal vége – főhely
távol – közel

analógiában és egymásra vetítésében fejeződnek ki a személyek egymáshoz való viszonyai.

S itt egy rövid kitérőt kell tenni a kommunikáció két lehetséges fajtájáról. Az egyik az ún. *digitális* onnan kapta a nevét, hogy minden hír két elem valamilyen kombinációja, egyik elem az, ha van jelzés (bármilyen természetű is legyen ez), a másik az, ha nincs. A másik alpmód az analógiás, ebben az esetben különböző, mennyiségileg és minőségileg más jelzések manipulációja folyik.

Az emberi kommunikációban a tárgyakat, dolgokat két teljesen különböző módon lehet kifejezni. Egyik mód a hasonlóság alapján történő kifejezés, pl. rajz révén, a másik pedig valamilyen név segítségével történik. Így pl. azt a mondatot, hogy a „macska megfogta az egeret”, képekkel is ki lehet fejezni. Ez szokatlanabb kommunikációs mód, mintha ugyanezt nevekkal és szavakkal (mondott vagy írott szavakkal) fejezik ki. Ez a két kommunikációs mód lényegében azonos a digitális és analógiás modalitásokkal – analógiás jellegű a kép, digitális a szó. A dolgok megnevezésére bármilyen szót használunk, nyilvánvaló, hogy a szó alakzatának összefüggése a szó jelentésével teljesen önkényes. A szavak önkényes jelzések.

Az analógiás kommunikációban viszont a jelzés szervesebb kapcsolatban áll a jelentéssel. Az analógiás kommunikáció nyomán a jelképből a dolog könnyebben megérthető.⁴⁷

A kutatók véleménye szerint az analógiás közlésmód az emberi evolúció igen korai szakaszában fejlődhetett ki, s ezért általánosabb érvényű mint a bináris (igen-nem) logikán alapuló szóbeli közlésrendszer. Jó példa erre, hogy a jelbeszéd, a kifejező mozdulatok, rajzok segítségével meg tudjuk magunkat értetni olyan kultúrák emberével is, akiknek nyelvét nem értjük. – Amerikai kutatók egy csoportja a nonverbális kommunikáció kérdéseit vizsgálva kimutatta, hogy létezik „egy nagy jelenségterület, amely teljesen az analógiás kommunikáción alapul, és amely keveset változott az evolúció során, már emlős őseinkben is hasonló volt, mint most amelyek segítségével az egyedek egymással való kapcsolatukat, viszonyukat határozzák meg”.⁴⁸

Ismert tény, hogy bennünk a látás, az ízlelés, a szaglás, az érzelmek – ellentétben a beszéddel – nem digitális, hanem *analógiás* módon kódoltak.⁴⁹ Általában a mozdulatok,

⁴⁶ APOR 1978. 102.

⁴⁷ WATZLAWICK–BEAVIN–JACKSON 1973, 192.

⁴⁸ Uo. 194. old.

⁴⁹ SEBEOK, Th. A. 1972. 10. és 21.

a kifejező mozgások és a képek folyamatos terminusokban rendeződnek el bennünk. Így válik érthetővé, hogy a kétféle érzékelés, a tér és az íz érzékelése könnyen kiegészítheti egymást. Az ismételten érzékelt rejtett hasonlóságok a viszonylatok között egymást magyarázzák és felerősítik a megtalált jelentéseket. Vagyis a látható ülésrend a láthatatlan társadalmi struktúrát (vagy szakrális/ceremoniális szerkezettel) kommunikálja, azonkívül a hús egyenlőtlen felosztása is az *egyenlőtlenséget* érezteti. – Ezzel szemben az *étrend* és az édességek egyenlő arányú felosztásával a lakodalom végén a résztvevők *egyenlőségét* kívánja kifejezni. Ez a láthatatlan mechanizmus a társadalmi lét feszültségeit lefordítja az érzékelhető fizikai valóság, az ételek nyelvére s ott próbálja meg feloldani. Úgy gondoljuk, hogy az állandó kód-váltás a kultúra működésének egyik fontos jegye, s egyben a társadalmi harmónia újratermelésén keresztül a hagyományok átadásának, továbbélésének egyik biztosítéka.

IRODALOM

APOR P.

(1736) 1978 *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest: Kriterion

BALÁZS L.

1976 A csíkszentdomokosi lakodalmi pereg. in: *Népismereti dolgozatok*. 142–146. Bukarest: Kriterion

BAKÓ F.

1955 Felsőtárkány község lakodalmi szokásai (A kultúra alakulásának és etnikus jellegének vizsgálata). *Ethnographia* LXVI: 345–408.

BARTHES, R.

1976 A szemiotológia elemei. In: *Válogatott írások*. Budapest: Európa

1978 A jelek birodalma: Japán. *Nagyvilág* XIII/10 1461–1468.

BERGER, P. I.–LUCKMANN, Th.

1967 *The Social Construction of Reality*. Penguin Books

CIVJAN, T. V.

1975 Az etikett nyelve. in: HORÁNYI ÖZSÉB–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *A jel tudománya*, 373–381. Budapest: Gondolat

DOUGLAS, M.

1975 Deciphering a Meal. in: *Implicit Meanings. Essays in Anthropology*, 249–275. London: Routledge – Kegan Paul

EMLÉKÜL HAGYOM... (Önéletírások). Szerk. HOPPÁL M.–KÜLLÖS I.–MANGA J. Budapest: Gondolat

FIRTH, R.

1973 Food Symbolism in a Pre-Industrial Society. In „Symbols: Public and Private” 243–261. Ithaca–New York, Cornell Univ. Press.

FRAKE, C. O.

1979 Hogyan kell szubánuniul italt kérni? In: PLÉH Cs.–TERESTYÉNI T. (szerk.): *Beszédaktus Kommunikáció – Interakció* (Szöveggyűjtemény) 267–274. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont Kiad.

GUREVICS, A. J.

1974 A középkori ember világképe. Budapest: Kossuth

GYÖRGY L.

1938 Világjáró anekdoták. Budapest: Egyetemi Nyomda

HOPPÁL M.

1977 Esemény – Elbeszélés – Közösség (jegyzetek a verbális szemiotikához). In: ISTVÁNOVITS M.–KRIZA I. (szerk.). „A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban” 61–85. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport

HOPPÁL M.

1979 Codes and/or Cultures-Approaches to Ethnosemiotics. in: JÓZSA Péter (szerk.): *Studies in Cultural Semiotics*. 5–32. Budapest: Népművelési Int.

HORVÁTH I.

1971 Magyarózdi toronyalj. Kolozsvár: Dácia

KISBÁN E.

1966 A magyar kenyér. Néprajzi monográfia. Kandidátusi értekezés (Kézirat). Budapest

1970 Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában. *Ethnographia* 81/2–4 308–315.

KISS L.

1958 Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest, Magvető

KUPER, J. (ed.)

1977 *The Anthropologists' Cookbook* London–Henley: Routledge and Kegan Paul

LEACH, E.

1974 Lévi-Strauss. London, Fontana

LÉVI-STRAUSS, Cl.

1973 *From Honey to Ashes. Introduction to a Science of Mythology*. Vol. 2. New York: Harper and Row

LÉVI-STRAUSS, Cl.

1977 *The Roast and the Boiled*. In: KUPER, J. (szerk.): *The Anthropologists' Cookbook*. 221–230. London, Routledge and Kegan Paul

MAUSS, M.

1960 *The Gift*. London, Cohen and West

MÁDAI Gy.

1966 Lakodalmi szokások Diósgyőrben 1910–1930 között. In: Bodgál F. (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 324–338

NEWALL, V.

1976 A szimbolikus antropológia londoni iskolája. Szemiotikai Tanulmányok. No. 45. Budapest

PAP Z. S.

1975 A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest, Natura

P. MADAR

1979 Zobor-alja társadalma. Előtanulmány a Magyarország Néprajzához (Kézirat). Budapest

PÓCS É.

1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. *Néprajzi Közlemények* X: 3–4.

SEBEOK, Th. A.

1972 *Perspectives in Zoosemiotics*. The Hague – Paris, Mouton

SEBESTYÉN Á.

1972 A bukovinai andrásfalvi székek élete és története Mádéfalvától napjainkig. Szekszárd

СМУСИН. Л. С.

1979 К вопросу спиралевидных мотивах в русском печенье. Советская Этнография 5: 723–728.

TARI I.

1978 Régi herédi népszokások. *Hatvani Füzetek* 3. sz. Hatvan

VANKÓNÉ DUDÁS J.

1976 Falum Galgamácsa. *Studia Comitatus*, 4. Szentendre

VÉGH A.

1978 Száz szatmári parasztétel. Budapest, Minerva

WATZLAWICK, P.–BEAVIN, J. H.–JACKSON, D. D.

1973 Az emberi kommunikáció pragmatikája. In: BUDA B. (vál. és szerk.): *Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény* I. rész. 179–195. Budapest, Tankönyvkiadó

WHEELWRIGHT, Ph.

1962 *Metaphor and Reality*. Bloomington, Indiana, University Press

ZOLNAY L.

1977 Kincses Magyarország – középkori művelődésünk történetéből. Budapest, Magvető

VITA

HOFFMANN TAMÁS

A PARASZTOK

(Néhány néprajzi fogalom és lehetséges magyarázatuk)*

A mi tudományunkban meglehetősen későn fogalmazták meg a paraszttal kapcsolatos megállapításokat. Ennek ellenére sokan voltak, akiket érdekelték a parasztok problémái és főleg olyanok, akik számára tudományos program volt a parasztok múltja, illetve a kultúrhistoria tényei közötti összefüggések feltárása. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a néprajz keletkezése és működése szorosan összefügg a hagyományos társadalmak hanyatlásával, másfelől korunk ipari civilizációjának keletkezésével. Mint-hogy a modern társadalmakat megelőzően az emberek 9/10-e városokon kívül élt és nagyrészüket a mezőgazdaságból tartotta el magát, érthető, ha a történelem, a társadalmi haladás okait illetően a parasztokat tekintették sokan az emberiség legfőbb tényezőinek.

Ezeket azonban — mai tudásunk szerint kifogásolható módon — nem nevezték nevükön, több mint egy évszázadon át megelégedtek azzal, ha a népről írnak és beszélnek, sokan — jobb híján — ezt a pontatlan, ködös fogalmat használják még ma is kategóriaként. Bár legalább másfél évszázada művelik már tudományunkat, a paraszttal kapcsolatos fogalmakat azonban csak az elmúlt negyedszázad alatt dolgozták ki. Persze a definíció mindig munkaeszköz és nem örök igazság, mégis tény, hogy a húsz-harminc évvel ezelőtt megjelent néprajzi kézikönyvek elméleti fejtegetéseiben, a bennük használt fogalmak indexeiben hiába keressük a paraszt kifejezést.

Itt mindenütt népi társadalmakról lehet olvasni, továbbá népeletről, népszokásról és népi kultúráról, ahogyan tudományunk neve is ezt a fogalomhasználatot konzerválta. Ennek ellenére a néprajz művelőit sokkal inkább foglalkoztatta az Európán kívüli világ felfedezése, az ember származása, s az önfenntartás kezdetleges módjai, valamint a velük kapcsolatos képzetek hagyományozódása, továbbá az archaikus civilizációk keletkezésének és működésének társadalmi mechanizmusa, mint Európa urbanizálódó társadalmainak működése.

De a népi társadalom képzete — mihelyst a részleteket is szemügyre vesszük, homályosnak bizonyul. Ez a tömeg főleg parasztokból áll, akik a növények és állatok szaporodási folyamatai felett gyakorolnak társadalmi ellenőrzést, hogy elsajátíthassák azok szaporulatát. Csekély mértékben foglalkoznak a környezetükben található anyagok fiziko-kémiai átalakításával, tehát ipari tevékenységgel és ha ezt megteszik, jószerével háztartásuk keretei között, kiegészítő tevékenységként űzik az ipart. Hivatásszerűen működő mesterembereket és műhelyeiket viszont úgyszólván sohasem a faluban és

*Előadás a Néprajzi Társaság XIC. tisztújító közgyűlésén 1979. június 6-án.

egyáltalában a vidéken lehet megtalálni, hanem a városban. Ez a körülmény azonban szükségképpen limitálja nagyságrendjüket. A városlakókat ugyanis élelmezni kell, ami a javak elosztásának különféle módjai szerint a központi hatalom által fenntartott raktárakból, bürokratikus úton megy végbe, vagy szabad piacokon lebonyolított áruforgalom segítségével oldják meg. A szóban forgó elosztási módok között különféle hibridek alakultak ki, döntően aszerint, hogy milyen mértékű volt a város befolyása a vidékre. A legtöbb iparág működése ráadásul nagyarányú beruházást kívánt, ami az eddigi történelemben jobbra csak ott valósulhatott meg, ahol a hatalmi apparátus jelentős élőmunka ráfordítást tudott biztosítani a létesítmények megépítéséhez. Állami műhelyek, kolostori gazdaságok számos példát szolgáltatnak erre, s még a falusi kovácsok vagy molnárok is a földesúri gazdaság függvényei mindenütt. Ennek következtében a tulajdonképpeni városi ipar jószerével csak a szolgáltató ipar színvonalán mozog. A régi városokban a legritkább esetben állítottak elő a parasztok számára termelőeszközöket, sokkal inkább olyan javakat, amelyeknek megszerzése a középkorvégi Európában a kézműipari termékek keresletét lendítette fel. Ezek a szükségletek fokozottan növekedtek az ipari civilizációkban és ma az olcsó gyáripari készítmények soha nem látott nagyságrendű piacát fejlesztették ki. A szóban forgó iparok ugyanis mindenütt és mindig a fogyasztási javak előállítására specializálódtak.

Végül is a parasztok és az iparosok között kapcsolatok, amelyek a népeletet volnának hivatva konkrétumokkal kitölteni, a családi alapokon álló mezőgazdasági termelés és a társadalmi méretű ipari szervezés ellentmondását fejezik ki. Ez az ellentmondás elsősorban a parasztok helyzetét rendíti meg, következésképpen a róluk alkotott fogalmaink segítségével kifejezhetjük az ipari civilizáció előtti hagyományos társadalmak legszélesebb rétegeinek, az emberiség többségének megélhetésével kapcsolatos elemi problémáit. Annak érdekében azonban, hogy ez valóban bekövetkezzék, sokmindennek meg kell változnia gondolkodásunkban.

Minden jel szerint a múltba fordult néprajz nagyon keveset tett annak érdekében, hogy alkalmassá váljon az átalakuló társadalmak mozgásának és jellemző megnyilvánulásainak regisztrálására. Lehet, hogy ez az oka annak is, ha múltról alkotott fogalmainkat nem találjuk konkrétak, ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy ezek túlságosan általánosságban vannak megvonva, hiszen minden velük kapcsolatos fejtegetés oda konkludál, ahol felmutatható az „örök emberi igazság”.

Ez még olyan esetekben is így van, amikor a közvetlen tapasztalatok egy történelmi korszakváltás társadalmi átrétegződéséből adódnak és maga a változás olyan radikális, annyi súlyos társadalmi konfliktussal van tele, hogy semmi sem sugallja az örök emberi illúzióját. Korunk ipari civilizációjának születésekor aligha lehet örök emberi igazságokat kivonatolni a hagyományos társadalmi viszonylatok és kulturális értékek felbomlásából vagy megsemmisüléséből, s mindezeknek korunk nagy történelmi kataklizmájában bekövetkezett átértékelődéséből.

Ennek ellenére, ha arra gondolunk, miként modellálták az emberek kulturális alkotóképességének működését, két tudománytörténeti korszakot különíthetünk el. Ezek mind kapcsolatosak a faluval és a parasztokkal, másrészt az ipari civilizáció létrejöttével bekövetkező alapvető változásokkal.

Az egyik korszak a múlt század második felét tölti ki és Európa hagyományos falusi világának felfedezésére irányul. A faluközösségről, ahogyan ebben az időben a falu

társadalmának ontológiai kategóriáját megfogalmazták, tudni vélték, az ember természetének megfelelő, abból szervesen keletkező képződmény. Másrészt azt is állították róla, hogy éppen – mai fogalommal mondva – humanizált kapcsolatrendszere miatt adódnak konfliktusai a – város által reprezentált – társadalommal, annak dehumanizált, az ember természetétől idegen, azt megrokkantató működése válik a társadalom és a közösség antinómiájává.

Ez a felfedezés tehát még a múlt század tudománytörténetének lapjaira kívánczik és legalább száz évesek – a régi alapokon állva tagíthatatlannak bizonyuló – kategóriái.

Annál figyelemre méltóbb, hogy az elmúlt huszonöt évben, amikor a szóban forgó problémák iránt újra feltámadt az érdeklődés, a figyelem már nem Európára, hanem a harmadik világra fordult.

Az okok – végül is – meglehetősen egyszerűek: az ipari forradalom, majd korunk tudományos-tecnikai forradalma következtében mélyreható változáson ment keresztül a termelés, korunkban a gazdaság fókusza eltolódott a mezőgazdaságból az iparba, s a tudományos felfedezések nyomán, valamint a gépek alkalmazása következtében mindenütt gyárakba vagy ezek mintájára szervezett mezőgazdasági üzemekbe és nem mint eddig szokásos volt: családi alapon működő gazdaságokba, műhelyekre koncentrálták a termelési folyamatokat. Az új energiahordozók és nyersanyagforrások birtokában egészen új technológiát alkalmaztak, gépeket és kemizálást. Egyszeriben feleslegessé váltak a termelés évezredes eljárásai, miközben a munkát végző ember (aki eddigelé kézműves módszereivel a termelési folyamat középpontjában állott) hovatovább periferikus helyzetűvé vált, minthogy – a gépek alkalmazásával – elválasztották őt termelési feltételeitől, a földtől és a megmunkálendő anyagtól.

Erre persze elvétel volt példa a hagyományos történelemben is, legalább is azóta, hogy a város, a technikai értelmiség és főként a hadviselés új tényezőket iktatott a társadalmi munkamegosztás szervezetébe. Volt rá példa, de (már amennyire ezek a folyamatok kvantifikálhatók) ezek inkább kivételek, ennél fogva működésük sem rokkantotta meg a társadalom túlnyomó többségének életformáját. A helyzet a múlt századi Európában változott meg, amikor új közeg jelent meg a társadalmi mobilizáció folyamatának végeredményeként: az ipari, másrészt az agrárproletariátus. Ráadásul ezeknek tömege növekedett és – a történetfilozófia múlt századi eszme-története tanúsíthatja – rádőbbsentette a gondolkodókat e folyamat feltartóztathatatlan és visszajára nem fordítható voltára. De Európa – legalább is demográfiaiilag – csekély hányadát jelentette, kevesebb mint 10%-át földünk lakosságának. Egyelőre semmi jel sem mutatott arra, hogy kontinensünk kisebbségi pozíciójában változás következhetne be. Az igazi nagy problémát a többi kontinens, mindenekelőtt az európaiaktól minden eszközzel kiszípolozott társadalmi jelentették. Az európaiakra jellemző társadalmi mobilitás századunkban kiterjedt valamennyi kontinensre, világtörténelmi méretűvé vált, totális méreteket öltve átfogta az egész emberiséget. Az urbanizáció alapvető alternatívája, a termelő elválasztása termelési feltételeitől (ami a parasztok döntő konfliktusélménye volt Európában és az archaikus civilizációkban Ázsia, Amerika és Afrika aránylag csekély kiterjedésű sájaiban), egyszeriben a világ minden részén, valamennyi ember számára potenciális alternatívává vált.

Szociológiai tekintetben – abból adódott a döntő fordulat a történelemben, hogy szétmállott a hagyományos társadalmakat összetartó patrónus-kliensi viszonyok szöve-

déke. Miután megszűnt a családi gazdaságok üzemi szervezete, szükséges funkciók hiányában szétesett a családi gazdaságok kooperatív szervezete is, továbbá az az intézményrendszer, ami biztosította ezek működését. Helyüket a termelés és az elosztás új szervezetének, valamint az ezekre épülő emberi kapcsolatnak elidegenedett, személytelen viszonylatok foglalták el, s azok körében, akiknek emlékeiben a múlt összefolyt átélt tapasztalataikkal, egyszeriben megszépültek a régi rend patriarchális vonásai, mivelhogy feledtetni látszottak azokat a súlyos szociális hiányokat, amelyeknek pótlására ezek a kapcsolatok valamikor létrejöttek.

Magában a változásban nagyon lényeges az, hogy totális méretű, áthatja az egész emberiséget. Bár előzményei helyel-közzel kimutathatók számos kontinensen, az eddigi történelemben mégis korlátozott érvényű volt ez a folyamat. Jóllehet a város valamennyi kontinensen integrálta a falut, de ennek eredménye mindössze a gazdasági kizsákmányolás volt és az a hatalmi, meg kulturális kiszolgáltatottság, aminek tényeit sokszor éppen a kapcsolatok eredendően patriarchális természete homályosította el. Ráadásul az alávetettség úgyszólván sehol sem szakította meg az élet folyamatosságát. Ezzel szemben a modern város éppen arról nevezetes, hogy nemcsak kizsákmányolja, hanem régi minőségében meg is szünteti környezetét. Napjaink roppant szociális feszültségei éppen abból adódnak, hogy a vidék és a város megváltozott kapcsolata eredményeként az emberiségnek majd a kétharmada a létminimumon vagy annak a határa alatt kénytelen vegetálni. Számos nemzetközi szervezet, világprogram igyekszik feltartóztatni a katasztrófát, ám egyelőre csak abban lehetünk biztosak, hogy a bajok orvoslása csupán akkor lehetséges, ha – miként ezt a szocializmus gyakorlata példázza – sikerül megváltoztatni a társadalom alapvető berendezkedését.

Abban az időben, amikor elkezdődtek a faluval, a vidékkel, illetve az ipari civilizációval kapcsolatos változások, a dolgok még másként festettek. Először mindössze annyi történt, hogy a vidék népe a piacokon igyekezett értékesíteni termelvényeit. Európában a parasztok és a földesurak szinte versengtek abban, hogy ennek érdekében miként változtassák meg a gazdálkodás módját. De ekkor még senki sem tudta végiggondolni, hova vezethet ez a folyamat. Többeknek úgy tűnt: a parasztokat át lehet menteni a születő új világba; jó iskolarendszer kell nekik, türelmes földesurak és kegyes uralkodók, s valamennyiük összefogásával megteremtett racionális gazdálkodás. Az emberi akarat, meg a szellem felszabadíthatja őket a rájuk nehezedő nyomás alól. Ezt javallották a XVIII. század szociálreformerei az egész kontinensen, ennek reményében ironizált a szigetországból a kontinensre utazó Arthur Young, ezért érvelt szenvedélyes hangú röpiratában Justus Möser és ezért küldözgette beadványait az uralkodói kegytől remélve a dolgok jobbrafordulását Tessedik Sámuel.

Nem így történt, bár valamennyien mégsem tévedtek minden kérdés megítélésében. Közép-Európa keleti felén, majd a múlt században a gyarmatok eddig lakatlan tájain mérnökök tervezte, rendezett települések keletkeztek (ezeknek ideái a városrendezés során születtek), javult az iskolarendszer és akadt néhány jó földesúr is. De a bajok mégsem szűntek meg és nem halkult el a panasz. Annak következtében, hogy a történetekben a legfőbb rendező a spontaneitás volt, Európa reformereinek elképzelései végül is ábrándokká szelídültek.

Mikor pedig arra került a sor, hogy a parasztok életminőségét és az általuk fenntartott kultúra sajátosságait meghatározzák, jószerével csak a művészi megújulás

forrását fedezték fel, azt a közeget, amelyből (nekik úgy tűnt...) árad a múlt, a történelem, és amelynek hozamát nem lehet elapasztani anélkül, hogy ezzel ne veszélyeztetnék az emberiség alapvető intellektuális érdekeit. Az elmúlt másfél évszázad művészet-elmélete majdnem mindig ebből a felismerésből indult ki vagy ide lyukadt ki, de ezenközben nagyon kevés hatást gyakorolt a parasztok történelmét és általában a történelmet okszerű eseménysorral láttató történetírássra, s úgyszólván semmit a hagyományos társadalom átrétegződésének problémáit megoldani kényszerülő gyakorlati tudományokra.

Ennek következtében állt elő az a sajátos helyzet, hogy a múlt, a történelem letéteményeseinek érdekében majdnem mindig olyan eszmerendszerek hívei álltak elő politikai programjaikkal, akik nem értették meg a múltat, a történelmet, bár hivatkoztak rá, mégsem voltak vele tisztában, mi is lehet az emberiség alapvető érdeke, akik a falusi romantikához szívesen társították a vér mítoszt és makacsul hittek abban, hogy rosszul méretezett látószögű nemzeti történelmük perspektívájában át lehet tekinteni a világtörténelem horizontját.

A mondott okoknak tudható be, ha a hagyományos társadalmak és ezzel a történelem nagyobb részének az emberiség többségének múlt és jelenbeli tevékenységével kapcsolatos tudományos mérleg elkészítése szerfelett lassan haladt a megvalósulás felé. Bár a múlt század nagy tudományos tette, az őstársadalmak felfedezése, másrésztől az ember származásának és a kiválasztódás folyamatának demonstrálása végérvényesen szertefoszlatta a régi hiedelmeket, a tudomány pedig kiépíthette hadállásait az előjogok, az előítéletek és a klerikális dogmák reakciós tartományaiban, a hivatalos tudomány szükségképpen megmaradt mindazon korlátok között, amelyeket a működését biztosító társadalom emelt.

Jószerevével mindenki, aki a múlt században modellálta a történelmi folyamatot, arra a — Sumner Maine-nel megegyező következtetésre jutott, hogy a modern társadalom (tehát a városi) kontraktuson épül, míg a korábbi, mely a faluban ölt testet, a statuson, ezen a természetes, emberi mivoltunk szerinti állapoton alapul. Ezt a nézetet magáévá tette Ferdinand Tönnies és Max Weber is. Még Robert Redfield — századunk derekán — is megelégedett ezzel a modellel, midőn felvázolta a kis és nagy hagyomány kölcsönhatásának mechanizmusát.

Jóllehet mindvégig ugyanannak a gondolatnak a fennmaradása a tudománytörténet hagyománya, a végeredmény mégsem becsülhető le. Mindenki, aki megnyilatkozott ebben az ügyben, átfogó kategóriákban gondolkozott és azon volt, hogy megteremtse az összefüggést hétköznapi tapasztalatai, nemkülönben a filozófiai elvonatkoztatás között. Ezért arra a megállapításra jutottak végül is valamennyien, hogy a parasztok társadalmi státusának megvonásához a legdöntőbb hozzájárulást a város keletkezésének és működésének kell tulajdonítanunk.

A város tudvalevően mindenütt integrálta a parasztokat. A parasztok valószínűleg éppen atekintetben különböznek egymástól (és az általuk eltartott társadalom többi rétegeitől), hogy végül is milyen hatást gyakorolt rájuk, a parasztokra az életük fókuszában álló város.

Ebben a hatásmechanizmusban alkalmasint a legdöntőbb tény azzal kapcsolatos, hogy a parasztok elvesztik, majd fokozatosan visszaszerzik megélhetésük alapjával, a földdel kapcsolatos jogait. Csaknem bizonyosra vehető, hogy a civilizálatlan társadalma-

kat elsősorban az különbözteti meg az osztálytársadalmaktól, hogy azokban az együttélő embercsoportok sajátjuknak tudják a nekik otthont és megélhetést adó földet. Ezt a viszonyt azonban minden egyes civilizációban megszünteti a társadalom egészét megtestesítő hatalmi intézmény vagy intézményesített személy, tehát a város vagy a király. Az általuk működtetett apparátusok nem utolsó sorban arra valók, hogy végrehajtsák a földből élők ellenőrzését, elsajátítsák tőlük az adót, ezt ugyanis a termelőknek fel kell ajánlani a nekik használatra átengedett föld ellenértékéért.

A legtokéletesebb megoldást és egyben a legkevésbé korporatív tulajdonrendszert az európai középkor során alakították ki. Ekkor a paraszt számára örökíthetővé tették az általa művelt föld birtoklását. Sőt, mivel a föld semmit nem ért paraszt nélkül és a jobbágy semmit sem ért föld nélkül, a földesurak lakatlan birtokaikra parasztokat telepítettek és a parasztokat – birtokosként – adókedvezményben részesítették. Anyagi érdekeltségük növelése, amit akarva-akaratlan valószínűsített meg, egészen megkülönböztetett státusba emelte a feudalizmusban élő parasztokat, hasonlítva más rendszerekben és más tájakon élőkhez őket.

Megközelítőleg másfél évezreden át tudjuk sorsukat nyomon követni, s durván három korszakot különíthetünk el történetükben.

Megkülönböztethetünk mindenekelőtt 1. a hagyományos parasztot a középkorban (800–1300). Ekkor a népesség több mint 3/4 része mezőgazdaságból élt, és gyenge monarchia fogta össze életüket a feudális rend törvényei szerint. A falvak és a városok kapcsolata egészen jelentéktelen volt, úgyszólván nem is létezett se munkaerő-piac, se földforgalom. Az önellátás igényei szerint gazdálkodtak és a pénzforgalomnak egészen elhanyagolható szerepe volt. Tömeges még az írástudatlanság és az iskolázatlanság. A parasztok szolgai vagy jobbágyi állapotban éltek, a patrónus-kliensi viszony primér szabályai szerint alakították életüket. A föld birtoklásával kapcsolatos szokásaikat is ez határozta meg. Ezzel szemben a 2. szakaszban, a korai modernizálódás periódusában (1300–1900) már egészen más ember volt a paraszt. Még ebben a korban is a népesség közel fele a mezőgazdaságból élt, míg az iparosítás – mai méreteihez hasonlítva – csak kezdetleges fokon állt. Nemzeti államban éltek az emberek, a piac már gazdasági élet központja lett, noha az önellátás hagyománya még jelentős volt a mezőgazdaságban. A földforgalom általánossá vált és a parasztok is felszabadultak uraik közvetlen ellenőrzése alól. A népesség közel fele írástudó lett és ebben (mint csaknem minden most felsorolt változásban) a városoknak volt a legjelentősebb szerepük. Ez a képződmény később, a 3. szakaszban egészen új módon határozta meg a parasztok életét (tehát 1900-tól egészen napjainkig). A magasfokú iparosodottság miatt már csak a népesség negyedrésznél is kevesebb él ekkor mezőgazdaságból. Ezek valamennyien egy olyan állam polgárai, amely számtalan szociális juttatással és szolgáltatással igyekszik ellensúlyozni a társadalmi mobilitás megrázkódtatásait. Ebből következően nemzetgazdasági piac integrál minden gazdasági tevékenységet és általános a pénzforgalom. Szabad földforgalom határozza meg a hagyomány kései örököseinek életét, akik egyébként valamennyien iskolázottak és írástudók.

Ezek az emberek tehát valamennyien különböztek a többi kontinensen élt földművesektől, jöllehet a korszak végének parasztjai sok vonásban közelítenek egymáshoz valamennyi földrészén. Sorsuk másrészt abban is közös, hogy történelmi alternatívájuk is egyezik.

Ebből nyilvánvaló, hogy a parasztp probléma felfogása csak világtörténelmi mértékkel mérten lehetséges. A mi tudományunk e téren számontartott zavarai éppen abból adódnak, hogy nehéz megszabadulni a nemzeti történelem eszmerendszerén belül kialakított fogalmaktól és a világtörténelem, másrészt a helyi történelem kölcsönhatását érzékelni valamely társadalmi tény, történetesen: a paraszt életében.

Ennek azonban szembeötlő következményei vannak. Az egyik a parasztp probléma gyakorlati megoldásával kapcsolatos. Ennek az emberiség nagyobb részét érintő problémának eddigelé pozitív megoldását csak a szocialista modell tette lehetővé. Minden ezzel kapcsolatos szellemi tevékenység tehát közvetve vagy közvetetten funkcióváltáson ment keresztül. A tudományok jelentős része pragmatikussá vált, kialakultak azok az oldalai, amelyek lehetővé tették ismereteinknek a hétköznapi élethez való visszacsatlakoztatását. A múlt, amely oly sokáig kitöltötte a hagyományos társadalmakkal foglalkozó tudományok horizontját, kiegészült a jelennel –, miáltal a tudomány számára a múlt és a jelen kölcsönhatása vált a felfogandó problémává. Új felfogás kezdett tehát tért nyerni. Elhalványodott a történelem unilineáris fejlődésvonala és határozottan felismerhetővé váltak a multilineáris fejlődés trendvonalai. A különböző minőségű társadalmak kortársi együttélésének és kölcsönhatásának gondolata mellett, az integráció tényének felfogása, továbbá az ezzel kapcsolatos alternatívák realitása megosztott világunkban, egy sor olyan probléma, amelynek feldolgozására ma már a szaktudományok egész sora tud vállalkozni.

Egyáltalában lehetetlen, hogy a mondott változásokban érintetlen maradjon a mi tudományunk. Ellenkezőleg. Újabbkori fejlődése csaknem mindenütt egységes rendező elveknek vetette alá a korábban megosztott történelmi pályák szerint orientálódó néprajzi szaktudományokat, s nem egy helyen (akár szocialista, akár tőkés környezetben) kikényszerítette a tudomány gyakorlati alkalmazásának próbáit is.

Ebben a világ méretű mozgásban az európai országok nemzeti történelem szerinti néprajzi gondolkodása távolodik el talán a leglassabban tudománytörténeti előzményeitől, művelésének egykori vívmányaitól. Csaknem bizonyosra vehető, hogy a tudományt körülvevő társadalom modernizálódása jóval gyorsabban megy végbe, mint ahogyan képesek vagyunk átértékelni a társadalom szerkezeti átalakulásával kapcsolatos fogalmainkat. Mindenesetre tény, hogy egy sor országban ezek a tudományok mélyreható válságkorszakot élnek át, súlyos feszültségek veszélyeztetik hajdanvolt szellemi egységüket és ingerült polémiaiák jelzik az értékek devalválódását.

Hogyan lehet megőrizni a szaktudományok tényorientációjának hagyományos értékeit (ahogyan ezt pl. a folklorizmus kutatásában megkíséreltik), s miként lehet az egyszer volt történelem tárgyi bizonyítékainak kultúrhistoriáját értelmezni gazdasági modellek segítségével (ahogyan erre az ún. történeti néprajzban van példa), vagy hogyan lehet a demográfiai és az etnikai statisztikát egybekapcsolni, ezáltal értelmezni az urbanizáció modern tényeit, mind olyan vállalkozás, amely még nem jutott túl a kísérleti stádiumon.

Letagadhatatlanul létezik azonban. A vele kapcsolatos tudománytörténeti folyamat jószerével olyan történelmi közegben megy végbe, ahol a múlt, a hagyományos társadalom tényei már megszűntek hatótényezőként létezni. Ebben a világban a tudomány alkalmazása kétségtelenül mentesül azoktól a kötelezettségektől, amelyek a harmadik világban gyakorlati pályákra kergetik a könyvtárakban, egyetemi katedrákon elvont eszmefuttatásokhoz szokott értelmiségieket. Sokat lehet olvasni manapság szokványos

konfliktusaikról, amelyek a bürokráciával és általában az adminisztrációval kapcsolatosak. Európában azonban – úgy tűnik – a történelem már befejezett tények elé állította az elmélet embereit.

Ebben a helyzetben nyilvánvalóvá válik, hogy a társadalom alapvető átalakulása még nem ért véget, jóllehet súlypontja már eltolódott kontinensünkről. A változásról alkotott fogalmak azonban még csaknem mindenütt a régiek. A tudomány mai állása tehát egyáltalában nem felel meg sem a történeteknek, sem a jelen tényeknek. Noha kontinensünkön a néprajz által felfogott történelmi problémák már a múltba süppedtek és a parasztok nagy konfliktusai történelmi tanulsággá szelídültek, értékelésük és egyáltalában a velük kapcsolatos tudás mégis elválaszthatatlanul összefonódik a harmadik világban napjainkban végbemenő változásokról szerzett ismereteinkkel.

Ez tehát egyetemes mércéjűvé alakítja a jószerevel nemzeti történelmi keretek között elgondolt néptörténetet és a parasztságtörténetet, másrészt a tényleges osztálymozgások szerinti fogalmakkal helyettesíti a múltból alkotott homályos elképzeléseinket. A hagyományos társadalmak átfogó törvényszerűségeinek és mozgásainak jellemzésére használatos kifejezésekben a *népit* felváltja a *paraszt* szó és ez a terminológiai változás, ahogyan erre az eddigiekben igyekeztem rávilágítani, nem stílárius jelentőségű. Az európai parasztok történelme, melyről alkalmasint a néprajz művelői gyűjtötték a legtöbb hasznos ismeretet, magában hordozza mindazon alternatívákat, amelyek a többi társadalmak fejlődését is meghatározták vagy több-kevesebb jelentőséggel még befolyásolhatják a jövőben is.

SZEMLE

ÉRTÉKVONZÓDÁS ÉS IRODALOMPSZICHOLÓGIA

„... a művek megítélésére vonatkozó pszichológiai kutatások ... ahhoz segítenek, hogy a jövő művészettörténésze hitelesebben szólhasson a művészet és a közösség kapcsolatáról. E ... célt a kutatások annál jobban szolgálják, minél eredményesebben tisztázzák ... a műbefogadó tevékenység szerkezetét”.

(Halász László: Vizsgálatok az irodalmi mű megítélésének pszichológiai közvetítéséről.

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 41. old.)

Megannyi cikkének és könyvének témájához híven Halász László beszámolóját legújabb kutatási eredményeiről „Vizsgálatok az irodalmi mű megítélésének pszichológiai közvetítéséről” címmel jelentette meg (Akadémiai Kiadó).

Lényegében kísérleti esztétikai vagy pontosabban *empirikus művészetszichológiai* munkát tart kezében a recenziens és egy olyan kérdéssel, amelyet bárki feltehetne, ha a könyvbe belelapoz. Ha a művészetértelmezők használta fogalmak mögött feltehetően és szükségszerűen bizonyos pszichológiai ismeretek-elméletek is meghúzódnak – amely háttérpszichológiát feltárni a hagyományos és szűkebb értelemben vett művészetszichológiának külön megéri a fáradságot, – akkor a pszichológiai látásmódból általában és a kísérleti-empirikus megközelítésből konkrétan mit hasznosítanak a művészettudományok képviselői? Vajon a problémafelvetés, kísérlettervezés, adatgyűjtés módjai s az értékelés, feldolgozás szempontjai, az elegáns statisztikai elemzések (az adatolás korszerű nagyagyúját, a faktor- és cluster-elemzést is bevetvén) konkluzíven adhatnak-e a művészettudomány, esetünkben az irodalomtudomány számára is értékes (vagy saját implicit pszichológiai fogalmaiknál használhatóbb) fogalmakat?

A félreértések elkerülése érdekében mégis, most rögtön meg kell jegyezni, hogy az így feltett kérdést valóban könnyen naívnak, okvetetlenkedőnek vagy indokolatlanul gáncsoskodónak ítélnétnők meg, s talán valóban illetlen kérdés is, hiszen a pszichológiának és különösen az empirikus vagy kísérleti pszichológiának ilyen célja ab ovo nem lehet. De eszközei, módszerei sem jogosítják fel erre. A pszichológiai kérdések csak pszichológiaiak lehetnek. Mint az empirikus pszichológia egyik hivatalos elkötelezettje, az MTA Pszichológiai Intézetének főmunkatársa, Halász László mondja (s ezen szakmaóvó aggodalma miatt is több könyve, mint pusztá tervjelentés): „... a pszichológia egyik ágát alkotó művészetszichológia egyben a művészettudományok sorainak meghosszabbítása, kiegészítése, de nem pótléka” (8. old.).

Ez a meghosszabbítási és kiegészítési szándék és hogyanja sejlik annak külön hangsúlyozásában is, hogy egy szakmunkában természetesen „... nemcsak lehetséges, szükséges ... az apró részleteken elidőző, bonyolult apparátust felhasználó, tudományos egzaktásra törekvő dokumentálás ...” (uo.). Meg is találjuk ezt bőségesen a szöveg táblázataiban, grafikonjaiban, gráfjaiban, tesztleírásaiban, hivatkozásaiban és a 137. ill. 180. oldalak közötti vektorterekben, szemantikus differenciál (jelentésmérés) dendrogramokban, számítástechnológiai és feldolgozási megjegyzésekben, valamint a csatolt kérdőívekben, tesztekben, értékelő skálákban és egyéb használt anyagokban.

De Halász Lászlónak természetesen nem a jóhiszemű olvasó elkápráztatása és az indokolatlan tisztelteltetés volt célja ezen módszerek egzakttsága iránt. Egyszerűen csak azt kívánta bizonyítani, hogy indokolt – saját szavaival – azt „... a pszichológiában eddig jószerivel meg sem fogalmazott kérdést ...” feltenni, hogy „... milyen pszichológiai tényezők biztosítják, hogy műalkotások befogadására egyáltalán képesek vagyunk? ” (27. old.) és indokolt olyan művi feltételeket teremteni,

amelyekből kiderülhet. Így tőle megszokott alaposággal igazolni kívánta azt, egyrészt, hogy a korábban képző- és zeneművészeti alkotások tetszészvizsgálatára kimódolt kísérleti eljárások irodalmi művek esetében is alkalmas és jogosult megközelítést engednek, illetve azt próbálta bemutatni másrészt, hogy a kísérletileg kikényszerített értékelő állásfoglalások vagyis egy általános tényező (a kulturális-művészeti értékvonzódás vagy ízlés) és ugyanakkor valamely személyre jellemző értelmi-érzelmi „stratégia”, állásfoglalási stílus vagy attitűd -- a nyitott, hajlékony és a zárt, merev pólusai között – összefüggéseiben megragadható.

A műértékelés tényezőinek vizsgálatához így két módszert választ: eredeti és „hamisított” rövidpróza-változatok illetve versrészlet sorozatok művészi értékének (igazságának, eredetiségének, érthetőségének, jelentőségének stb.) megítélését, rangsorolását, az értékelismerés jellegzetességeinek kiderítését (1972-ben) és az olvasás közbeni változásainak vizsgálatára, szakaszokra bontott szövegrészletekkel kapcsolatban az elfogadás mértékének (művészi érték), a hősök felfogásának (tulajdonság megítélés) és a fejlemények anticipációjának (történetbefejezés) vizsgálati módszerét (1973–74-ben).

A kapott értékmutató változásokat aztán így lehetett egymással és más irodalmi művek (versrészletek) kedvelésének mértékével valamint egyéb, inkább pszichológiai mutatókkal, az általános esztétikai (ízlés) tényezővel, nyitottsággal, eredetiséggel, komplexitáspreferenciával, extraverzióval, rigiditással stb. egybevetni, illetve ezek együttjárását keresni.

Az első vizsgálatosorozatban (42–102. old.) két belvárosi gimnázium kettőszázánál több „... igen fogékony, de kiforratlan, ... az önmeghatározás gondjával küzdő...”, III. osztályos tanulója rövidprózai műveket és versrészleteket ítélt meg. Esztétikai ítéleteik tárgya Örkény a „Vidék” és „A megváltó” című, 612 ill. 222 szavas, rövid eredeti novellája és ezek kvantitatív szemantikai mutatók szerint nagyjából azonos, mégis igen különböző (tompítottabb, egysíkúbb, motívumszegényebb, elszemélytelenített, felhígított, happy endesített stb.) „hamisítványai” valamint XIX. és XX. századi költők jelesebbjei (Petőfi, Vajda, Ady, József A., Pilinszky) és kevésbé jelei ellenpontként „eredendően hamis csengésű” (Szabolcska M., Pósa L., Szász Gerő, Baranyi F., Dengi J. stb. – 20-ból 7 db.) pár soros versrészletei voltak. S mi derült ki?

Az irodalmi mű megítélése nehéz feladat, s különösen nehéz, ha a szerző neve (presztízshatás) vonatkoztatási keretként nem áll a megítélő rendelkezésére. Néha a durva hamisítványt is könnyen eredeti, értékes műnek ítélik. Ez még az igényesebb, műveltebb, fejlettebb ízléssel rendelkezőkkel is előfordul. Mégis, az igénytelenség – s ez egyértelműen kiderült – kezdetlegesebb műértékeléssel jár együtt. Az „ízléstengely” egyik oldalán a sematikus, értéktelenebb, könnyen fogyasztható, másik oldalán a bonyolultabb, áttételesebb, újításokkal teli s újszerű művek kedvelése és kedvező értékelése áll. A műértékelés fő tényezője az ízlés és furcsamód más személyi sajátságok hatása aligha volt kimutatható. Azonban a vizsgálatban résztvevők 80%-ának ízlését, mint „... az aktualizálható attitűdök együttesét” (100. old.) nagyrészt ellentétes, sőt egymást teljesen kizáró attitűdök határozták meg. Nem csoda tehát, ha az egyes személyek értékmutatói a rövidpróza-változatokkal és a versrészletek megítélésével kapcsolatban nem fedték egymást. Mégis, mivel az érték- és értéktelenségi ítéletek segítségével egyes kisepikai és lírai művek szorosabb összetartozását lehetett kimutatni másokkal szemben, az eljárás, mint a szerző véli, alkalmas lehet meghatározott csoportok vagy rétegek ízlésjellemzőinek kimutatására is.

A második vizsgálatban (103–136. old.) 69 egyetemi hallgatónál egyetlen elbeszélés (a „Vidék”) hat részre tagolt egységeinek külön-külön bemutatása után került sor a művészi érték (tetszéstől független 5-fokú skálán történő) értékelésre, amit a két hős tulajdonságainak megítélése követett egy 18 tulajdonságpárból álló lista (szemantikus differenciál) segítségével, majd minden személy a részletek lehetséges folytatásainak összesen 81 alternatívájából választhatott sorozatosan. 43 személy pedig (kontrollként) a művészi érték megítélése után szabadon jellemezhetette a hősöket és kötetlenül javasolhatott tökéletes, valószínű vagy képtelen folytatást. Az utóbbi csoport tagjai a Halász-féle, 1974-ben tételelemzett „kulturális (művészeti) értékorientációs kérdőívet” nem töltötték ki.

Az elemzés az indító részlet kitüntetett szerepére mutatott rá. Ugyanis, az egyes részletek megítélései között nagyon jó megfelelés mutatkozott. Ugyanígy döntő – abban a mértékben, ahogy a „művészi emberábrázolás” felszólító jellege (beleélésre, azonosulásra) meghatározza, – az elbeszélés első része a hősök tulajdonságainak, jellemének megítélésében (azonos tulajdonságok jelentős együtt-

járást mutatnak a különböző részletekben) és ha a kép változik is, egyáltalán nem valószínű, hogy ellenkezőjébe fordulna. A kényszerválasztásos helyzetben a személyek inkább a hitelesebb, valószínűbb folytatási lehetőségeket választották, és a kötetlenül anticipálók is sikerrel „szűrték ki az elbeszélés valódi alakulásának szempontjából képtelennek tűnő megoldásmódokat”, a kifejlésre, a történet alakulására vonatkozó elvárásokat a kezdeti információk csak ennyiben szabják meg. A lehetőségek, információk bővülésével a tévutak választásának lehetősége is megnő. A második kísérlet egyik további – s az első kísérlettel összecsengő megállapítása szerint az igényesebbek általában szigorúbban ítélkeznek.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy a műbefogadás, a hatás, az értékelés pszichológiai tényezőinek továbbkutatásához minden bizonnyal jelentős segítséget nyújtanak – és a könyv külön pozitívumaként értékelhetők – Halász László módszertani elemzései és következtetései.

SÉRA LÁSZLÓ

A ROMANTIKA ÉS REALIZMUS PROBLÉMÁIRÓL

Fischer, J. O.: „Epoque romantique” et réalisme: problèmes méthodologiques

(Praha, 1977, Karlova Universita 306 l.) című könyv margójára

A mai irodalomtudomány egyik legizgalmasabb – sok ellentétes, sőt polárisan szembenálló válaszokat szülő kérdése –, hogy melyek a fejlődő országok irodalmainak, azok irányzatainak és műfajainak sajátosságai.

Ezek az új irodalmak mintha azt a célt tűzték volna maguk elé, hogy behozzák az évszázados lemaradásukat és a különböző irodalmi irányzatok, műfajok meggyorsult egymásutáni váltásával, „gyors” ötvöztetésével igyekeznek ezt elérni, korszerűvé válni.

De ahhoz, hogy ezen új irodalmak irányzatai és műfajai sajátosságait behatóan elemezhesük szükségszerű, hogy tisztázzuk az európai irodalmak irányzatainak, periodizációjának sok vitás módszertani kérdését. Ez elősegítené az új irodalmak elemzésében is alkalmazható metairodalmi modellek megalkotását.

Az irodalomtudomány egyik „átkozott” kérdése (J. Burke) a romantizmus és a realizmus közötti viszony tisztázása, valamint periodizációjuk. Ehhez valóban legalkalmasabb a francia irodalom történetének beható elemzése.

Ékesen bizonyítja ezt J. O. Fischer, a neves csehszlovák irodalomtörténész bírált monográfiája.

A francia irodalomtörténet és irodalomelmélet terén végzett sokéves munkájának alapján a szerző megkísérelte, és tegyük hozzá eredményesen, hogy nagyon fontos módszertani kérdéseket tisztázzon. Ezek megtárgyalása és tisztázása előbbre viheti a fejlődő országok irodalma irányzatainak és műfajainak beható tanulmányozását.

Ezen nagy horderejű módszertani kérdések közül egyik legfontosabb az irodalmi folyamat periodizációnak problémája, amely magának az irodalmi folyamatnak a megértéséhez alapvető fontosságú. A tudományos gyakorlatban gyökeret vert az az elképzelés, mely szerint a XIX. század első fele a francia irodalomban a „romantika kora”. E szerint a szemlélet szerint Balzac és Stendhal, akiknek első remekművei a 20-as, 30-as években jelentek meg, vagy „romantikusoknak” vagy a tulajdonképpeni realizmus „előfutárainak” tekintendők. A „realizmus kora” ugyanezen séma szerint, a múlt század második felével kezdődik el Franciaországban. Az efféle csoportosítás paradox mivolta (ahol Balzac és Stendhal kívülreked a realizmus tradícióján, ugyanakkor Baudelaire és Rimbaud megkaphatják a „realista” nevet) szembeötlő. A paradoxon feloldásának lehetőségeit magának a „realizmus” terminusnak az értelmezése határozza meg. Ha az irodalom folyamatát elméleti manifesztumokkal jelentkező iskolák váltakozásaként értelmezzük és arra vezetjük vissza, akkor a realizmus mint terminus csak az 50-es években jelentkezik. J. Champfleury-nél és E. Duranty-nál (Stendhal valóban a romantika, helyesebben a „romantisme” mellett szállt síkra, de vajon lehet-e nem észrevenni a különbséget a „Racine és Shakespeare” – ahol lényegében a realista esztétika elveit hirdeti – és

Victor Hugo „Cromwell” c. drámájához írt előszava között?) A „realizmus” terminus mögött, ebben az esetben, csak annak pozitívista-naturalista tartalma áll. Emellett, vélekedik Fischer, a művészet tényeinek skolasztikus leegyszerűsítésében nem kevésbé bűnösök a „pánrealizmus” elméletei, melyek bármely időszakban az igazsággal és a történelmi haladással azonosítják a realizmust. Fischer olyan szempontot keres, amely lehetővé teszi a valóban realista módszer specifikumának megállapítását.

Az 1789-es forradalom alatt – amely nemcsak politikai és társadalmi értelemben, de Franciaország irodalmi fejlődésében is fordulatot jelentett – a művészet szélesebb hallgatósághoz szolt mint előtte valaha. Éppen az új, forradalmi művészet iskolája szülte meg az új (ahogy J. Fischer fogalmazza) 'plebejus', józan, tárgyilagos valóságlátást. Itt nyílnak meg a szociális változások össznemzeti kontextusban való ábrázolásának és értékelésének a feltételei.

A burzsoá liberális történetírás és irodalomtörténet ennek az össznemzeti pozíciónak a létezéséről nem vesz tudomást, jöllehet a korszak Franciaországának alapvető ellentmondása azon ideáloké, melyeknek nevében a forradalom lezajlott és azon reális eredményeké, melyeket a forradalom az adott történelmi helyzetben elért – s ez az ellentmondás a nép egésze, s nem valamely politikai párt szempontjából szemlélendő. Az ellentmondások rendszerint két dimenzióban alkotják a társadalmi élet képét: a „régit” és az „új”, az arisztokrácia és a burzsoázia, a royalisták és a liberálisok, majd később a bonapartisták és a köztársaságpartiak harca. Ennek megfelelően az irodalomtörténetben is a klasszicisták és a romantikusok küzdelmeként fogható fel a korszak. Ugyanakkor az össznemzeti „harmadik dimenzió” megléte olyan műveknek és szerzőknek a megjelenését is megmagyarázza, akik nem sorolhatók a klasszicizmushoz, de a romantika egyik változatához sem, annak a világból kivonulni akaró tendenciájával, a ködösen elképzelt jövő vagy a nosztalgiával siratott múlt iránti vágyakozásával, sztoikus módon büszke lázadozásával a sors ellen, avagy a másvilág által nyújtott vigasz halvány reményével. Alakulban van egy olyan művészi szisztéma, amely a nyomorúságos valóság és a jövőről szőtt álmok közötti konfliktust egészen másként próbálja megoldani. Ebben a szisztémában nem a reális világon kívül, hanem azon belül keresik a „szébb jövőt”, mely tény hozzásegít ahhoz, hogy a valóság káoszában kitapogassák a való életet meghatározó tipikus viszonyok vázát. A hősök ábrázolása a maguk teljes individuális megismételhetetlenségében történik, de alakulásuk és sorsuk a társadalmi környezet függvénye. Ez a szisztéma a valóságot olyannak állítja be, amilyen, menteni nem próbálja, sőt tiltakozik ellene, nem keres kiutat, nem „menekül”, mivel az író nem azonosítja a burzsoá társadalmat a társadalommal általában. Az össznemzetit, a népit választja ki, azt a pillanatnyi politikai aktualitás fölé emelt nézőpontot, amely lehetővé teszi a mindennapi lét „madártávlatból való” szemléletét. A szisztéma esztétikai elve – az ábrázolás és az esztétikai ítélet szintézise – a kritikai realizmus művészi módszerének lényege J. Fischer szerint, amely mind a romantikus, mind a naturalisztikus módszertől különbözik.

Mindazonáltal, amint a szerző megjegyzi, az ugyanazon társadalmi feltételek szülte romantika és kritikai realizmus messze nem mindig és nem minden szempontból áll szemben egymással. Bár sokban különböznek módszereik, ugyanazokkal az eszközökkel, megoldásokkal élhetnek. Aragon nem alaptalanul nevezte V. Hugót „realista költőnek”, s kétségtelenül jelen vannak romantikus elemek is Balzac poétikájában. A XIX. század első felének irodalma Fischer szerint – s a megfelelő határok figyelembe tartásával – meglehetősen egységes egésznek tekinthető, melyet, véleménye szerint, a romantika és a kritikai realizmus korszakának nevezhetünk.

E korszak írói között – kiknek munkásságát a „dichotomikus” irodalomtörténeti megközelítés az akkori francia irodalom alapvető áramlatából kirekesztvén, klasszicista anakronizmusnak tekinti – kiemelkedik P. L. Courier és J.-P. Béranger. Courier pamfletjeit kétségkívül több rokon vonás köti össze a francia felvilágosodás íróival; de nem kevésbé lényeges a közöttük levő különbség sem. A XVIII. századi filozófiai elbeszélés alapját (Voltaire: *Candide*) valamilyen absztrakt idea képezi, amelyet „szituáció-modellek” illusztrálnak és támogatnak. Courier-nél végtelenül konkrét világban találjuk magunkat, s egy kis francia tartomány egyik sarkában a köznapi élet képviselőivel találkozhatunk. De ezek a kifejezetten partikuláris részletek, tipikusak lévén, az egész országról, az egész korról adnak képet. Courier-nek ezt a módszerét – amely a klasszicista és a romantikus művészet elveitől egyaránt messze esik – jellemzi Fischer úgy, mint a kritikai realizmus módszerét.

Hasonló tendenciák mutatkoztak azokban az újításokban is, amelyeket Béranger tollának köszönhet a francia dalköltészet. Elődei, a „Pince” költői számára a dal elsősorban deklasszáldott bohémek epikuroszai hangulatainak kifejezésére szolgált. A népdal szemléletes konkrétásával ellentét-

ben a Béranger előtti „műdal” csupán szójátékokon és minden alkalomra illő nyelvi klisék ismétlésén alapult. Béranger, aki a dalt nemcsak egyszerűen a legnépszerűbb, de valóban népi és ezért különösen komoly műfajnak tartotta, pályája kezdetétől fogva arra törekedett, hogy a dal hagyományos sémáját hétköznapi tartalommal töltsse meg, a mindennapok aprólékos részleteivel élénkítse, s hogy személyes élményeivel gazdagítsa. Leglényegesebb és legbonyolultabb feladata volt, hogy a gondolat komolyságát és a dal tréfás könnyedségét összhangba hozza, azaz kidolgozza politikai költészetének stílusát – s hogy ez a költészet ne absztrakt szónoki proklamációra emlékeztessen – a realiztikus dal stílusát. Útkeresése nem mindig volt eredményesnek mondható. Azonban kétségtelen sikereket ért el ezen az úton, s ezek a sikerek a költő össznemzeti pozíciójának, művei jókedélyű, kihívóan és közvetlenül nyílt, valódi népi szellemnek köszönhetők. Ugyanez a nemzeti költészet magyarázza a halála utáni rágalomhadjáratot, s azt a lekezelő hozzáállást, amellyel a hazai „komoly” kritika mind a mai napig elfeledtetni kívánja.

A XIX. század első felének kritikai realista prózáját elsősorban Balzac és Stendhal neve fémjelzi. Fischer szerint a balzaci művészi módszerre épül az ember és a külső világ viszonyainak későbbi, materialista értelmezése, a társadalom osztályokra való tagozódásának és az individuális tudatnak a társadalmi létől való függésének elismerése. Ez egyáltalában nem jelenti azt, hogy Balzac, ahogyan ez a naturalistákra jellemző, figuráiban a „környezet produktumát” látja. A balzaci hősök viselkedésükben az adott feltételekből indulnak ki, de hatni próbálnak rájuk, megpróbálják valóra váltani saját elképzeléseiket. A személyiség a társadalom részét képezi, de aktív részét; s Balzacnál maga a környezet is élő organizmus, amely saját törvényei szerint fejlődik, s az írótól e törvények megértését követeli, nem az események mechanikus regisztrálását vagy a tárgyak pontos leírását. Az „Emberi színjáték” társadalmi viszonyainak ábrázolása nem más, mint különféle jellemek összeütközésének, dinamikus kölcsönös függőségi viszonyainak feltárása. S bár jelentős eltérések vannak a szereplők között törekvéseik, ízlésük, szokásaik s mániáig fokozódó furcsaságaik tekintetében, tipikus egymáshoz való viszonyuk s következképpen összességüknek a társadalomhoz való viszonya – így vagy úgy a kor egészét fejezi ki. A leginkább balzaci regényben – az „Elvesztett illúziók”-ban – a hősöknek a „szellem uralmából”, az irodalomból és művészetekből (Lucien de Rubempré), a tudományból és képzőművészetből (David Séchard) való kiábrándulása – tehát a „kalmár-civilizáció” számkivetettjeinek és lázadóinak az utolsó menedékben való csalódása – az egész korszak kezdődő szellemi drámájának mozgatórugóit fedi fel.

A realiztikus tipizálás balzaci módszere olyan művészi eszközöket igényelt, amelyeket a későbbiekben a kritika gyakorta a realizmussal összeegyeztethetetleneknek nyilvánított. Regényeit a szenvedélyek hevítettsége, a szituációk rendkívülisége jellemzi – egyszerűen azok a túlzások, amelyek a bennük elmesélt „életből vett” történeteknek szimbolikus értelmet adnak. Fischer szerint ezek a fogások nem kis szerepet töltenek be, s egyáltalán nem bontják meg az „Emberi színjáték” ábrázolási egységét, sőt, a világ sajátos allegóriájává változtatják ezt a grandiózus ciklust.

A kor szellemi légkörében Stendhal alighanem egyedülálló jelenségnek volt tekinthető. A feudális „rég rendszer” tagadása az új, szeme láttára erősödő burzsoá rend ugyanilyen kategorikus tagadásával kapcsolódott össze nála s meglátta az új rend valódi lényegét a progresszív frázisok álcája mögött is. Pozíciója legjobb példája a „három dimenzióban való látásmódnak”. Ami kortársainál csak igen ritkán, gyengén és néha szinte akaratlanul ütötte át tévelygéseik, illúziók és előítéleteik vastag rétegét, az Stendhalnál mélyen átgondolt és tudatos. Természetesen annak a társadalomnak a kereteit, amelyet elutasított s amelyben mégis élnie kellett, ő sem léphette át – éppen ebben rejlik saját és hősei tragédiájának a forrása. De Stendhal, inkább mint korának bármely más képviselője, közel jutott a történelmi tisztánlátás lehetséges határaihoz.

A stendhali hősök megoldhatatlan „külső” konfliktusát – összeütközésüket a társadalommal, az idővel, a „vörös” és „fekete” harcával – belső életük is tükrözi, a szívnek azokban a titkos mozdulataiban, amelyek megfektetésében az író a művészet legfőbb célját látta. Stendhal Balzacnál sokkal nagyobb mértékben ruházta fel figuráit sajátos individuális jellemvonásokkal, nézetekkel, ideálokkal – világos szenvedélyekkel, energiával, boldogság utáni vágygal, mindenfajta obskurantizmus és zsarnokság elleni gyűlölettel. Míg Rastignac-ot a megfigyelő éles szemével ábrázolja az író, Julien Sorel mintha része lenne írója lelkének. A stendhali hősök, miként alkotójuk is, nemcsak szociológiai értelemben állnak szemben a társadalommal – más, irigylésre méltóbb társadalmi szerepre tartván igényt – hanem egész lényükkel, mivel „pszicho-ideológiailag” – nem illenek környezetükbe. Ez a

rendkívüli módon individuális, tragikus összeütközés azonban manifesztálódása – része és következménye a társadalomban végbemenő folyamatoknak. Távol van még a Flaubert-i törés a „személyes” és a „történelmi” között. Stendhal prózája az „Emberi színjáték” mellett a XIX. század első felében a kritikai realizmus legkiemelkedőbb eredményei közé tartozik.

ROT SÁNDOR

B. A. Плотников, Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений
Минск, 1979. „Вышшая школа”, 134 l.

A jelenkori nyelvtudomány különböző irányzatainak művelői egyre jobban eszmélnek rá, hogy ha a túlbuzgó formalisták arra törekedtek, hogy a nyelvi jel „informáját”, vagyis a monoszémák struktúrájában meglevő jelentést a lingvisztikából „az ajtón kergessék ki”, az utóbbi észrevétlenül „az ablakon jött vissza”.

A lexikai szemantika a reneszánszát éli (már hányadszor!). Világszerte újabb és újabb kísérletek történnek, hogy megoldják a lexikai szemantika „átkozott problémáit” (U. Weinreich) és így megteremtsek a nyelvi jel és a monoszémák struktúrájának, formális leírásának a lehetőségét.

Erről tanúskodik a bírált monográfia is. A szerző a disztributív–statisztikai módszer lehetőségeivel foglalkozik a lexikai szemantika néhány aspektusának tanulmányozásában. A könyv bevezetőből, konklúzióból és öt fejezetből áll. Az első fejezet – „Alapfogalmak és előzetes megjegyzések” – a lexikai szemantika disztributív–statisztikai megközelítésének elméleti alapjait tárgyalja; először is a szó jelentésének komponenszerű természetét, másodszor, a lexéma lexikai kapcsolódási képességeinek összességét mint szemantikai jegyeinek realizációját. A szavakat lexikai csoportokba egyesítő szemantikai jegyek alapját a külső objektív valóság tárgyainak tulajdonságai, minőségei alkotják, de ezek a jegyek nem a tárgyak tulajdonságai és minőségei megnevezéseinek közvetlen megfelelésével jelentkeznek a szóban, hanem az illető lexémával kapcsolódó azon szavaknak a figyelembevételével, amelyek jelölik ezeket a tulajdonságokat és minőségeket. Azoknak a kapcsolatoknak (disztributív csoportoknak) a típusai, amelyekbe valamely lexéma tartozik, és az egyes kapcsolattípusok gyakorisága (megfelelő hosszúságú szövegben) az adott lexéma szemantikai jegyeinek halmazát, valamint a szó szemantikájában minden egyes jegy „súlyát” (kiterjedését) tükrözik. Ezért a lexémák disztribúciós csoportjai összetételének és kiterjedésének figyelembevétele a lexéma szemantikai leírásának empirikus alapjául szolgálhat.

A második fejezetben – „A szavak szintagmatikus és paradigmikus tulajdonságai a lexikai rendszerben” – a szerző bemutatja a disztributív–statisztikai módszer lehetőségeit valamely lexikai alrendszer elemei közötti rendszerkapcsolatok magyarázatában, ami minden elem helyét meghatározza az alrendszerben; (a „gondolat”, „gondolkodás” közös szemákat tartalmazó nyolc szóból álló lexikai csoportot tekinti át: gondolat, eszme, vélemény, fogalom, ész, értelem, tudat, gondolkodás). A lexikai rendszer adott részletén végzett disztributív (szintagmatikus) leírás eredményeit a szerző ugyanennek az alrendszernek azzal a képével veti össze, amely a tárgyalt szavak lexikográfiai leírásainak összességéből rajzolódik ki, öt értelmező és tizenkét kétnyelvű szótár vizsgálata alapján (paradigmatikus leírás). A szintagmatikus és a paradigmikus megközelítés eredményeinek meglehetősen magas korrelációján kívül (a rang-korreláció együtthatója 0,81-dal egyenlő), – ami mindkét megközelítés megalapozottságáról tanúskodik – fény derül a közöttük levő néhány különbségre. Így a szintagmatikus elemzés tanúsága szerint a legerősebb szinoním kapcsolat a „gondolat-eszme” (mysl’–id’ja) lexemapárt jellemzi, ugyanakkor a paradigmikus megközelítésben a legszorosabb kapcsolat a „gondolat–fogalom” (mysl’–ponjat’je) párban tárható fel; az „ész–gondolkodás” (um–mysl’en’je), „tudat–gondolkodás” (szoznan’je–mysl’en’je) párok rendelkeznek a leggyengébb szinoním kapcsolattal paradigmikus vonatkozásban, és nem szinonímák szintagmatikus vonatkozásban. A szavak közötti paradigmikus és szintagmatikus kölcsönös kapcsolatok eltérése a lexikai alrendszer keretein belül, a szerző véleménye szerint, megköveteli a paradigmikus és szintagmatikus szinonímák megkülönböztetését.

A harmadik fejezetben – „A szinonímia és az antonímia elemzése” – a szintagmatikus (disztributív–statisztikai) megközelítés és a vizsgált szavaknak értelmező szótárak adatai alapján történt paradigmatis leírásával B. A. Plotnyikov bemutatja a lexémák közötti kapcsolatok erejét és jellegét, valamint a közöttük levő szemantikai távolságot két lexémacsoportban, amelyek közül mindegyik tartalmaz szinonímákat és antonímákat (hét nagyságot jelölő melléknév: nagy, kicsi stb., öt melléknév „öreg–fiatal” jelentéssel). Az elemzés eredményei megerősítik azt a hipotézist, hogy az antonímák ugyanúgy egyezéseket mutatnak egymás között szintagmatikus és paradigmatis szinten realizált szemantikai tulajdonságaik tekintetében, mint a szinonímák, és hogy a szavak közötti szinonim kapcsolat különböző erősségű lehet. Így a lexémák közti korreláció az „óriási–csekély” (gromadnyj–nebol'soj), „hatalmas–csekély” (ogromnyj–nebol'soj) kisebb (rendre 0,86 és 0,84), mint a lexémák közötti korreláció az „óriási–nagy” (gromadnyj–bol'soj), „hatalmas–nagy” (ogromnyj–bol'soj) szinonim párokban (0,74 és 0,7). Az empirikus igazolás azt a hipotézist is megengedi, hogy az antonim szavak disztribúciója antonímiájuk növekedésével arányos egyre növekvő egyezést mutat. Így például az „öreg–fiatal”, „öreg–új” lexémák disztribúciós rokonsága erősebb, mint a „star'inyj–novyj”, „staryj–novyj” (ősrégi–új; régi–fiatal) pároké. Az elemzés eredményei lehetővé teszik az erős és a gyenge szintagma–antonímák megállapítását, valamint az erős és a gyenge paradigma–antonimákkal való megfelelésük fokának bemutatását. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a „nagy–kicsi” jelentésű melléeknek több erős rendszer-viszonnal rendelkeznek szintagmatikus vonatkozásban, mint paradigmatis szinten; ugyanakkor az „öreg–új” jelentésű melléeknek a nyelv paradigmatis tengelyén szorosabb alrendszert alkotnak, mint a szintagmatikuson.

A negyedik fejezetben („Lexikai kapcsolódási képesség és poliszémia”) a szerző – egyfelől poliszémiával, másfelől valamely terminológiai rendszerhez való tartozással (föld, hold, nap, ég, csillagok és szív, kéz, szem, láb) jellemezhető szócsoporthoz disztributív–statisztikai elemzése alapján – a terminológiai és poliszém szóhasználat néhány sajátosságára mutat rá, valamint megállapítja a poliszémia egy sor formális kritériumát. Az említett lexémák disztribúciójának figyelembevétele, elsősorban a disztribúció eltéréseinek fokozata, egyfelől irodalmi szövegben (költészetben és prózában), másfelől tudományos szakszövegekben, lehetővé teszi valamely mennyiségi értékkel kifejezett poliszémia fokának megállapítását. A szerző a terminológiai és poliszém használat következő formális (atuomatikus) kritériumainak meghatározására mutat rá (egy és ugyanazon lexémák használatánál): 1. a poliszém szóhasználat disztributív tulajdonságainak eltérése nagyobb, mint a terminológiai szóhasználaté (így különböző szavaknak a „csillag” szóval alkotott ezer szókapcsolatra jutó mennyisége tudományos szakszövegekben 229, irodalmi prózában 506, és a költészetben 608); 2. a grammatikai disztribúció eltérései: lényegesen nagyobb mennyiségű igei kapcsolat és kevesebb főnévi szókapcsolat jellemzi a poliszém használatot (a „csillag” szó főnevekkel alkotott szókapcsolatainak előfordulási értéke a tudományos, prózai és költői szövegekben rendre 446, 111 és 188, míg ugyanezen szövegekben az adott szó igékkel alkotott szókapcsolatainak előfordulási értéke ugyanígy 263, 530 és 508.); 3. a nem ismétlődő szavak számai közötti különbség a poliszém szó és terminus disztribúciójában (rendre 40–50% és 10%); 4. a leggyakoribb szavak jellegének különbsége a poliszém szó és terminus disztribúciójában (a szakszövegben a terminus disztribúciójának leggyakoribb alkotórészei szintén a terminológiához tartoznak).

Az ötödik fejezetben a szerző a disztributív–statisztikai módszer lehetőségeit mutatja be az irodalmi mű tartalomelemzésében (szereplők jellemzése, az egyes szerzők művészi látásmódjának sajátosságai). A tárgyalt módszer jogosultságát az adja, hogy az egyes lexikai csoportok kiterjedése a szereplők szavainak disztribúciójában eltérő.

E hasznos könyv végén a szerző rövid bibliográfiát ad, (130–134 old.) amely arról tanúskodik, hogy a lexikai jelentések disztributív–statisztikai elemzése a jelenkori nyelvtudományban tért hódít.

ROT SÁNDOR

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

A CIRILLBETŰS ÁTÍRÁS KÉRDÉSEI

A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának előkészítő munkálatai keretében szükségesnek bizonyult a cirillbetűs írású szláv nyelvek magyar átírásának felülvizsgálása és kiegészítése, mivel a 10. kiadás csak az orosz átírás kérdéseit szabályozta, s az azóta eltelt időben a politikai, kulturális, gazdasági kapcsolatok fejlődése indokoltta, hogy megtörténjék a többi cirillbetűs írású szláv nyelv szavai és nevei a magyar helyesírásának szabályozása is.

A szabályozási munkát — amely magába foglalta az orosz átírás 1950 óta érvényes szabályainak felülvizsgálatát is — a Helyesírási Bizottság a Szláv Nyelvészeti Bizottsággal közösen végezte el. Mivel sokakat érintő kérdéssről van szó, az alábbiakban közöljük Zoltán Andrásnak a két bizottság felkérésére a tárgykörben készített előterjesztését, valamint a két bizottság e tárgyban tartott együttes ülésének határozatait.

Fábián Pál,
a Helyesírási Bizottság
titkára

ZOLTÁN ANDRÁS

A CIRILLBETŰS ÍRÁSÚ SZLÁV NYELVEK SZAVAINAK ÉS NEVEINEK MAGYAR HELYESÍRÁSA

(Az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón átírás kérdései)

Előterjesztés a Helyesírási Bizottságnak
1977. december

A cirillbetűs írást használó szláv nyelvek közül az AkH. 10. kiadása csak az orosz szavak és tulajdonnevek átírását szabályozta (291–306.). Most, a 11. kiadás előkészítésével kapcsolatban a Helyesírási Bizottság a nem latin betűs írású nyelvek átírásának szabályait külön kiadványsorozatban kívánja megjelentetni, az AkH. 11. kiadásába pedig csak az átírás elveit megfogalmazó, viszonylag rövid szabályt kíván beiktatni, amelyben

együttal utalás történik a külön füzetekben megjelenő, az egyes nyelvekre vonatkozó részletes szabályokra. Ennek megfelelően tervtanulmányom javaslatot tartalmaz:

I. az AkH. 11. kiadásába beiktatandó, a cirillbetűs szláv nyelvek szavainak és tulajdonneveinek átírására vonatkozó elvi állásfoglalásra;

II. az említett külön kiadványban megjelenésre kerülő, az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón szavak és tulajdonnevek átírásának részletes szabályozására.

A felsorolt szláv nyelveken kívül – különösen a napisajtóban – ingadozás figyelhető meg a szerb-horvát tulajdonnevek írásában is. E kérdés szabályozásának az érdekében javaslom az AkH. 10. kiadása 282. pontjának megváltoztatását a következő módon (kiemelve a megváltoztatott, ill. betoldott szövegrészek és példák):

„282. A latin írású nyelvek tulajdonneveiben [*általában* – kimarad!] változtatás nélkül követjük az idegen írásmódot: Cervantes, Chopin, Eminescu, Horatius, Puccini, Rousseau, Shakespeare, *Sienkiewicz*, *Sremac*; Bologna, Buenos Aires, Doftana, *Dubrovnik*, *Gdynia*, Karlovy Vary, Latium, Loire, Rio Grande del Norte, Vaasa, Wuppertal; stb. Így járunk el természetesen akkor is, ha az idegen nevek a magyarban nem használatos mellékjeles betűket tartalmaznak: Bălcescu, *Buñuel*, *Bijedić*, *Ćopić*, Dvořák, François, Molière, *Njegoš*, Châteauroux, Gdańsk, Łódź, Niš, *Ploiești* [a megszűnt Orașul Stalin helyett], Plzeň; stb. – *A cirillbetűs írást is használó szerb-horvát nyelv tulajdonneveit a hivatalos latin betűs alakban írjuk: Đuranović, Ilić, Marković stb. – A mellékjelek megőrzésére és pontos használatára nyomtatásban is a legteljesebb mértékben törekedni kell; megfelelő betű hiányában – kényszermegoldásként – nyomtatásban a mellékjel elhagyható, de a mellékjeles betű helyett más magyar betű nem alkalmazható, azaz a nevet nem szabad fonetikusán átírni: Balcescu, Bunuel, Bijedic, Copic, Dvorák, Francois, Ilic, Markovic, Moliere, Njegos; Chateauroux, Gdansk, Łódź, Nis, Ploiesti, Plzen stb.*”

Itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint kívánatos lenne az AkH. 10. kiadása 283., 284., 287., 288. pontjait a 11. kiadásban több kelet-európai latin betűs szláv (cseh, lengyel, szerb-horvát, szlovák, szlovén) és nem szláv (albán, román) példával illusztrálni, pl. Bijedićtyel, Karašsal, Mickiewiczssel stb.

I.

1. Előzmények

a) 1954-ig (az AkH. 10. kiadásáig)

Az AkH. 10. kiadása nem véletlenül szabályozta a cirillbetűs szláv nyelvek közül csak az orosz szavak és nevek magyar átírását: művelődéstörténetünkben a legnagyobb jelentősége e nyelvek közül mindig is az orosznak volt, s e nyelv szerepe kulturális életünkben 1945 után olyan mértékben megnőtt, hogy a szabályozást nem lehetett tovább halogatni. Ugyanakkor a cirillbetűs írást használó mai szláv irodalmi nyelvek közül az orosz helyesírás tekinthet vissza a legrégebbi múltra, ebben érvényesül a legnagyobb mértékben az etimologikus elv, s ami ezzel jár, ez a helyesírási rendszer tér el a legjobban az irodalmi kiejtéstől.

Ez a helyzet minden latin betűs nyelvre való átírási elv megfogalmazóját választás elé állítja: mit vegyen figyelembe kiindulási alapként, az orosz szó vagy név kiejtését (hangsorát), s azt próbálja-e – az orosz hangokat a maga nyelve azokhoz legközelebb álló hangjaival helyettesítve, s ez utóbbiaknak (általában, vagy leggyakrabban) megfelelő betűkkel visszaadni az orosz szó hangzását, vagy pedig az orosz szó vagy név írásképét (betűsorát) válassza-e kiindulásul, s az orosz betűk (leggyakoribb, vagy „legtisztább” – pl. magánhangzót jelölő betűk esetében hangsúlyos helyzetű) kiejtéséhez legközelebb álló saját nyelvi hangok megfelelő betűivel helyettesítse-e a cirillbetűket? E két elv (a transzkripció és a transliteráció) valamelyikének a következetes megvalósítását egyetlen nemzeti helyesírástól sem várhatjuk el, mivel nincs két olyan nyelv, amelynek a hangrendszere teljesen azonos lenne, és egy nyelv sem tart fenn betűket a hangrendszeréből hiányzó összes idegen nyelvi hangra. E két elv következetesen csak a tudományos fonetikai átírás, illetve a tudományos transliteráció rendszerében valósítható meg. A nemzeti átírások (helyesírások) e két elv kompromisszumán alapulnak, amit az AkH. 10. kiadása 290. pontja így fogalmaz meg: „Az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett – a kínai kivételével – az idegen betűsort is igyekszünk tekintetbe venni”.

Ez az elv az orosz átírás tekintetében általában mindig fordítva érvényesült: minden komoly átírási javaslat az orosz betűsorból indult ki, és lényegében abban különbözött egymástól, hogy az orosz kiejtést milyen mértékben és hogyan – milyen magyar betűkkel – kívánta érzékeltetni.

Az orosz átírás kérdéseivel a magyar szlavisták közül elsőként Asbóth Oszkár foglalkozott szerkesztői munkássága során.¹ Asbóthnak két átírási rendszert is köszönhetünk, mindkettő a transliteráció elvére épül. Az elsőt 1890-ben fogalmazta meg és alkalmazta.² Asbóth 1890-es átírásában az orosz neveket a magyar ábécé betűivel írta át, s ily módon ez az átírása tekinthető a ma érvényes AkH. 10. kiadása orosz átírási szabályai előzményének. Mint Asbóth írja, „az a törekvésünk, hogy az orosz neveket lehetőleg híven adjuk vissza, csak elég szűk határokon belül érvényesülhetett”. – „Ha az orosz kiejtést és nem a lassanként kifejlődött írásszokást tartottuk volna szem előtt, az olvasó gyakran a legközönségesebb nevekre sem ismert volna rá. Ekkor pl. *Néva* helyett *Nyevá*-t, *Moszkva* helyett *Mászkvát*, *Potemkin* helyett *Pátyomkin*-t kellett volna írunk.”³ Hogy Asbóth mennyire ragaszkodott még ebben a „népszerű” átírásban is a transliteráció elvéhez, arra jellemző, hogy az 1918 előtti orosz helyesírás *и* betűjét *ie* betűkapcsolattal írja át (*Bielgorod*), míg az orosz *е*-t *e*-vel (*Berezina*), noha – mint maga is rámutat – e két betű ejtése között semmiféle különbség ekkor már nem volt. Az orosz *и* betűt magyar *ü*-vel írja át 1890-es átírásában, mert – mint írja – „A magyar *y*-nak egészen más tisztje lévén, teljesen alkalmatlan e hang jelölésére”.⁴

¹ Э. БАЛЕЦКИЙ, [= BALECZKY E.]: Русское языкознание в Венгрии, *Studia Slavica* 1 (1955) 457–67, különösen 459, 464–465.

² Függelék RAMBAUD, Alfréd: Oroszország története eredetétől kezdve 1884-ig (I–II., Budapest 1890.) c. művéhez, II, 445–446.

³ Uo.

⁴ Uo.

Asbóth másik átírási rendszere 1911-ből származik.⁵ Itt találkozhatunk először az orosz neveknek a nemzetközi szlavisztikai átírás szerint írt alakjaival a magyar nagyközönségnek szánt munkában, amit Asbóth így indokol: „A cyrill betűvel írt nevek átírásában döntő szava volt az éppen említett horvát-szerb irodalomtörténetnek. Ha a magyar ember latin betűvel írt idegen neveket változtatlanul meg szokta tartani, ha tehát a horvát nevek írásán nem volt szabad változtatnom, természetesen a szerb nevek is horvátosan voltak írandók; minthogy pedig a horvát írásmód nagyjából azonos a csehvel és a tudományban általánosan használt latin írással, az orosz szavakat sem írhattam másképp”.⁶ Néhány esetben kivételt tesz a hagyományos írásmód kedvéért, ezek közül csak a *Turgenyev* írásmód megtartását indokolja: „Igaz, hogy nem szokás az átírásban a mássalhangzó jós kiejtését feltüntetni – az oroszban a mássalhangzók magas hangzók előtt mindig jések –, de nem akartam a közhasználattól eltérő írással az olvasót bosszantani, sőt talán még tévedésbe is ejteni [kiemelés tőlem – Z. A.]”⁷

Helyesírásunk további történetében Asbóth első (1890) javaslatának lett nagyobb szerepe, a két világháború közötti helyesírási gyakorlat – számos ingadozással⁸ – lényegében Asbóth 1890-es átírásának elveit követte. Ugyanakkor egyre világosabbá vált, hogy ha minden latin betűs írású nyelv a maga helyesírási rendszere szerint írja át az orosz neveket, ez rendkívül megnehezíti a nemzetközi tudományos együttműködést, különösen pedig a könyvtári katalógusok és a bibliográfiák használatát. Természetes tehát, hogy a cirillbetűs szláv szövegek átírásának nemzetközi egységesítését elsősorban a könyvtárak szorgalmazták, és a két világháború közötti korszakban számos javaslat jelent meg különböző országokban e kérdés rendezésére.⁹ A 2. nemzetközi bibliográfiai kongresszuson (Madrid 1935) E. Damiani tett javaslatot a cirillbetűs nevek latin betűs átírásának egységesítésére.¹⁰ Javaslatában lényegében a szlavisztikai szakirodalomban használatos jelölések nemzetközi bevezetését szorgalmazta. Damiani javaslatának megtétele idején az Országos Széchényi Könyvtár már áttért (1935-ben) a nemzetközi átírásra, amelyet a cirillbetűs szláv nyelvek vonatkozásában Kniezsa István, a cirillbetűs román szövegek tekintetében pedig Tamás Lajos dolgozott ki.¹¹ Kniezsa átírása az összes további nemzetközi egységesítési törekvés egyik fő kiindulási pontjává vált,¹² és lényegében alig

⁵ Egyetemes irodalomtörténet IV. Szerk.: HEINRICH GUSZTÁV, Budapest 1911, 385–386. (bevezetés a „Szlávok” c. fejezethez).

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Erről bővebben I. TRÓCSÁNYI Z.: Orosz nevek átírása: Magyar Nyelvőr 74 (1950) 195–199.

⁹ Többek között: E. КАРСКИЙ, П. ЛАВРОВ, Б. ЛЯПУНОВ: Проект транскрипции русских собственных имен латинским письмом. *Известия Академии Наук СССР* (6 сер.) 19 (1925) 865–866; W. DOROSZEWSKI: O naukową transliterację alfabetu rosyjskiego. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* (wydz. I) 23 (1930) 52–62. További irodalom: J. PACLT: *Studie o transliteraci azbuku*. Praha 1946, 21–22.

¹⁰ PACLT, i. m. 21. Megjelent: *L'Europa Orientale* (N. S.), Roma, 15 (1935) 449–452 (Paclet, i. h. nyomán).

¹¹ KNIEZSA I.: Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása. *Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai* VIII., Budapest 1939 (a továbbiakban: KNIEZSA 1939), 11.

¹² Vö. PACLT, i. m.

tér el tőle a ma egyre több országban használatos nemzetközi szabványajánlás.¹³ Meg kell jegyeznünk, hogy a nemzetközi átírási javaslatok nem irányulnak egyetlen nemzeti helyesírási rendszer ellen sem, mert – amint Kniezsa írja –, „A cirill betűknek itt közölt átírásával kapcsolatban talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ennek az átírásnak alkalmazása nem áll ellentétben a Magyar Tudományos Akadémia ismert előírásával, mely szerint a cirillbetűs családneveket magyar helyesírás szerint kell átírni. A Tudományos Akadémia szabálya ugyanis *magyar szövegben előforduló nevekre* vonatkozik, míg a mi átírásunk cirillbetűs szlávnyelvű könyvcímek, tehát *szlávnyelvű szövegek vagy szövegrészek átírására* kíván szolgálni.”¹⁴

Az orosz átírás helyesírási rendezése a felszabadulás után égetően szükségessé vált. A sajtóban, a szépirodalmi és más fordításokban egyre nagyobb tömegben fordultak elő az orosz szavak és főként tulajdonnevek. A különböző fordítók eltérő – és sokszor még egy lapon vagy könyvön belül sem következetes – átírási gyakorlata a felszabadulást közvetlenül követő években valóságos helyesírási anarchiát eredményezett e téren. A helyzetet súlyosbította, hogy noha már elég korán megjelentek mind a Magyar Nyelvőrben, mind pedig a napisajtóban az egységesítést szorgalmazó és annak módjára javaslatot tevő cikkek, az átírás elvi és gyakorlati megvalósítása tekintetében a szakemberek véleménye is megoszlott. A – tudomásunk szerinti – első állásfoglalás (Gombos László, Nyr. 70 (1946): 21–23) a kiejtés szerinti átírást javasolja, de ebben eléggé következetlen: az orosz hangsúlyos magánhangzókat magyar hosszú magánhangzókka kívánja átírni (p. *vrémja*), az *ы-t ü*-vel, a mássalhangzók lágyágát hol jelöli (pl. *Bjelinszkij*), hol nem (pl. *Leszkóv*). Hajdu Péter (Nyr. 70 (1946): 114) a transliteráció elvére helyezkedett, tulajdonképpen Kniezsa tudományos átírását kívánta bevezetni azzal a módosítással, hogy a magyarban nem használatos betűket magyar megfelelőikkel váltotta fel (*s, š, č, ž*, helyett *sz, s, cs, zs*), de az *y-t* az orosz *ы* visszaadására megtartani javasolja. A transliteráció elvének megfelelően – de nyelvészeti megokolással is – elveti az orosz hangsúlyos magánhangzók magyar hosszú magánhangzókka való helyettesítését, valamint a mássalhangzók lágyágának a jelölését orosz *e* előtt. E két, egymással ellentétes állásfoglalás után a nyelvészek részéről több éven át nem jelent meg újabb hozzászólás az orosz átírás kérdéséhez, a sajtóban azonban tovább folyt a vita,¹⁵ amely 1949 végére annyira megélénkült,¹⁶ hogy a nyelvészeket újabb állásfoglalásra készítette, az Akadémia pedig napirendre tűzte e kérdés rendezését. 1949 végén Erdődi József foglalta össze az addigi hozzászólásokat és foglalt állást több lényeges kérdésben.¹⁷ Erdődi a kiejtés

¹³ ISO R 9; 1. kiadás: Recommandation ISO R 9, Système International pour la Translittération des Caractères Cyrilliques, 1954, ISO, Organisation Internationale de Normalisation; 2. kiadás: ISO Recommendation R 9, International System for the Transliteration of Slavic Cyrillic Characters. 2nd Edition, September 1968, ISO, International Organisation for Standardization.

¹⁴ KNIEZSA 1939, 14 l.

¹⁵ Többször felmerült ez a kérdés az *Új Szó*-ban, amely a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapja volt, vö. pl. KLEIN L.: Hogyan írjuk helyesen? *Új Szó*, 1947. november 30.

¹⁶ Ezt a vitát ismerteti ERDŐDI J., Orosz szavak (tulajdonnevek) magyar átírása, Budapest 1950 (Különlenyomat a *Magyar Nyelvőr* 1949. november–december 5. számából) c. munkájában (a továbbiakban ERDŐDI 1949).

¹⁷ ERDŐDI 1949.

szerinti átírás elvére helyezkedett, az orosz lágy *m', d', n'* hangokat magyar *ty, gy, ny* betűkkel javasolja átírni, a többi lágy mássalhangzó jelölésében azonban következetlen: *Vereszajev* átírást javasol (9. l.) és *Ljev-et* (7. l.), *Bjelij* és *Belij* átírást egyaránt helyesnek tart (9. l.); az orosz *ы* jelölésére a magyar *i*-t javasolja; a hangsúlytalan orosz *o* magyar *a*-val való átírását helyes és támogatandó tendenciának tartja, az orosz *e*-t viszont hangsúlytalan helyzetben *e*-ként írja át; az orosz hangsúlyos magánhangzók magyar hosszú magánhangzókval való átírását feleslegesnek tartja. Meg kell jegyeznünk, hogy noha Erdődi J. határozottan a kiejtés szerinti átírás mellett foglal állást, alapjában véve ő is *betűről betűre írja át az orosz szavakat, lényegében csak engedményeket tesz a kiejtésnek*. Fel sem merül nála a kiejtés érzékeltetése néhány olyan helyzetben, amikor erre a magyar helyesírásnak egyszerű eszközei lennének, pl. a mássalhangzók zöngétlenülésének érzékeltetésére, nem ír pl. *Dosztojefszkij*-t vagy *Fagyejefet*. Javaslatai ellentmondásos voltát maga is elismeri, amikor kijelenti cikke végén: „Nem tudtam megvonni a határt a kiejtés és betűszerinti átírás között” (13. l.).

Megemlíthjük még Trócsányi Zoltán tanulmányát (Nyr. 74 (1950): 195–199), aki – Asbóth 1890-es átírásához kapcsolódva – ismét transliterációt javasol, de csak magyar betűk felhasználásával, az orosz *ы* jelölésére a magyar *ü*-t ajánlja, mivel a magyarban az *y* szerepe annyira más, hogy nem alkalmas magánhangzó jelölésére. Az orosz *x*-t *ch*-val kívánja átírni.

1950-ben megszületett az MTA határozata az orosz nevek és szavak magyar átírásáról.¹⁸ Gyakorlatilag az ebben megfogalmazott szabályok kerültek be az AkH. 10. kiadásába. Az 1950-es átírás elveinek a megfogalmazása azonban bizonyos szempontból szerencsésebb, mint az AkH. 10. kiadásának 290. pontja, mivel jobban fedi a szabályok lényegét: „A feladat kettős: 1. át kell írunk az egyes cirill betűket a mi betűinkkel; 2. az átíráson túlmenően lehetőség szerint jelölni kell az átírt szavak ejtését is. E két feladat azonban bizonyos tekintetben ellentmondó követelmények elé állít bennünket.” (4. l.).

A kiejtés szerinti (vagy azt többé-kevésbé megközelítő) átírási javaslatok (pl. Erdődi J.) általában a csak magyarul tudó olvasó érdekeire hivatkoztak, ez az 1950-es akadémiai szabályzatba is bekerült: „A szabályzat olyan átírást szab meg, amely csupán a magyar írásban meglevő betűk használatán alapszik és ezeket úgy használja, ahogyan a csak magyarul tudó olvasó ejti” (6. l.). Ugyanakkor ez a szabályzat még elismeri a Kniezsa-féle átírás létjogosultságát a könyvtári és dokumentációs szolgálatban: „... a könyvtári és dokumentációs szolgálatban az ottani munka különleges jellegére és céljára való tekintettel továbbra is használható az úgynevezett betűszerinti átírás” (6. l.).

Az 1950-es szabályozás – ellentmondásos volta miatt – nem oldhatta meg az orosz átírás összes vitás kérdését, de legalább támpontot jelentett a kiadói gyakorlat számára, és mivel lényegében változatlanul bekerült az AkH. 10. kiadásába, immár több mint 25 éve helyesírási gyakorlatunk alapját képezi. A közhírt és ma is érvényes szabályok közül csak kettőt emelnék ki: az 1950-es szabályzat 10. b) pontját (= AkH. 10. kiad. 304. pont második fele), amelyet elsősorban a szakemberek bíráltak (elsőként Mikola Gyula, Nyr. 75 (1951): 113–115) teljesen jogosan, valamint az 1950-es szabályzat 13. pontját (= AkH. 10. kiad. 306. pontja), amely nem honosodott meg. Ezekre a javaslatok során még visszatérek.

¹⁸ Magyar Tudományos Akadémia. Az orosz nevek és szavak magyar átírása. Budapest 1950.

Az 1950-es szabályozás és az AkH. 10. kiadása megjelenése között eltelt időszak – következményeit tekintve véleményem szerint igen sajnálatos – eseménye volt az MSZ 3394–51. számú, „Cirillbetűs címek átírása könyvtári és dokumentációs célokra” című szabvány megalkotása és bevezetése (ma is ez van érvényben). E szabvány létrejöttének körülményeit és bizonyos fókig bírálatát is tartalmazza újabb kiadásának jegyzete:

„A magyar átírási szabvány kidolgozása idején az okozott nehézséget, hogy a könyvkiadás már a transzkripció elvét vezette be. Eredetileg a könyvtárak a szlavisztikában használatos tudományos átírást akarták szabvánnyá tenni, számos nagy könyvtárunk ezt is használta (Kniezsa-féle átírás: KNIEZSA 1939.) (. . .) A magyar szabvány szövegezői nem akarván túl messzire eltávolodni a kiadási gyakorlatától, úgy döntöttek, hogy megtartják a kettős mássalhangzókat, de a magyar betűrendszer alapján is szigorúan a transliteráció elvei szerint járnak el.

Közben 1955-ben [tévés: 1954-ben – Z. A.] megjelent az ISO R 9 A *cirill írásjelek nemzetközi átírásának rendszere*, amely a szlavisztika Kniezsa által is használt jelrendszerét vezette be. Ettől a magyar szabvány a fentiek értelmében a *cs, sz, zs, scs* betűk tekintetében, vagyis „magyarossága” által tér el, legalább is, ami az orosz írást illeti.

Ugyancsak a magyar betűhasználat miatt van eltérés két magánhangzó tekintetében is:

cirill: ы	magyar: ü	ISO: y
bolgár: ъ	magyar: ö	ISO: a [tévés: á – Z. A.]

Amennyiben magyar kiadványok nemzetközi használatra készülnek, az ISO átírás használata kívánatos. (Angol, francia stb. szöveggel kiadott művekben kettősbetűink használata nemhogy visszatetsző, de rendkívül zavaró lenne).¹⁹

Ehhez annyit kell még hozzáfűzni, hogy „kettősbetűink használata” nemcsak idegen nyelvű szövegben zavaróak, hanem magyar szövegben is: szövegezői megfeleltek Kniezsa fontos figyelmeztetéséről, miszerint „... kívánatos, hogy a cirill betűk átírására szolgáló latin betűk egyszerűek legyenek és ne összetettek. Az átírt szöveg pontosságának és érthetőségének a rovására esnék az összetett betűs írás. Például a *zs* betűcsoport azért nem alkalmas a *ž* hang jelölésére, mert a szlávban (orosz, ukrán, bolgár stb.) gyakori a *z-s* hangkapcsolat, a *zs* tehát félreértésekre adhat alkalmat”.²⁰ Az orosz *ü*-vel, a bolgár *ъ* *ö*-vel való átírása szintén nemcsak a külföldi olvasóban kelt visszatetszést, hanem a hazai szakemberek körében is: tudományos, tudományos népszerűsítő munkák, lexikonok stb. bibliográfiai utalásaiban nem találkozunk e szabvány szerinti átírással, a szerzők és a kiadók inkább az AkH. 10. kiadásának átírását alkalmazzák több-kevesebb eltéréssel és ingadozással. Az AkH. 10. kiadása 291. pontja már ezt a szabványt jelöli meg, mint az akadémiai átírástól való eltérés egyetlen lehetőségét. Mindezzel itt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ma nincs olyan *hivatalos* átírási rendszerünk, amelynek az lenne a célja, „hogy végre már a cirillbetűs könyvek bibliográfiai felvétele is a latin betűs könyvek felvételéhez hasonlóan, szigorúan tudományos, szakszerű és pontos legyen”.²¹

¹⁹ Magyar Szabványügyi Hivatal. A könyvtári munka szabványai. 2. bővített kiadás. Budapest 1960, 320 l., 29. l.j.

²⁰ KNIEZSA 1939, 9.

²¹ KNIEZSA 1939, 14.

b) 1954 óta

Az AkH. 10. kiadásának az orosz átírásra vonatkozó szabályainak alapos bírálatát Szabó Miklós végezte el „Az orosz szavak magyar átírásáról” c. tanulmányában (MNy 53: 485–494). Szabó M. fontosabb elvi megállapításaiból a következőket szeretném kiemelni:

1. Az orosz szavak átírása nem rendelhető alá ugyanazoknak az elveknek, amelyek pl. a kínai szavak átírását szabályozzák, mivel az orosz nyelv ismerete közműveltségünk fontos részévé vált, ma már nem lehet a csak magyarul tudó olvasó érdekeire hivatkozni (emögött Szabó M. szerint „a nem emlegetett művelten olvasó” rejlik).

2. „Amíg az átírás elve keveredik az átbetűzésével, nem lehet következetes, ellentmondás nélküli rendszert kialakítani.”

3. „Az orosz szavak nemzeti formákba kényszerülő fonetikus átírása – nem tekintve azt, hogy a jelen művelődési helyzetben és a mi helyesírási elveink egészéhez képest az ilyesminek óhatatlanul vulgáris színezete van – az egyes nemzeti nyelvektől eltérő jónéhány orosz hang miatt tökéletes soha sem lehet.”

4. Szabó M. véleménye szerint „helyesírásunknak az orosz szavak egységes nemzetközi átbetűzése felé kell fokozatosan továbbhaladnia. Az AkH. 11. kiadásában végrehajtandó javításoknál legalább enyhítsünk a fonetikus átírási elv diktatúráján. Bízunk most már többet e tekintetben az olvasók orosz nyelvismeretével, a rádióra, közműveltségünk orosz nyelvi elemekkel időközben történt feltöltődésével”.

Ezekkel a megállapításokkal a magam részéről teljesen egyetértek, javaslataim ebben az irányban való előrelépést tesznek lehetővé. Szabó Miklósnak az AkH. 10. kiadása orosz átírási rendszere tökéletesítésére vonatkozó konkrét javaslatai már nem ennyire egyértelműek, pl. az orosz palatalizált mássalhangzók érzékeltetésében még inkább fonetikus átírást kér számon. Ettől eltekintve egy sor konkrét javaslata is megalapozott, amelyeket a konkrét átírási javaslataim megfogalmazásakor figyelembe is vettem. Tőle kölcsönöztem továbbá azt az ötletet, hogy az orosz átírás gyakorlati szabályait táblázatban foglaljam össze.

Szabó Miklós részletes és alapos munkáján túl még Dukáti Ferenc (MNy. 55: 421–422) hívja fel a figyelmet egy fontos gyakorlati szempontra: sem az AkH. 10. kiadásának átírása, sem az ISO R 9-es javaslata nem alkalmas orosz nyelvű nemzetközi táviratok megszövegezésére. Erről Dukáti F. cikkének írásakor a Szovjetunióban az OST VKS 8483. sz. ágazati szabvány intézkedett, ezt ázóta – 1973. július 1-i hatállyal – a Gost 16876–71. sz. állami szabvány váltotta fel, amely – a posta igényein túl – minden területen szabályozta a latin betűs átírást. A szovjet szabvány nem más, mint az ISO R 9-es javaslatnak – egyébként az ISO által is megengedett – módosítása, amelyben a mellékjeles mássalhangzót jelölő betűket (*č, š, ž, ž*) az angol átírási gyakorlatból vett kettősbetűvel váltották fel (*ch, sh, shch, zh*; ebben az esetben az orosz *x = h*). Ezt a szabványt alkalmazzák ma a Szovjetunióban nemcsak nemzetközi táviratok szövegezésénél, hanem pl. latin betűs útjelző-táblákon, külföldiek számára készült térképeken, feliratokon, külföldi megrendelésre készült iparcikkek márkajelzésein, az így átírt alakokban szerepelnek szovjet cégek külföldön stb. Ezzel a gyakorlati megjegyzéssel Dukáti F. felhívta a figyelmet a magyar átírás és a nemzetközi átírás mellett az ún. honi átírási rendszerek ismeretének szükségességére is. Véleményem szerint helyes Dukáti F.-nek az a javaslata, hogy ezeknek az átírási rendszereknek az ismertetését ne bizzuk a postára, vagy

a véletlenre. Az AkH. 11. kiadásának mellékleteként megjelenésre kerülő, a cirillbetűs szláv nyelvek átírásával foglalkozó kiadvány használati értékét nagyban megnövelné, ha az egyes nyelvek honi átírását is közölné. Az oroszon kívül hivatalos honi latin betűs átírása van még a bolgárnak,²² amely mindössze egyetlen grafikai apróságban tér el az ISO R 9-től: bolgár *ѣ* – ISO R 9: *ѣ* – bolgár honi átírás: *ġ*. Macedóniában a honi átírási gyakorlat a szerb-horvát latin betűs helyesíráson alapul, amely szerint macedón *ќ* – honi (szerb-horvát) *ć* (ISO R 9: *ќ*), macedón *џ* – honi (szerb-horvát) *đ* (ISO R 9: *ђ*).²³

2. Igények és lehetőségek

A javaslatok megfogalmazásakor szem előtt tartottam Asbóth idézett figyelmeztetését, amely szerint nem kívánatos „a közhasználattól eltérő írással az olvasót bosszantani, sőt talán még tévedésbe is ejteni”, ezért az AkH. 10. kiadásában rögzített magyar átírásba csak kevés, könnyen megvalósítható, illetve az átírási gyakorlatban úgyszólván előforduló módosítást javasolok felvenni, és az ukrán, belorusz, bolgár és macedón nevek és szavak átírási elveit és szabályait az orosz átíráshoz igazítottam az átírási gyakorlat figyelembevételével.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy hazánkban a felszabadulás óta jelentősen elterjedt különösen az orosz nyelv ismerete, de lényeges előrelépés történt a többi cirillbetűs írást használó szláv nép nyelvének és kultúrájának megismerésében is. Egyre több szakembernek van szüksége arra, hogy a magyar szövegben olvasott, cirillírásról átírt szavakat és neveket az eredeti nyelvben biztonsággal használni, illetve eredeti nyelvű szövegben azonosítani tudja.

A külföldiek tájékoztatására a cirillbetűs írást használó népek országaiban egyre szaporodnak a latin betűs feliratok, helységnevtáblák, kiadnak térképeket, menetrendeket, egyéb tájékoztató kiadványokat az ún. „honi átírás” alapján, amely – különösen a bolgár és a macedón esetében – igen közel áll a nemzetközi átírási rendszerhez (ISO R 9). Tehát amikor a nemzetközi átírás alkalmazhatóságának körét bővíteni javaslom, a tudományos élet – nemcsak a szlavisztika – igényein túl az utóbbi években tömegméretűvé vált turizmus igényeit is szem előtt tartom.

A jelenleg érvényben levő könyvtári átírás tudományos könyvtáraink használatát igen megnehezíti a nem magyar kutatók számára, továbbá tartalmaz néhány határozotan tudománytalan elemet (orosz *ы* = *ü*, bolgár *ѣ* = *ö*). Javaslom tehát a vonatkozó szabvány megváltoztatását (MNOSZ 3394–51.), és – legalábbis a tudományos könyvtárak számára – a nemzetközi szabványajánlás (ISO R 9) bevezetését.²⁴

²² Правописен речник на вългарския книжовен език. Осмо стереотипно издание. Съставили Л. АНДРЕЙЧИН, Вл. ГЕОРГИЕВ, Ив. ЛЕКОВ, Ст. СТОЙКОВ. София 1974, XL.

²³ В. ВИДОЕСКИ, Т. ЛИМИТРОВСКИ, К. КОНЕСКИ, К. ТОШЕВ, Р. УГРИНОВА-СКАЛОВСКА: Правопис на македонскиот литературен јазик. Четврто издание, Скопје 1975, 99–100.

²⁴ Időközben előrehaladás történt a KGST-n belül folyó, a cirillbetűs átírás egységesítésére irányuló szabványügyi tárgyalásokon, s ennek eredményeképpen elkészült egy – az ISO R–9-nél következetesebb és egyértelműbb – KGST szabványtervezet, amely végleges jóváhagyása után, a tervek szerint 1980-tól kezdve könyvtári és dokumentációs célra Magyarországon is bevezetésre kerül. Célszerű lesz tehát a készülő helyesírási segédkönyvben majd ezt a szabványt közölni: nagy könnyebb-

Az előzőekben vázolt megfontolások együttesen szólnak amellett, hogy a tudományos munkákban, valamint a tudományos ismeretterjesztő munkák, lexikonok, enciklopédiák stb. bibliográfiai adataiban a nemzetközi átírást alkalmazzuk, továbbá ez utóbbi munkák alapszövegében az első előforduláskor a magyar átírás mellett szerepeljen a nemzetközi átírás szerinti alak is.

Nemzetközi táviratokban, útikönyvekben, turistaképeken, menetrendekben – gyakorlati okokból – az illető nyelvek honi átírását célszerű alkalmazni.

Tisztában vagyok azzal, hogy a nemzetközi átírás szélesebb körben való bevezetése egy sor műszaki probléma megoldásával és jelentős anyagi ráfordítással is járna. Itt javaslatom azonban szoros összefüggésben áll a 282. pont megváltoztatására tett javaslatommal. Ha ugyanis mi elvárjuk, hogy a magyar szavak és tulajdonnevek francia, angol, német, szerb-horvát, szlovén, cseh, lengyel, szlovák, román stb. szövegekben torzítás nélkül jelenjenek meg, tőlünk is elvárható, hogy e nyelvek szavait és tulajdonneveit a maximális pontossággal írjuk le. Nem tehetünk különbséget e téren a nyugat-európai és a kelet-európai nyelvek között az utóbbiak rovására. Márpedig ha a felsorolt nyelvekben használatos mellékjeles betűkkel, ill. mellékjelekkel nyomdáinkat, ill. írógépeinket ellát-nánk, ezekkel, valamint a meglévő betűkészlettel a cirillbetűs írásról a nemzetközi átírás szabályai szerint átírt szavak és tulajdonnevek is szedhetők, ill. gépelhetők lennének.

A nemzetközi átírás alkalmazhatósági körének kiterjesztése azzal az előnnyel is jár, hogy a magyar átírás gyakorlatilag az illető nyelvek tulajdonnevei magyar helyesírásának szabályozására szűkül le, mivel a legnagyobb tömegű idegen közszó éppen az idegen nyelvű könyvcímekben fordult elő az eddigi gyakorlatban (a jövevényszavak helyesírása eddig sem tartozott az átírás szabályainak hatáskörébe, vö. AkH. 10. kiadás, 294. pont).

3. Javaslat

Az előzőekben vázolt tapasztalatok, a kialakult helyesírási gyakorlat és a jelen szükségletei alapján az AkH. 11. kiadásába felvenni javasolom a következő (vagy ahhoz hasonló) elvi állásfoglalást az AkH. 10. kiadásának 290–306. pontjai helyett:

„A cirillbetűs írást használó szláv nyelvek szavainak és tulajdonneveinek átírása

1. A cirillbetűs írást használó szláv nyelvek (orosz, ukrán, belorusz, bolgár, macedón; a szerb-horvátal kapcsolatban vö. 282.) szavainak és tulajdonneveinek magyar szövegben, illetve magyar szöveggörnyezetben való latin betűs átírása két módon lehetséges: a *magyar átírás* és a *nemzetközi átírás* rendszerében.

ség, ha a cirillbetűs szerzőkre, könyvcímekre való hivatkozások ugyanolyan formában jelennek meg nyomtatásban, ahogyan azokat az érdeklődő olvasó a könyvtári katalógusokban és bibliográfiákban leírva találja. A „nemzetközi átírás” fogalmán a továbbiakban ez a készülő és remélhetőleg hamarosan elkészülő KGST szabvány értendő; az előterjesztés eredeti szövegéből az ISO R-9-re vonatkozó megjegyzéseket ezért most elhagyjuk, a táblázatokban pedig csak a magyar átírás közlésére szorít-kozunk.

Az egyes cirillbetűs írást használó szláv nyelvek magyar átírása az illető nyelv betűsorából indul ki, de ahol lehetséges, figyelembe veszi az illető nyelv kiejtési sajátosságait is. A magyar átírás az idegen nyelvi kiejtés érzékeltetésére csak a szűkebb magyar ábécé betűit használja fel.

Az egyes cirillbetűs írást használó szláv nyelvek nemzetközi átírási rendszerei szigorúan a betű szerinti átírás elvére épülnek: az adott cirillbetűs írású nyelv ábécéje minden egyes betűjének mindig ugyanaz a latin betű felel meg függetlenül attól, hogy az adott cirillbetű különböző szavakban vagy helyzetekben különböző hangokat jelölhet.

2. A magyar átírást kell alkalmazni a szépirodalmi művekben, a publicisztikában, általános térképeken, plakátokon, feliratokon stb.

A nemzetközi átírást kell alkalmazni minden olyan szövegben, ahol követelmény, hogy a latin betűs íráskép alapján az eredeti cirillbetűs íráskép teljes biztonsággal visszaállítható legyen: tudományos könyvtárak katalógusaiban, bibliográfiákban, magyar nyelvű tudományos munkák bibliográfiai adataiban stb.

Tudományos ismeretterjesztő művekben, lexikonokban, enciklopédiákban stb. az alapszövegben általában a magyar átírást kell alkalmazni, de cirillbetűs írásról átírt szavak és tulajdonnevek első előfordulásakor meg kell adni a nemzetközi átírás szerinti alakot is, ha a kettő nem azonos. Mindezen művek irodalomjegyzékében, bibliográfiai utalásaiban a nemzetközi átírást kell alkalmazni.

Mindazokban az esetekben, amikor a nemzetközi átírást kell alkalmazni, természetesen az eredeti cirillbetűs írás is használható.

A magyar átírás és a nemzetközi átírás kívül — kizárólag nemzetközi használatra — alkalmazható még az illető nyelvek hivatalos hazai latin betűs átírása is, pl. nemzetközi táviratokban, menetrendekben, útikönyvekben, turistatérképeken stb.

Az egyes cirillbetűs írású szláv nyelvek magyar és nemzetközi átírási rendszereire vonatkozó részletes tudnivalókat, valamint hazai hivatalos latin betűs átírásuk ismertetését lásd a „...” c. kiadványban.”

II.

Az egyes cirillbetűs írású szláv nyelvek magyar átírásának javasolt szabályait a mellékelt 1–5. sz. táblázatok foglalják össze.

Az egyes nyelvek magyar átírására vonatkozó oszlopokban megadtam, hogy az illető nyelv adott betűjének milyen helyzetben mely magyar betű vagy betűkapcsolat felel meg; a sorszámmal megjelölt megjegyzések a kivételekről adnak felvilágosítást, ill. eligazítást nyújtanak egyes, bizonytalanságot kelthető esetekben. A javasolt magyar átírási rendszerekben elsősorban a tulajdonneveket tartottam szem előtt, a példanyagot is ezekből választottam, mivel a nemzetközi és a magyar átírás alkalmazási körének javasolt megosztásának elfogadása esetén közszavak magyar átírására gyakorlatilag nem lenne szükség.

Az ukrán, a belorusz és a macedón szavak és — főleg — tulajdonnevek magyar átírásának alkalmazását véleményem szerint csak az e nyelvekből fordított szépirodalmi művekben lehetne kötelezővé tenni; az ukrán és a belorusz személynevek és földrajzi nevek külön kezelése a Szovjetunióból orosz nyelven érkező híryanagban a sajtótól nem kívánható meg. Kíváncos lenne viszont, hogy az Ukrán SZSZK és a Belorusz SZSZK

földrajzi neveit a térképek az oroszból átvitt alakokon kívül az ukránból, ill. beloruszból közvetlenül átvitt alakban is közöljék. Az ukrán és a belorusz írók, költők, művészek, történelmi személyek stb. neveit az ukránból, ill. beloruszból közvetlenül átvitt alakban javasolom írni (tehát pl. Olesz *Honcsar* és nem *Goncsar* stb.). Hasonló módon kellene meghatározni a macedón tulajdonnevek magyar átírásának a használati körét is: a sajtóban a Jugoszláviából érkező híryananyagban a macedón nevek aligha különböztethetők meg a szerb-horvát nevektől.

1. Az orosz szavak és tulajdonnevek átírása

Az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályait az 1. sz. táblázat tartalmazza. A magyar átírásban az AkH. 10. kiadásához képest mindössze két változtatást javaslok. Az egyik a 304. pont második felében közölt szabállyal ellentétben a *e, ѐ, u, ю, я* betűk átírása *ь* után mindig *je, jo, ji, ju, ja*, akkor is, ha a *ь* előtt *т, д, н* áll. Amint erre már Mikola Gyula (Nyr. 75 (1951): 113–115) és Szabó Miklós (MNy 53 (1957): 487) is rámutatott, az AkH. 10. kiadásának említett szabálya teljesen indokolatlanul szemben áll mind a kiejtés szerinti, mind pedig a betű szerinti átírás elveivel. Mikola Gy. és Szabó M. véleményéhez csatlakozva *Tatyjana, Akszinyja, Leontyjev* típusú átírást javaslok, mivel ezekben az esetekben az oroszban nem a „jésítés kétszer való jelöléséről” van szó, hanem lágy *t', d', n' + j* hangkapcsolatokról. A másik változtatási javaslat az idegen eredetű orosz nevekre vonatkozik, és tulajdonképpen a kialakult gyakorlatot kívánja szentesíteni, amikor kimondja, hogy a közsismerten idegen eredetű, latin írású nyelvekből származó orosz neveket a magyarban annak a nyelvnek az írásmódja szerint írjuk, amelyből származnak, tehát *Herzen, Bergholz, Mandelstam, Eisenstein, Ehrenburg, Richter, Rubinstein* stb. Ezekben az esetekben különösen fontos, hogy igényesebb munkákban a fenti magyar helyesírás szerinti alakok mellett az első előfordulásakor legyen tüntetve a nemzetközi átírás szerinti alak is, pl. *Eisenstein (Ėjzenštejn), Herzen (Gercen), Bergholz (Berggol'c)* stb.

Megjegyzések az 1. táblázathoz:

1. Kivétel néhány, a magyarban *á*-val meghonosodott tulajdonnév: *Sztálin*, valamint a *-grád* végű városnevek: *Leningrád, Volgográd, Celinográd* stb.
2. Kivétel a *d*-vel meghonosodott *Odessza*. (Köszavakban – szükség esetén – ld. *П. И. Аванесов, Русское литературное произношение. Издание пятое, переработанное и дополненное, Москва 1972, 171–5.*)
3. Kivétel néhány kemény mássalhangzóval meghonosodott orosz tulajdonnév: *Odessza, Néva*, valamint – a kiejtéshez igazodva – több, az oroszban idegen eredetű tulajdonnév, pl. *Dejneka, Avaneszov* (az örmény Avaneszjan-ból), *Mandelstam* stb.
4. *je-t* írunk a *gy, ty, ny* betűkkel átvitt orosz *дь, ть, нь* betűkapcsolatok után következő orosz *e* betű esetében is: *Leontyjev, Arszenyjev* stb.
5. Kivétel a *szovjet* szó és származékai, pl. *Szovjetszkaja Rosszija* (újság neve) stb.
6. Kivétel: *Lenin, Leningrád, Lenino; Botvinnik*. Köszavakban ld. *Avanesov*, i. h.
7. Kivétel: *Avaneszov, Botvinnik, Lenin, Lenino, Leningrád, Néva*.
8. Kivétel: *Anyegin, Patyomkin, Potemkin-falvak*, (de: *Golovljov, Volokolamszk*).
9. Kivétel: idegen eredetű közsavakban néha *t*, ld. *Avanesov*, i. h.

1. táblázat
Az orosz szavak és tulajdonnevek átírása

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a 1.	Alekszej
Б б		B b	Borisz
В в		V v	Vaszilij
Г г	Az -ого, -его mn.-i és nm.-i végződésben	V v	„Voproszi szovjetskovo prava”
	egyebütt	G g	Nagibin
Д д	е ё и ю я ь betűk előtt	Gy gy 2.	Arkagyij
	egyebütt	D d	Dosztojevszkij
Е е	де те не betűkapcsolatban	gye tye nye 3.	Nyekraszov
	szó elején, mgh., ь és ь után	Je je 4.	Leontyjev
	egyebütt	E e 5.	Belij
Ё ё	дѣ тѣ нѣ betűkapcsolatban	gyo tyo nyo	Tyorkin
	ж ч ш щ betűk után	O o	Pugacsov
	egyebütt	Jo jo	Szolovjov
Ж ж		Zs zs	Zsukovszkij
З з		Z z	Vjazemszkij
И и	ди ти ни betűkapcsolatban	gyi tyi nyi 6.	Tyihonov
	ь után	ji	Iljics
	egyebütt	I i	Gyerzsavin
Й й		J j	Nyikolaj
К к		K k	Karamzin
Л л		L l	Krilov
М м		M m	Miskin

1. táblázat (folytatás)

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
Н н	е ё и ю я ь betűk előtt	Ny ny 7.	Hlebnyikov
	egyebütt	N n	Natasa
О о		O o 8.	Olesa
П п		P p	Pjotr
Р р		R r	Rilejev
С с		Sz sz	Szergej
Т т	е ё и ю я ь betűk előtt	Ty ty 9.	Tyutcsev
	egyebütt	T t	Osztapenko
У у		U u	Turgenyev
Ф ф		F f	Fet
Х х		H h	Solohov
Ц ц		C c	Ciganov
Ч ч		Cs cs	Csehov
Ш ш		S s	Garsin
Щ щ		Scs scs	Scserba
ъ		—	Dvorec szjezdov
Ы ы		I i	Gromiko
Ь ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Tamany
	egyebütt	—	Gogol
Э э		E e	Eraszt
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	Anyuta
	egyebütt	Ju ju	Dobroljubov
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Tinyanov
	egyebütt	Ja ja	Jaroszlav

Az 1. sz. táblázat nem vonatkozik a latin írású nyelvekből származó, közismerten idegen eredetű orosz tulajdonnevekre, amelyeket annak a nyelvnek a helyesírása szerint írunk, amelyből származnak. Tudományos művekben, lexikonokban stb. ilyenkor különösen fontos, hogy e tulajdonnevek nemzetközi átírását is megadjuk, pl.: Barclay de Tolly (Barklaj de Tolli)

Benois (Benua)	Herzen (Gercen)
Bergholz (Berggol'c)	Eisenstein (Ėjzenštejn)
Bernstein (Bernštejn)	Hippius (Gippius)
Bronstein (Bronštejn)	Richter (Richter)
Ehrenburg (Ėrenburg)	Rubinstein (Rubinštejn) stb.

2. Az ukrán szavak és tulajdonnevek átírása

Az ukrán szavak és tulajdonnevek átírásának szabályait a 2. sz. táblázat foglalja össze.

2. táblázat
Az ukrán szavak és tulajdonnevek átírása

Ukrán betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	Az ukrán betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	
Б б		B b	
В в		V v	
Г г	általában	H h	
	néhány hangutánzó, ill. idegen eredetű szóban	G g	1.
Д д	є і ю я ъ betűk előtt	Gy gy	
	egyebütt	D d	
Е е		E e	
Є є	де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	
	egyebütt	Je je	
Ж ж		Zs zs	
З з		Z z	
И и		I i	
І і	ді ті ні betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	
	egyebütt	I i	
Ї ї		Ji ji	

2. táblázat folytatása

Ukrán betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	Az ukrán betű helyzete	Magyar meg- felelője	
Й й		J j	
К к		K k	
Л л		L l	
М м		M m	
Н н	є і ю я ь betűk előtt	Ny ny	
	egyebütt	N n	
О о		O o	
П п		P p	
Р р		R r	
С с		Sz sz	
Т т	є і ю я ь betűk előtt	Ty ty	
	egyebütt	T t	
У у		U u	
Ф ф		F f	
Х х		H h	
Ц ц		C c	
Ч ч		Cs cs	
Ш ш		S s	
Щ щ		Scs scs	
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	
	egyebütt	Ju ju	
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	
	egyebütt	Ja ja	
Ь ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	
	– ю – betűkapcsolatban nem д т н után	jo	
	egyebütt	—	
, ,		—	

Megjegyzés a 2. sz. táblázathoz:

1. Az ukrán *r* *g*-ként való ejtése csak köznevekben és idegen eredetű tulajdonnevekben fordul elő. A köznevekre vonatkozóan szükség esetén eligazítást nyújtanak a normatív nyelvtanok (pl. *Курп сучасної української літературної мови. За редакцією Л. А. Булаховського. Том I, Київ 1951, 193–4*) és a szótárak (pl. *Ukrán–magyar szótár. Összeállította Katona Lóránt. Budapest–Uzshorod 1963*). Az idegen (latin betűs) eredetű tulajdonnevekre az orosz átírásnál közöltek érvényesek.

3. A belorusz szavak és tulajdonnevek átírása

A belorusz átírás szabályait a 3. sz. táblázat közli.

3. táblázat

A belorusz szavak és tulajdonnevek átírása

Belorusz betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	A belorusz betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	
Б б		B b	
В в		V v	
Г г	általában	H h	
	-зз- betűkapcsolatban és néhány idegen eredetű szóban	G g	1.
Д д		D d	
Е е	szó elején, мgh., Ъ és ' után	Je je	
	ne betűkapcsolatban	nye	
	egyebütt	E e	
Е ё	нё betűkapcsolatban	nyo	
	egyebütt	Jo jo	
Ж ж		Zs zs	
З з		Z z	
І і	szó elején, мgh., Ъ és ' után	Ji ji	
	ни betűkapcsolatban	nyi	
	egyebütt	I i	
Й й		J j	
К к		K k	

3. táblázat folytatása

Belorusz betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	A belorusz betű helyzete	Magyar megfelelője	
Л л		L l	
М м		M m	
Н н	е ё і ю я ь betűk előtt	Ny ny	
	egyebütt	N n	
О о		O o	
П п		P p	
Р р		R r	
С с		Sz sz	
Т т		T t	
У у		U u	
Ў ў		V v	
Ф ф		F f	
Х х		H h	
Ц ц		C c	
Ч ч		Cs cs	
Ш ш		S s	
Ы ы		I i	
Ь ь	нь betűkapcsolatban	Ny ny	
	egyebütt	—	
Э э		E e	
Ю ю	ню betűkapcsolatban	nyu	
	egyebütt	Ju ju	
Я я	ня betűkapcsolatban	nya	
	egyebütt	Ja ja	
’ ’		—	

Megjegyzés a 3. sz. táblázathoz:

1. A belorusz *г* *g*-ként való ejtése – az ukránhoz hasonlóan – elsősorban közszavakban és idegen eredetű tulajdonnevekben fordul elő. A közszavakra vonatkozóan ld. *П. Я. Юргелевич, Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі, Мінск 1974, 78, 138.* Az idegen (latin betűs) eredetű tulajdonnevekre az orosz átírásnál közöltek érvényesek.

4. A bolgár szavak és tulajdonnevek átírása

A bolgár átírás szabályait a 4. sz. táblázat mutatja be.

A bolgár átírásban egyedül a bolgár *а* betű átírása okoz gondot. Ennek legkézenfekvőbb magyar megfelelője az *a* betű lenne, mivel maga a bolgár helyesírás is számos esetben az *a, я* betűkkel írja ezt a hangot (pl. *са* = [sâ], *града* = [gradâ] stb.). A Világatlasz által használt *а = i* átírás nem fogadható el hangtani okokból, és gyakorlati megfontolásokról sem; műfordítóink (pl. Juhász Péter, Nagy László) ebben az esetben megtartják a bulgáriai honi átírás *а* betűjét. Véleményem szerint – tekintettel a kialakult gyakorlatra, ami egyébként teljesen egyértelművé teszi a bolgár szavak és nevek magyar átírását – ebben az esetben az AkH. 11. kiadása engedélyezhetné a magyarban nem használatos *а* betű használatát.

4. táblázat

A bolgár szavak és tulajdonnevek átírása

Bolgár betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	A bolgár betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	
Б б		B b	
В в		V v	
Г г		G g	
Д д	ь ю я betűk előtt	Gy gy	
	egyebütt	D d	
Е е		E e	
Ж ж		Zs zs	
З з		Z z	
И и		I i	
Й й		J j	
К к		K k	
Л л		L l	
М м		M m	

4. táblázat folytatása

Bolgár betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	A bolgár betű helyzete	Magyar megfelelője	
Н н	ь ю я betűk előtt	Ny ny	
	egyebütt	N n	
О о		O o	
П п		P p	
Р р		R r	
С с		Sz sz	
Т т	ь ю я betűk előtt	Ty ty	
	egyebütt	T t	
У у		U u	
Ф ф		F f	
Х х		H h	
Ц ц		C c	
Ч ч		Cs cs	
Ш ш		S s	
Щ щ	ь ю я betűk előtt	Sty sty	
	egyebütt	St st	
Ъ ъ		A a (Â â)	1.
Ь ь	тъ дъ нь щъ betűkapcsolatban	ty gy ny sty	2.
	egyebütt	J j	
Ю ю	тю дю ню шю betűkapcsolatban	tyu gyu nyu styu	
	egyebütt	Ju ju	
Я я	тя дя ня щя betűkapcsolatban	tya gya nya stya	
	egyebütt	Ja ja	

Megjegyzések a 4. táblázathoz:

1. Ha lehetőség van rá, használható az *â* betű is, pl. *Несебар* = *Neszebar* v. *Neszebâr*, *Търново* = *Târnovo* v. *Tarnovo*, *Гѣлабов* = *Gâlâbov* v. *Galabov* (de nem: *Neszebir*, *Tirnov*, *Gilibov*) stb.

2. Az *ѣ* betű a bolgárban csak –*ѣо*– betűkapcsolatban fordul elő.

5. A macedón szavak és tulajdonnevek átírása

A macedón szavak és tulajdonnevek átírását az 5. sz. táblázat szemlélteti.

5. táblázat

A macedón szavak és tulajdonnevek átírása

Macedón betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	A macedón betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	
Б б		B b	
В в		V v	
Г г		G g	
Д д		D d	
Ѓ ѓ		Gj gj	1.
Е е		E e	
Ж ж		Zs zs	
З з		Z z	
С с		Dz dz	
И и		I i	
Ј ј		J j	
К к		K k	
Л л		L l	
Љ љ		Lj lj	
М м		M m	
Н н		N n	
Њ њ		Ny ny	

5. táblázat folytatása

Macedón betű	Magyar átírása		Megjegyzések
	A macedón betű helyzete	Magyar megfelelője	
O o		O o	
П п		P p	
P p		R r	
C c		Sz sz	
T t		T t	
Ќ ќ		Kj kj	2.
У у		U u	
Ф ф		F f	
X x		H h	
Ц ц		C c	
Ч ч		Cs cs	
Џ ѓ		Dzs dzs	
Ш ш		S s	
'	p betű előtt	—	
	egyebütt	A a	3.

Megjegyzések az 5. táblázathoz:

1. A honi átírásban a mindennapi gyakorlatban a macedón *ž*-t – a macedón helyesírási szabályzatban közöltekkel ellentétben – sokszor *đ*-vel írják át: *Ѓопџу – Đordi*, *Ѓаар – Đavat* stb.
2. A honi átírási gyakorlatban gyakran a macedón *ќ*-t *č*-vel írják át: *Ќафа Сан – Čafa San* stb.
3. Az 't a macedón helyesírás két funkcióban használja: 1. *p* (*r*) előtt azt jelzi, hogy a *r* szótagképző; 2. egyéb helyzetekben a régies, ill. nyelvjárási szövegekben előforduló, a bolgár *ѣ*-vel azonos *ѣ* magánhangzót jelöli, amelynek a mai macedón irodalmi nyelvben *a* felel meg.

Jegyzőkönyv
az MTA Szláv Nyelvészeti Bizottságának és Helyesírási Bizottságának
1978. febr. 17-i együttes üléséről

Az MTA Szláv Nyelvészeti Bizottsága és Helyesírási Bizottsága 1978. február 17-én tartott együttes ülésén megtárgyalta a cirillbetűs szláv nyelvek magyar helyesírásának kérdéseit. A két bizottság alapjában véve elfogadta Zoltán Andrásnak a fenti témáról készített és a két bizottság tagjainak, valamint néhány felkért szakértőnek előzetesen véleményezésre megküldött előterjesztését. A beérkezett írásbeli észrevételekben, valamint az ülésen felvetett vitás kérdésekben a két bizottság az alábbi határozatokat hozta:

1. A szerb-horvát nyelv a magyar helyesírás szempontjából latin betűs nyelvnek számít, a szerb-horvát szavakat és neveket ezért hivatalos latin betűs (horvát) alakjukban kell írni.

2. Az AkH. készülő 11. kiadásában szükséges annak leszögezése, hogy a Szovjetunió latin betűs írású nyelveinek (észti, lett, litván) szavait és neveit eredeti, latin betűs alakjukban kell írni.

3. A két bizottság egyetértett azzal, hogy az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón szavak és nevek magyar helyesírás szerinti átírása mellett be kell vezetni bibliográfiai célokra egy, a transliteráción alapuló nemzetközi átírási rendszert is. A bevezetendő nemzetközi átírásnak meg kell egyeznie a könyvtárakban bevezetésre kerülő nemzetközi átírással, amelyről jelenleg a KGST-n belül szabványügyi tárgyalások folynak. E tárgyalások befejezéséig a Magyarországon bevezetendő bibliográfiai átírás végleges kialakítását a két bizottság függőben hagyta. (Vö. AkH. 10. 291.)

4. Az orosz *ть, ъ, ѣ + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat az orosz kiejtést jobban érzékelhető és az eredeti írásmód visszakövetkeztetését jobban lehetővé tevő magyar *ty, gy, ny + je, jo, ji, ju, ja* betűkkel kell átírni, tehát *Arszenyjev, Leontyics, Akszinyja*. (Vö. AkH. 10. 303.)

5. A két bizottság megerősítette az orosz *и*-vel történő átírását. (AkH. 10. 299.)

6. Az idegen eredetű orosz nevek kérdésében a két bizottság az előterjesztésben tett javaslatot úgy módosította, hogy csak azokat az idegen (latin betűs) eredetű orosz neveket kell az adott idegen nyelv írásmódja szerint írni, amelyek így terjedtek el a nemzetközi tudományos és művészeti életben, tehát pl. *Herzen, Richter, Eisenstein, Ehrenburg, de Blok, Fet* stb. (vö. AkH. 10. 306.)

7. A bolgár *ѣ* betűt a magyarban *a*-val írjuk át, tehát *Petar, Galabov, Kazanlak, Neszebar*, kivétel: *Tirnovó*.

8. A bolgár *ѣ, т, ѣ, ѣ* betűket *ю, я* betűk, valamint a *ѣ* betűkapcsolat előtt *gy, ty, ny, sty* betűkkel ill. betűkapcsolattal írjuk át.

9. A Szovjetunió földrajzi neveit – az Észti, a Lett és a Litván SZSZK kivételével – az oroszról kell átírni.

10. A Macedón SZK földrajzi neveit a szerb-horvát latin betűs írásmóddal kell írni.

11. A Helyesírási Bizottság a 11. kiadás kidolgozása során a fenti határozatokat, ill. Zoltán András tanulmányának más értékes javaslatait figyelembe fogja venni, így például a 282. és a 294. pont vonatkozásában mondottakat.

További határozatok:

1. Az AkH. készülő 11. kiadásába csak az átírás elveit megfogalmazó rövid állásfoglalás kerüljön be. A cirillbetűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar helyesírására vonatkozó részletes szabályok jelenjenek meg külön kötetben helyesírási segédkönyvként. E segédkönyv alapját a Zoltán András előterjesztésében rögzített átírási rendszer képezze a két bizottság határozataiban foglalt módosításokkal. A segédkönyv tartalmazza az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón nevek és szavak magyar helyesírásának tudnivalóit (átírási szabályok + kivételek), és tartalmazzon bőséges példaanyagot. A jelzett kézikönyv munkálatainak irányítását Hadrovics László akadémikus elvállalta. Mellette mint főszerkesztő mellett Zoltán András látná el a szerkesztői feladatokat. A kiadványnak az osztály könyvtervébe való felvételére a két bizottság együttes előterjesztést tesz.

2. Zoltán András „A cirillbetűs írású szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar helyesírása” c. előterjesztése az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményeiben jelenjék meg teljes terjedelmében, kiegészítve a hozzászólások lényegével és a két bizottság határozataival. A szélesebb közvélemény tájékoztatására Zoltán András készítsen a Magyar Nyelvőr számára egy rövidebb és népszerűbb, a változásokra és azok indoklására koncentráló tanulmányt.

3. A két bizottság egyetért Péter Mihály ama javaslatával, hogy az MTA Helyesírási Bizottságának kezdeményezésére az Akadémia tegyen ajánlást az Oktatásiügyi Minisztériumnak az átírási rendszerek ismertetésszerű beiktatására a gimnáziumok I. osztályának orosz nyelvi tantervébe. A Helyesírási Bizottság ezt a lépést is a folyamatban levő szabványügyi tárgyalások befejezése után kívánja kezdeményezni.

Hollós Attila s. k.
a Szláv Nyelvészeti Bizottság
titkára

Fábián Pál s. k.
a Helyesírási Bizottság
titkára

Hozzászólások

Kuruc Imréné (Magyar Szabványügyi Hivatal):

1. A szerző hosszasan elemzi az akadémiai helyesírás történetét. A jelenlegi problémáról kissé rövidebben szól. Ez nem változtat azon a tényen, hogy javaslatai, amelyek a jelenlegi szabályokat alig módosítják, általában helyesek. Érdemük elsősorban az, hogy az oroszra vonatkozó szabályrendszert kiterjesztik a többi szláv cirillbetűs nyelvre és így elfogadható rendszer jön létre.

2. A szerző ésszerű javaslatot tesz az akadémiai és a dokumentációs átírás területének szabályozására. Ennek lényege, hogy a tudományos publikációk bibliográfiai adataiban a dokumentációs átírást, a betűírást kell használni, hogy az eredeti cirillbetűs cím visszaállítható, a mű a katalógusban megtalálható legyen, s fordításnál ne keletkezzen lehetetlen helyzet stb. Jelenlegi gyakorlatunk nem teszi lehetővé a retranszliterálást pl. cirill *d+e*, *d+i* kapcsolat magyar megfelelője *gve*, *gyi*, egy magyar cikk angol fordításában – 99% – ez így is marad, és az angol olvasó képtelen visszakeresni az orosz eredetit, hivatkozni rá.

Nem tartozik a helyesírási szabályzat feladatkörébe a könyvtári, dokumentációs átírás szabályozása. E területen pillanatnyilag végleges döntést nem lehet hozni a következők miatt.

[. . .] az ISO R 9 adaptálására vonatkozóan meg kell jegyezni, hogy az ISO R 9 revíziója több éve folyik. 1976-ban már tervezetként közzétette az ISO Központi Titkársága az említett szabványt. Sajnos, a szavazati vélemények megoszlottak a tekintetben, hogy a diakritikus jelek felhasználásán alapuló átírási rendszert, vagy a fonetikus átírást fogadják el a tagországok. 1977 novemberében Párizsban az ISO/TC 46 Dokumentáció Műszaki Bizottság plenáris ülésén, valamint a Transzliteráció Munkacsoport ülésén értesültünk arról, hogy az ISO R 9 újabb tervezete körözésre kerül 1978 elején.

A KGST tagországok 1974 óta dolgoznak egy KGST szabványtervezeten, amely az orosz, ukrán, belorusz, bolgár, mongol, szerb-horvát, macedón cirillbetűs nyelvek latin betűs átírását tartalmazza. A szabványnak 1976-ban kellett volna elkészülnie. Sajnos, a munkák elhúzódtak, a téma lezárására 1978. február 28-a és március 2-a között Szófiában kerül sor. A KGST szabvány Magyarországon bevezetésre kerül. Így végleges véleményünket a szakértői értekezlet után tudjuk közölni.

A helyesírási szabályzat átírási rendszerén alig lehet változtatni: áttérni a fonetikus átírásra lehetetlen, mert bonyolult és nem tanítható meg egy átlag magyar tollforgatónak. Visszatérés a következetes betűátíráshoz ma már lehetetlen, olyan gyakori, elemi hang- és betűcsoportokat érintene.

A módosítások közül én a következő csoportot érzem problematikusnak: az idegen (főleg német) eredetű nevek visszaállítását az oroszban és másutt, kivéve a már itt elfogadott neveket. Aligha sikerül ezt következetesen véghez vinni, hiszen ehhez a német nevek írásmódjának ismerete szükséges. Még rosszabb a helyzet, ha a név skandináv eredetű.

A megjegyzés szövege nem elég egyértelmű e tekintetben. Azzá kell tenni: csak azokat az idegen eredetű neveket kell az adott idegen nyelv írásmódja szerint írni, amelyek így terjedtek el a nemzetközi tudományos és művészeti életben és ezzel a cirillbetűs név latin betűs ekvivalensének tekinthetők.

Ez nem átírási, hanem névhasználati kérdés, mint Németh Gyula és Julius Németh, Hutterer Miklós és Claus Jürgen Hutterer a keresztnévüknél. [. . .]

Niederhauser Emil (MTA Történettudományi Intézet):

Nagy örömmel üdvözlöm és helyeslem a javaslatnak azt a pontját, amely a bibliográfiákban, lábjegyzetekben stb. a nemzetközi átírást teszi kötelezővé. Ezen a téren a kiadók a legváltozatosabb egyéni megoldásokat szeretik, ezért fontos itt rendet teremteni. A könyvtárakra ez a szabály nagy munkát ró majd, de ezt meg kell tenni, teljesen igaza van Zoltán Andrásnak, hogy nem tehetünk különbséget keleti és nyugati nyelvek leírása közt az előbbieket rovására.

Ami a folyó szövegekben nyilván továbbra is használandó magyar átírást illeti, azzal is lényegében, alapelveiben egyetértek. Be kell vallanom, hogy a *Leontyjev* típusú átírás első áttekintésre erősen zavart, de megfontolva az érveket, belátom ennek szükséges voltát. [. . .]

Nyilvánvaló, hogy bizonyos nevek esetében meg kell hagyni az új szabályzattól eltérő, de már meghonosodott írásmódot (*Sztálin, Anyegin* stb.). Javasolnám, hogy ezekhez számítsák a *Tirnovo* városnevet is, mert ez történeti szövegekben legalábbis ebben a formában meghonosodottnak tekinthető. Viszont a bolgár *ъ* átírására az egyszerű *a*-nál jobbnak tartom a lehetőségként amúgy is felvetett *á* formát.

Papp Ferenc (KLTE):

[...] Teljesen egyetértek a [...] két ilyen kisebb változtatással: *Akszinyja* és *Herzen*. E két változtatás közül kivált az első fonológiai-fonetikai szempontból az egyedül helyes megoldás; emellett mindkettő spontán, az AkH. tételes intézkedése ellenére, eléggé el is terjedt az elmúlt évtizedek alatt. [...]

Egyetértek a nemzetközi átírás – magyaros átírás alkalmazási területének kodifikálását illetően. Ez se lesz könnyű vagy egyszerű. Leszámoltam egy most készülő népszerűsítő könyv bibliográfiáját: 91 név-type közül 67-et (74%) másképp kell írunk eszerint a kurrens szövegben és másképp a bibliográfiában. Valószínűleg ezt is vállalnunk kell.

Péter Mihály (ELTE):

[...] Egyetértek a magyar, a nemzetközi és a honi átírás alkalmazásának javasolt funkcionális megosztásával. Pontosítani kellene azonban, hogy a magyar nyelvű tudományos munkákban a nemzetközi átírást csak a bibliográfiai adatokban alkalmazzuk-e vagy a tudományos dolgozatok szövegében is.

Különösen fontosnak és megszívlelendőnek tartom, hogy a tudományos könyvtárak gyakorlatában is vezessék be a nemzetközi átírást.

Javasolom, hogy az MTA Helyesírási Bizottsága kezdeményezésére az Akadémia tegyen ajánlást az Oktatásiügyi Minisztériumnak a háromféle átírás ismertetésszerű beiktatására a gimnáziumok I. osztályának orosz nyelvi tantervébe.

Pete István (JATE):

[...] Nagyon megfontolandónak tartom, hogy szükséges-e kétféle átírási rendszer meghonosítása. A tudományos könyvtárakat is elsősorban magyar kutatók használják. A külföldiek, akik nálunk kutatnak, ismerik annyira a magyar írást, hogy nem nehezítik meg annyira könyvtáraink használatát, ahogy ezt a javaslatban olvashatjuk.

Mellékjeles betűkkel, illetve mellékjelekkel talán nyomdáinkat még el lehetne látni, de az írógépeinket talán sohasem. (Lásd a magyar hosszú magánhangzók írásának megoldatlanságát.) [...]

Hollós Attila (ELTE):

Zoltán András előterjesztésével lényegében egyetértek.

Kisebbségi módosító javaslataim:

A 2–3. oldalon a „megfelelő betű hiányában . . . nem szabad fonetikusán átírni” megszövegezéssel ugyan teljes mértékben egyetértek, de megfontolandónak tartom, helyes-e ezt a szükségmegoldást a szabályzatban törvényesíteni. Általános tapasztalat, hogy a gyakorlat az elvi normák alatt marad. Az AkH. ugyan csak a magyar ábécéből

hiányzó mellékjeles betűk esetében engedélyezi a mellékjelek elhagyását, a gyakorlatban azonban ugyanaz a napilap igényes szerző esetében helyesen *Fucik*-nak írja a cseh költő nevét, de egy MTI-hírben már *Fucik*-ot ír, tehát nemcsak a hacsekot, de az *i*-ről a hosszú ékezetet is elhagyja. (Nem is szólva arról, hogy 1968–69-ben kb. hat hónapig tartott, amíg a magyar sajtó végre megtanulta, hogy *Gustáv Husák* nevét nem „Gustav Husak” alakban kell írni, pedig *á* betű minden hazai írógépen van, kivéve a telexgépeket. Egy-két igényesebb hetilap ugyan kezdettől fogva *Gustáv Husák*-ot írt, de később az általános gyakorlat miatt bizonytalanná vált az ő helyesírásuk is.) Úgy vélem, hogy nyomdánk mai, de különösen holnapi műszaki állapota már lehetővé teszi, hogy bizonyos türelmi idő után kötelező legyen minden mellékjeles latin betű használata. A türelmi időre érvényes ideiglenes „szabályt” pedig nem a helyesírási szabályzatban, hanem a kiadóknak és a nyomdáknak megküldendő „végrehajtási utasításban” kellene rögzíteni. [. . .]

A 22. oldalon a „Mindazokban az esetekben . . . az eredeti cirillbetűs írás is használható” bekezdéssel kapcsolatban megjegyzem, hogy nyomdánk korszerűsítése rövidesen lehetővé fogja tenni, hogy a lexikonok zárójelben az eredeti cirillbetűs írásképet adják meg. Mivel lassan 30 éve minden magyar állampolgár tanulja a cirillábécét, a jövőben ez lenne a legegyszerűbb megoldás. [. . .] A bolgár egykötetes Enciklopédia következetesen közli a latin betűs írásmódot, s ez náluk nem okoz nyomdai problémát! [. . .]

Egységesíteni kellene a *-grád* végű helynevek elválasztási szabályát. Jelenleg: *Lenin-grád*, de *Bel-grád*! Legalább a külföldi nevek elválasztása legyen egységes, vagyis: *Lenin-grád*, *Bel-grád*; bár lényegesen egyszerűsítene a helyesírást, ha a magyar helynevekben is önálló elemnek tekintenénk a *-grád* szóvéget.

Földi Ervin (Földmérési Intézet):

[. . .] Kérdéses, hogy az AkH. 11. kiadásában szükséges-e nyelvenként vagy nyelvcsoporthoz elvi állásfoglalást adni az átírára [. . .]. Jobb lenne egy az előterjesztésben javasolthoz hasonló megoldású, de valamennyi nem latin betűs nyelvre vonatkozó állásfoglalás.

Igen óvatosan kell azonban megfogalmazni a nemzetközi vagy honi átírásokra való utalást. Egyik lehetőség: nemzetközi átírás az, amelyet erre a célra az érvényes szabvány megállapít.

Kérdéses, hogy szükséges-e a nemzetközi és a honi átírás elválasztása. Amennyiben a KGST keretében létrejön egy nemzetközi érvényű szabvány, akkor az ebben résztvevő Szovjetunió és Bulgária számára ez egyúttal honi átírás is lenne. [. . .]

Egyetértek a 282. pont új megfogalmazásával. Itt szükséges utalni a szerb-horvát nyelvre, hiszen azzal az egyedülálló helyzettel találkozunk, hogy egy nyelv kétféle írást használ. [. . .] A magyar térképeken eddig Jugoszlávia teljes területét egységesen latin betűsnek vettük azon az alapon, hogy a szerb-horvátnak latin betűs változata is van. Kétségtelen, hogy a macedónt csak cirillbetűvel írják, mégis ezen a kialakult szokáson kár lenne változtatni, hiszen gyakran ugyanazok a nevek vagy névelemek jelentkeznek Macedónia területén is, mint az ország egyéb részein. Nem ártana viszont tisztázni, hogy a kettős alakok közül (pl. *Bitolj* – *Bitola*) melyik a nálunk használandó! [. . .]

Igen fontos és lényeges a 21. oldalon a 2. pontban adott használati szabály. Igen nehéz viszont úgy megfogalmazni, hogy a követelményeket tükrözze és követhető is legyen. Vegyük pl. a plakát esetét. Hogyan fogják átírni a neveket pl. egy nem latin betűs nyelvet használó ország nemzetközi vásárát hirdető plakáton? Vagy milyen átírást kell alkalmaznia a KPM-nek (a menetrendekben) és az útjelző táblákon? Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben (hiába van szó plakátról és feliratról!) nem lehet magyar átírást alkalmazni. Jobban megközelíthető a kérdés akkor, ha nem a közlés formáját, hanem *célját* adjuk meg. [. . .] A térképek vonatkozásában csak annyit jegyzek meg, hogy az „általános térképek” helyett a következő megfogalmazást adnám: a térképek közül magyar átírást kell alkalmazni az oktatási célú, az általános tájékoztatást szolgáló, nem idegenforgalmi kiadványokban.

Az előterjesztés II. része a 27. oldalon felveti a földrajzi nevek közvetlen átírását ukránból és beloruszból. Ezzel kapcsolatban a Szovjetunió képviselőjének az ENSZ-ben kifejtett álláspontja az, hogy valamennyi szovjetunióbeli nem latin betűs nyelv esetében a neveket az oroszból kell átírni. Ezt a megoldást alkalmazta az 1967-ben megjelent *Атлас мұра* 2. kiadásának latin betűs változata és az 1 : 2,5 milliós Világterkép, de így járnak el világszerte. Eredeti írású térképekhez (pl. ukrán, belorusz, grúz, örmény, kirgiz, tadzsik stb.) gyakorlatilag hozzá sem jutunk. Az semmiképpen sem oldható meg, hogy a térképek – amint ezt az előterjesztés említi – mindkét alakot tüntessék fel. Az általános tájékoztatásra szolgáló térképeken ugyanannak a névnek kell lenni, mint amit a híryanagyban, szépirodalomban stb. talál az olvasó. [. . .]

A Szovjetunió területével kapcsolatban felvetődik az egyébként nem ide tartozó Moldávia kérdése. [. . .] Nem lenne helyes a közvetlen átírás ebben az esetben sem. Különösen veszélyes lenne a román helyesírás szerint írni az itt előforduló neveket. [. . .]

Az orosz átírás kapcsán merül fel, de tulajdonképpen minden átírás esetére érvényes szabály szükséges (ezért ez elvileg az AkH. 11. kiadásának a feladata) arra, hogyan járjunk el az idegen eredetű (főleg személy-) nevek átírásakor. A jelenleg forgalomban levő Világatlasz is az előterjesztésben javasolt elvet követi, és az ilyen (felismert) neveket eredeti írásmódjukban adja: *Togliatti, Engels, Marx, Dickson, Sverdrup* stb. Kérdés azonban, hogy nem kell-e különbséget tennünk a földrajzi nevek és a személynevek között? Véleményem szerint (különösen nemzetközi átírás esetén, ahol a visszakövetkeztetés lehetősége rendszerint követelmény) a földrajzi nevekben előforduló idegen eredetű neveket csak szabályos átírásban kellene adnunk. Gondoljunk csak arra, hogy az eredetire való visszatérés esetén egymás mellé kerülnek magyarosan és valamely idegen nyelv kiejtése szerint olvasandó nevek, pl. *Szaratov* mellett *Engels, Dickson* és *Sverdrup* mellett *Szibirjakov* stb. [. . .] A kivételek tételes felsorolásához pótolni kell a *Léna* és a *Káma* nevet, de könnyen lehet, hogy a földrajzi irodalom és a térképek behatóbb vizsgálata még néhány következetesen jelentkező eltérést fed fel.

A javasolt *Tatyjana, Leontyjev* módosítással egyetértek, ez valóban következetesebbé teszi az átírást. [. . .]

A bolgár átírással kapcsolatban: elképzelhetetlen, hogy az *ъ* átírására mellékjeles betűt alkalmazzunk. Ha az orosz *и* esetében jó volt a már használt *i*, akkor itt is megfelel az *a*. Itt is fel kell sorolni a kivételes átírásokat, pl. *Szófia*. Ezúttal is felhívom a figyelmet a térképek és a földrajzi irodalom alapos vizsgálatára, enélkül egyik átírási táblázat sem lehet teljes. [. . .]

Timkó György (Kossuth Nyomda):

[...] Történeti, művészettörténeti munkák készítése során találkozunk régi orosz és bolgár betűkkel, melyeket – talán zárójelben – nem lenne fölösleges megemlíteni.

Szántó Jenő (Hírlapkiadó Vállalat):

[...] Noha az előterjesztés – tárgyánál fogva – a cirillbetűs szláv nyelvek írásmódjával foglalkozik, a téma érintkezik egy, a gyakorlatban mindennapos gonddal. Éspedig *a nem cirillbetűvel író szovjet népek* (főképp a balti köztársaságok) nyelvéből átvett szavak és nevek magyar írásmódjával. Ez idő szerint az a tarthatatlan helyzet alakult ki, hogy a szóbanforgó nevek rendszerint orosz közvetítéssel – feltehetőleg elsősorban a TASZSZ és a szovjet központi lapok útján – kerülnek hozzánk. Ennélfogva gyakran hibásan jelennek meg, vagyis nem őrzik meg eredeti, latin betűs írásmódjukat. Például nem jelölik az *ä* betűt (ilyen név, hogy csak egyet említek: *Käbin*, az Észt KP KB első titkáráé). Ugyanígy lesz *sz* az *s*-ből stb. – Célszerűnek látszik mindezt talán a készülő mű bevezetőjében – vagy esetleg még hangsúlyosabban, egy erre szánt külön fejezetben – erre kitérni.

Szinte ugyanez vonatkozik, csak még bonyolultabban, *a latin betűs délszláv nyelvekre*. Sok szó és név – nem tudni, miért s hogyan – szerb közvetítést sejtetve íródik magyarul. Főképpen a horvát és a szlovén neveknél különös ez. (Megjegyzem: a jugoszláviai magyar nyelvű sajtó jobban követi a magyar helyesírás szabályait, mint mi itthon.) Például: hibásan írjuk Joszip Broz Tito és Sztane Dolanc nevét, hogy csak a két legmagasabb rangú jugoszláv politikusát említssem. Mint tudjuk, Tito horvát, Dolanc szlovén. – Erre vonatkozólag is kell a készülő műnek eligazítást tartalmaznia, majd talán a Helyesírási Bizottság útján felkérni az MTI és a legnagyobb lapok szerkesztőseit e szabály következetes alkalmazására.

A világkereskedelem és a turisztika, egyáltalán a nemzetközi érintkezés kiterjedésével mind több szovjet cég, vállalat, idegenforgalmi szerv készített latin betűs nyelveken prospektusokat, illetőleg vesz részt kiállításokon, hirdet lapokban stb. A szovjet intézmények saját nevük latin betűs átírásában természetesen nem a magyar helyesírás szabályai szerint járnak el. Furcsa kettősséggel találkozhatni emiatt. Ilyen cégneveket, mint *Mashpriborintorg*, *Intourist* stb. olvashatunk ismertetőkön, láthatunk kiállítási tablókön vagy – ha képviseletük van Magyarországon – cégtáblákon, levélpapír-fejlécen stb. A mi számunkra természetesen a magyar írásmód a szabályos, de akiben kevés a nyelvi tartás, illetőleg, aki úgy gondolkodik, hogy mégiscsak ők tudják jobban, ők az illetékesek annak eldöntésében, hogyan írják a saját nevüket, az átveszi a rendszerint angolos írást. Erre vonatkozólag is be kell venni egy bekezdést.

Hasonló gondot okoz, hogy a Szovjetunióban – és nemcsak cirillbetűs írású köztársaságokban – sok német eredetű vagy németes nevet viselő személy él. Ennélfogva, a magyar helyesírás szabályaihoz igazodva, mulatságos betűsorok képződnek, ilyenek: *Svarc*, *Kon*, *Vajsz* (vagy *Vejsz*). Ilyen volt *Ehrenburg* neve is, amelyet – mert ő így írta latin betűkkel – magyar szövegben is *h*-val befogadtunk. Mindennapos sajtógond, hogy hírneves alkotók, művészek nevét hogyan írjuk a lapokban, nyomtassuk a plakátokon: magyarosan-e – ahogy szabályos –, vagy úgy, ahogyan az egész művelt világ ismeri őket: *Richter* vagy *Rihter*, *Eisenstein* vagy *Ejzenstejn* (sőt *Eizenstein*, így is láttam már),

Reismann vagy *Rajzman*, *Freindlich* vagy *Frejndlih*, továbbá *Bek* vagy *Beck*, *Bloh* vagy *Bloch* stb. — Érdekes, hogy a nem német, hanem olasz eredetű Pontecorvo nevét tudomásom szerint sohasem írtuk Pontekorvónak. — Tehát erre a cirillbetűs németre vonatkozólag is szólni kell! [. . .]

Bödey József (Akadémiai Kiadó):

A bolgár átírás fő kérdése a jellegzetes, rövid magánhangzót jelölő ъ betű magyar átírása.

A bolgár helyesírás által javasolt átírási jegyzékben szereplő á betű átvételét nem tartom szerencsésnek. Ez a magyar szemnek idegen betű semmit sem árul el a jellegzetes bolgár hangról és bevezetése nyomdatechnikailag nehezen megoldható. Magyarjaink éke-zete miatt hajlandók e betűt hosszú á-nak olvasni és így állhatott elő, hogy az egyik fekete-tengeri bolgár nyaralóvárost máris *Neszebárnak* mondják és írják. [. . .]

Teljesen elhibázottnak tartom e bolgár hangnak *i*-vel való visszaadását, mely nyilván abból ered, hogy az oroszok ъ-vel írják át. Így lett az említett nyaralóhely a Világatlasz ötödik kiadásában is *Neszebir*.

Nekem legjobban tetszik a könyvtárosi gyakorlatban már meggyökeresedő rövid ö-vel való átírás. A jellegzetes bolgár hang ugyanis az esetek nagy részében közel áll az ajakkerekítés nélkül ejtett magyar rövid ö-höz. Nem állítom ezzel azt, hogy a bolgárban ö hang létezne, az átírás hanghelyettesítéssel írná azt ö-nek. [. . .]

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. febr. 17. — Terjedelem: 17,50 (A/5) ív
81.9325 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK AZ AKADEMAI KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATKIADÁS- RÓL	3
Szentágothai János elnöki megnyitó beszéde	5
Kosáry Domokos: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás a társadalomtudomá- nyok fejlődésében	7
Szabadváry Ferenc: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a természettudo- mányok fejlődésében	15
Voit Krisztina: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múlt- ban	23
Mezey László: Befejezetlen sorozatok	35
Köpeczi Béla: Az akadémiai kiadás utolsó harminc éve	45
Szentágothai János zárszava	51
Taha Hussein: Az európai tudományos könyv	55

TANULMÁNYOK

Agárdi Péter: A magyar irodalomtörténetírás 1945 és 1965 közötti fejlődésének tör- ténete	57
Lakó György: Ibsen gondolatvilágának történelmi-társadalmi háttere	109
Ligeti Lajos: Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás	117
Hoppál Mihály: Elosztás és egyenlőség. A kommunikáció rejtett csatornái a közös- ségben	139

VITA

Hoffmann Tamás: A parasztok (Néhány néprajzi fogalom és lehetséges magyaráza- tuk)	155
---	-----

SZEMLE

Értékvonzódás és irodalompszichológia (Séra László)	163
A romantika és realizmus problémáiról (Rot Sándor)	165
Плотников, В. А.: Дистрибутивно-статистический анализа лексический значений (Rot Sándor)	168

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

A cirillbetűs átírás kérdései	171
-------------------------------------	-----

Ára: [REDACTED] 50,— Ft

Index: 26.500
ISSN 0025—0368

Megjelent 1981. IX. 18

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST